

ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ ТҮҒРИСИДА МАЪРУЗА

ЎЗБЕКИСТОН - 2005

**МАРКАЗСИЗЛАШТИРИШ
ВА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ**

ЎЗБЕКИСТОН - 2005

**ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ
ТҮГРИСИДА
МАЪРУЗА**

**МАРКАЗСИЗЛАШТИРИШ
ВА ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ**

Мазкур нашрдаги кўчирмалардан фойдаланиш тегишли манбалар кўрсатилган ҳолда олдиндан рухсат олмасдан туриб амалга оширилиши мумкин. Қайта босиш ва таржимага тегишли барча масалалар бўйича БМТТД ёки ИТМ мурожаат қилинсин.

Нашрда ифодаланган фикрлар муаллифларга тегишли бўлиб, улар Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати, БМТТД ёки ИТМ нуқтаи назарини акс эттириши шарт эмас.

© **Бирлашган миллатлар
ташкилоти тараққиёт
дастури, 2005**
Ўзбекистон Республикаси,
Тошкент ш., 700029,
Тарас Шевченко кўчаси, 4 уй
Тел: (998 71) 120 61 67
Факс: (998 71) 120 34 85
Эл. почта: registry@undp.org
Интернет: www.undp.uz

© **Иқтисодий тадқиқотлар
маркази, 2005**
Ўзбекистон Республикаси,
Тошкент ш., 700070,
Усмон Носир кўчаси,
1 берк кўча, 5 уй
Тел: (998 71) 151 25 56
Факс: (998 71) 151 25 48
Эл. почта: cer@cer.uz
Интернет: www.cer.uz

МУАЛЛИФЛАР ГУРУХИ

Гурух раҳбари

Сайдова Галина

Мухтасар баён,
1; 2; 3 (3.1, 3.2, 3.4); 4 (4.1, 4.2); 5 боблар

Муаллифлар

Абдуғаниева Юлдуз

2 (2.3); 3 (3.2, 3.3.1); 4 (4.3) боблар

Абдуллаев Анвар

5 боб

Аношкина Виктория

Мухтасар баён, 3 (3.3.1, 3.5); 5 боблар

Ахмедов Турсун

3 (3.4) боб

Голышев Вячеслав

2 (2.1, 2.2) боб

Задорожная Раиса

3 (3.3.2) боб

Корниа Андреа

1; 2 (2.1); 4 (4.1) боблар

Мусаев Шоҳимардон

5 боб

Насридинхўжаев Завихулла

2 (2.3); 3 (3.2, 3.3.1); 4 (4.3) боблар

Навотный Александр

3 (3.1, 3.2) боб

Погребняк Александр

2 (2.2) боб

Тухтаров Артур

2 (2.3); 3 (3.2, 3.3.1); 4 (4.3) боблар

Шукurov Шухрат

2 (2.1) боб

Хантов Актам

2 (2.2); 4 (4.1; 4.2) боблар

Хачиев Георгий

3 (3.4) боб

Маъruzani тайёрлаш бўйича
координатор

Аношкина Виктория

Статистик маълумотлар

Махмудова Рейганат

Халқаро консультантлар

Корниа Андреа

Марни Шейла

Мухаррирлар

Исомиддинов Зуҳриддин

(ўзбекча матн)

Бабаян Лидия

(русча матн)

Щетинина Надежда

(русча матн)

Бурнетт Энтони

(инглизча матн)

Жонсон Стивен

(инглизча матн)

Корниа Андреа

(инглизча матн)

Крумм Пенелопа

(инглизча матн)

Марни Шейла

(инглизча матн)

Таржимонлар

Турдимов Жамолиддин

(ўзбекча матн)

Кэрон Гулруҳ

(инглизча матн)

Юсупов Нурумуҳаммад

(инглизча матн)

Компьютер версткаси ва дизайн **Затуловский Дмитрий**

Обиджонов Қаҳрамон

Саттаров Виктор

БМТД оғиси Инсон тараққиёти маъruzalari бўйича сиёсати масалалари мутахассиси **Тимоти Скотга**, БМТД Европа ва МДҲ мамлакатлари бўйича Ҳудудий бюросининг инсон тараққиёти масалалари бўйича маслаҳатчиси **Андрей Ивановга**, БМТД Ўзбекистон Республикасидаги Доимий вакили **Фикрет Ақчурага**, БМТД Ўзбекистон Республикасидаги Доимий вакилининг ўринбосари **Люкке Андерсенга**, БМТД маслаҳатчиси **Баходур Эшоновга**, ЖБ Ўзбекистон Республикасидаги ваколатхонаси раҳбари **Мартин Райзерга**, ЖБ Ўзбекистон Республикасидаги лойиҳалари координатори **Дилинара Исомиддиновага**, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг демократик институтлар, нодавлат ташкилотлари ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш идоралари бўйича қўмитаси раиси **Акмал Сайдовга**, Иқтисодий тадқиқотлар марказининг тадқиқот координаторларига

**АЛОҲИДА МИННАТДОРЧИЛИК
БИЛДИРАМИЗ**

МУНДАРИЖА

Мухтасар баён	7
1 боб. Инсон тараққиёти концепцияси ва давлат бошқарувини марказсизлаштиришнинг ўзаро алоқаси.....	13
2 боб. Давлат бошқарувини марказсизлаштириш ва иқтисодий ўсиш	19
2.1. Давлатнинг марказсизлаштириш стратегиясини танлаши ва барқарор иқтисодий ўсиш	19
2.1.1. Давлат бошқарувини марказсизлаштиришнинг мухимлиги	20
2.1.2. Иқтисодиётни тиклашнинг ўзбек модели	20
2.1.3. Иқтисодий ўсиш йўлидаги тўсиқлар	22
2.1.4. Барқарор ўсиш ва инсон тараққиёти мақсадида марказсизлаштиришни чукурлаштириш	25
2.2. Хусусий тармоқ – иқтисодий ўсишни тезлаштирувчи омил сифатида	28
2.3. Уй хўяликларининг даромадини ошириш ва иқтисодий ўсишни таъминлаш имкониятлари	36
3 боб. Жамият ижтимоий тараққиётини давлат томонидан идора қилишнинг имконият ва чегаралари	40
3.1. Инсон тараққиётида БМТ Минг йиллик мақсадлари декларациясининг ўрни	41
3.2. Демография, бандлик, даромад, турмуш даражаси	42
3.3. Инсон тараққиёти салоҳиятини кенгайтириш: таълим, аҳолининг саломатлиги	49
3.3.1. Таълим соҳаси	49
3.3.2. Соғлиқни саклаш соҳаси	54
3.4. Иқтисодий ривожланиш ва аҳоли турмуш даражасининг минтақавий табақаланиши	60
3.5. Фискал марказсизлаштиришнинг имкониятлари ва бошлангич шарт-шароитлари	65
4 боб. Маъмурий ислохотнинг мақсади - инсон тараққиёти	71
4.1. Давлат ҳокимияти марказий органларининг вазифаларини ўзгартириш ва кисқартириш - горизонтал марказсизлаштириш	72
4.1.1. Давлат вазифаларини ва ижроия ҳокимияти таркибини оптималлаштириш	72
4.1.2. Маъмурий бошқарув аппаратини оптималлаштириш	74
4.2. Вертикал марказсизлаштириш ва давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари салоҳиятини мустаҳкамлаш	76
4.2.1. Жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг хуқуқий базаси	77
4.2.2. Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органларини ривожлантириш	81
4.3. Фуқаролик жамиятининг ролини ошириш	83
5 боб. Электрон ҳукуматни жорий қилиш - давлат бошқаруви самарадорлигини ошириш воситаси сифатида	88
5.1. Электрон ҳукумат – давлат бошқарувини ислоҳ қилишни тезлаштириш, оидинлигини таъминлаш ва марказсизлаштириш воситаси сифатида	88
5.2. Ўзбекистонда АКТ давлат бошқаруви тизимига жорий этиш	91
Техникавий изохлар	95
Статистик жадваллар	98
Адабиётлар рўйхати	114

КИРИШ СҮЗ

Хар қандай демократик давлатнинг ривожланишдан асосий мақсади – инсондир. Жамият тараққиёти эса, нафақат мамлакат иқтисодий салоҳиятининг катталиги билан, балки бу салоҳият ҳар бир инсоннинг камол топиши ва уйғун ривожланишига қанчалик йўналганлиги билан ҳам ўлчанади.

Ушбу мафкурага таянган ҳолда миллий ва хорижий эксперталар БМТ шафелигига Ўзбекистонда Инсон тараққиёти тўғрисидаги маъruzani тайёрладилар. Уни эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

Мазкур босқичда факат иқтисодий ислоҳотларнинг ўзи аҳоли фаровонлигини сезиларли яхшилаб, иқтисодий ривожланишнинг юкори суръатларини таъминлай олмаслиги маълум бўлиб қолди. Бундай иқтисодий ривожланишнинг замини демократик институтларни кучайтириб, ижтимоий неъматлардан фойдаланиш имкониятидаги фарқларни бартараф этувчи сифатли давлат бошқаруви бўлиши керак.

2004 йилни, Ўзбекистон учун ушбу мақсадга эришиш йўлидаги ҳал қилувчи йил, дейиш мумкин. Иқтисодий ислоҳотларнинг фаоллашуви, жумладан, фермер хўжаликларининг кенг кўламли ривожланиши, валюта бозорининг эркинлаштирилиши иқтисодий ўсиш суръатларининг тезлашишига олиб келди. Мамлакатда давлатнинг иқтисодиётни бошқаришдаги ролини қисқартиришга қаратилган кенг кўламли маъмурий ислоҳотларни амалга ошириш бошланди. Бу ислоҳотларнинг муҳим йўналишларидан бири марказсизлаштириш бўлиб, у, вазифаларнинг бир қисмини марказий давлат ҳокимияти органларидан маҳаллий давлат ҳокимияти органларига узатиш, фуқаролик жамияти институтлари билан ўзаро муносабатларни кенгайтиришни кўзда тутади.

Марказсизлаштириш янада сифатли ижтимоий хизматлар кўрсатишдан тортиб, иқтисодий ўсишнинг юкори суръатлари ва турмуш даражасини кўтаришгача бўлган инсон тараққиётини белгиловчи кенг кўламли масалаларга таъсир кўрсатади. Бу ҳол, мазкур маъruzанинг мавзуси қилиб, марказсизлаштириш масалалари ва унинг инсон тараққиётига таъсири белгиланишига асос бўлди.

Маъруза муаллифлари марказсизлаштиришнинг инсон тараққиёти учун нега муҳимлиги, унинг қандай афзалликларга эгалиги ва қандай ҳавфлар туғдириши мумкинлигига оид саволларга жавоб беришга ҳаракат қилиб кўрдилар. Маърузада марказсизлаштиришнинг мазмуни иқтисодиётни ўтиш давридаги мамлакатларда ривожланган мамлакатлардагига қараганда анча кенглигига эътибор қаратилди. Буни ҳисобга олган ҳолда, иқтисодий марказсизлаштиришнинг турли жиҳатлари ва унинг инсон тараққиётига таъсири кўриб чиқилди. Жойлардаги ҳокимият органларининг салоҳиятини мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини ривожлантириш, нодавлат институтлари ролини ошириш орқали инсон тараққиётини кенгайтириш учун марказсизлаштиришдан фойдаланиш имкониятлари очиб берилади.

Умид қиласизки, мазкур маъруза демократияни ривожлантириш, инсон имкониятларини кенгайтириш ва унинг барқарор ривожланишини таъминлашга йўналтирилган кенг диалогни ташкил қилиш, ислоҳотларни тушуниш ва амалга ошириш ишига ўз ҳиссасини қўшади.

Галина Саидова
Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирининг
биринчи ўринbosari

КИРИШ СЎЗ

Инсон тараққиёти тўғрисидаги мазкур маъruzанинг мавзуси марказлизлаштириш бўлиб, у кўпчилик ривожланган мамлакатлар учун сиёсий карорлар қабул қилиш жараёнларини фуқароларга яқинлаштириш йўлидаги уринишлардан кўзланган мақсад бўлган эди. Аниқки, МДҲ мамлакатлари уларга мерос қолган юқори даражада марказлашган жамоавий тизимга хос характерли менталитет билан, бу йўлда бошқалардан кўра кўпроқ ҳаракат қилишларига тўғри келади. Бу мамлакатларда улар мустақилликка эришганидан бошлаб, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳокимиятни давлатдан хусусий тармок ва фуқаролик жамиятига томон марказлизлаштиришга қаратилган кенг кўламли ислоҳотларни амалга оширишга уринилмоқда.

Марказлизлаштиришнинг асосида иқтисодиётда давлатнинг ролини қайта кўриб чиқиши ётади. Бозор иқтисодиёти шароитида давлат бозор ва хусусий тармок ундан кўра самаралироқ ишлаши мумкин бўлган фаолият турлари, масалан, нархлар белгилаш, кредитлар ва бошқа ички ресурслар бериш, тижорат фаолияти юритиш кабиларда қатнашмайди. Бунинг ўрнига давлат хукуқни муҳофаза қилиш, сифатли ижтимоий хизматлар кўрсатиш, омилкор макроинтиносидий сиёсатни амалга ошириш, жамият фаровонлигини таъминлаш учун адолатли ва ойдин суд/хукуқ тизимини яратиш каби асосий мажбуриятларини бажаришга дикқатини қаратади. Табиийки, ҳар қандай хукумат коррупцияни, унинг ҳар қандай кўринишини йўқотишига максимал даражада аҳамият бериши керак. Буларнинг барчаси барқарор инсон тараққиётининг зарур шароити бўлган самарали демократик бошқарувнинг жиҳатларидир.

Иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари ва барқарорлиги МДҲ мамлакатлари учун улар келажакда жаҳон ҳамжамиятининг лойиқ ва фаол аъзосига айланишини кафолатловчи Минг йиллик мақсадларига эришишларининг асосий шартидир. Деярли барча МДҲ мамлакатлари хусусий тармоқни ўсиш ва янги иш жойлари яратишнинг асосий воситаси сифатида танладилар.

Ички ва хорижий сармоядорларни сармоя киритишнинг мақсадга мувофиқлигига ишончини кафолатловчи институционал шартлар, самарадорлиги бутун жаҳонда исботланган бир неча мезонларга асосланган. Уларнинг асосийлари куйидагилар:

- Тадбиркорларни ўз қимматли вақт ва ресурсларини коидалар ва уларга мос келиш-келмасликларини аниқлашга уринишларга йўқотишиларига йўл қўймайдиган оддий ва ойдин хукуқий тизим. Бундай шароитларда янги фирмалар бозорга кийинчиликсиз ва норасмий фаолият юритиш заруриятисиз чиқиши имкониятига эга бўладилар. Ўз навбатида, хорижий сармоядорларга ҳам капитал, технологиялар ва малакалар киритиш учун қулай имкониятлар яратилади;
- Мулкчилик хукуқларини ҳимоя қилиш, шартномалар бўйича ўз мажбуриятларини бажаришни кафолатловчи самарали конунчилик ва суд тизими, конун, тартиб ва шахсий хавфсизлик амал қилувчи муҳит яратиш. Шу йўл билан ички ва ташки сармоядорларга бизнесни кенгайтиши ва янги ташабbusларни амалага ошириш учун шароитлар яратилади;
- Кенг солиқ базаси, солиқ тўлашдан озод қилинишининг чекланган сони ва асосли ягона ставкага эга оддий солиқ тизими. Солиқ тизими юридик ва жисмоний шахсларга солиқ мажбуриятларини бажаришларида тўсиқлар яратмаслиги лозим. Бундай шароитларда солиқларни йиғиш анча енгиллашади, хукумат эса, ўз навбатида, соғлиқни сақлаш ва таълим сингари соҳаларда асосий ваколатларини амалга ошириши учун зарур даромадлар олади.

Тажрибанинг кўрсатишича, қулай ички иқтисодий муҳитни яратиш учун кенг кўламли ислоҳотларни амалга ошириш йўлида келишилган сиёсат юритиш, сармоядорларни ислоҳотлардан чекинилмаслиги ва мамлакат ҳақиқатдан ҳам жаҳон иқтисодиётiga интеграциялашаётганлигига ишонтириш лозим. Агар иқтисодиётда сезиларли тўсиқлар сақланар экан, қисман амалга оширилган ислоҳотлар кутилган натижаларни бермайди.

Иқтисодий соҳада марказлизлаштириш давлат бошқарувини марказлизлаштиришни сезиларли даражада қўллаб-куватлашни таъминлайди. Натижада, хусусий тармок фаолияти воситасида эришилаётган иқтисодий ўсиш инсон тараққиётiga йўналтирилиши мумкин. Доимий ўзгариб турувчи бозор иқтисодиёти хусусий тармоқни марказлашган ҳолда бошқариш билан чиқиша олмаганлиги сингари, ҳокимиятни янада куйи даражага, худудлар ва фуқароларга узатиш ҳам табиий жараёндир. Албатта, марказлизлаштиришнинг кечиши инсон салоҳияти ва жавобгарлик доиралари каби ички шароитларга мос келиши керак. Чунки улар ўзгаришларнинг бутун иқтисодиёт учун йўқотишиларсиз кечишини кўллаб-куватлашни таъминлайди.

Марказлизлаштириш фуқароларнинг фаровонлигини таъминлаш, унга мос бошқарув тизимини яратиш, эркаклар, аёллар ва болаларнинг имкониятларини кенгайтиши, шунингдек, атроф муҳит ва табиий ресурслардан омилкорлик билан фойдаланишга қаратилган барқарор тараққиёт йўлидаги ҳал қилувчи масалалардан биридир. Буларнинг ҳаммаси биз, дунё фуқаролари сифатида жавобгарликни бўйнимизга олишимиз ва келажак авлодларга лойиқ мерос қолдиришимиз учун килинмоқда. Токи улар, ушбу меросдан фойдаланган ҳолда, янада фаровон яшашлари мумкин бўлсин. Жаҳон ҳамжамияти ушбу масалаларни ҳал қилиш учун муҳим ислоҳотларни кўллаб-куватлашга тайёр. БМТТД Ўзбекистондаги ҳаракатлар дастури турмуш даражасини ошириш, атроф муҳитни ҳимоя қилиш, иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш,adolatli бошқарув соҳасидаги ташабbusларни молиялаштиришга қаратилган, шунингдек, биз марказлизлаштириш соҳасидаги бундан кейинги ташабbusларни ҳам кўллаб-куватлашга тайёрлигимизни билдирамиз.

Фикрет Акчурда
БМТТД Доимий вакили

МУХТАСАР БАЁН

Xасрнинг боши ва ўртаси дунё бўйлаб, хусусан Россия, Хитой, Шарқий Европа, Марказий ва Жануби-Шарқий Осиёнинг кўплаб давлатларида янги социализм мағкураси, марказий режалаштириш тизими ва қучли авторитар давлат шаклларини амалий жорий этиш байроғи остида кечди. Аср сўнгига эса, юкорида саналган деярли барча мамлакатлarda социализм назарияси ҳамда амалиёти барбод бўлди ва бу мамлакатлар марказлашган режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётiga ўтишдек кийин йўлга тушдилар. Улар қаторида Ўзбекистон ҳам, илгари собиқ Иттифоқ таркибига кирган бошқа давлатлар сингари, бир вактнинг ўзида ҳам бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш, ҳам ўз давлатчилигини шакллантириш йўлида улкан харакатларни амалга оширяпти.

Ушбу Маъруза Ўзбекистонда инсон таракқиётида 2001-2003 йилларда кечган ўзгаришлар, мамлакат томонидан имзолangan камбағалликни йўқотиш, инсон қадр-киммати ва тенглиги принципларини қарор топтириш, тинчлик, демократия ва барқарор ривожланишга эришишни кўзда тутган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Минг йиллик декларацияси foяларига содиқлигини баҳолашга бағишлиган. Маърузада инсон таракқиёти ва жамиятда демократияни қарор топтиришдаги мухим вазифаларни ҳал қилишда давлат бошқарувини марказлизлаштиришнинг роли кўриб чиқилган.

БМТ шафелигига миллий ва хорижий эксперталар томонидан биргаликда тайёрланган Инсон таракқиётига оид ўтган маърузалардаги сингари, ушбу маърузада ҳам асосий эътибор Ўзбекистонда инсон таракқиёти йўлида нима ишлар амалга оширилгани, бу соҳадаги ҳал этилмаган муаммолар ҳамда бутун жамият таракқиёти учун яна нималар қилиш кераклигига қаратилган.

Маъруза ўз олдига ёш Ўзбекистон давлати кўлга киритаётган муваффақиятлар ва

дуч келаётган қийинчиликларни шунчаки таҳлил қилишни мақсад қилиб қўймайди, балки аксинча, инсон таракқиёти йўлида амалга оширилаётган иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш масаласида марказий ва маҳаллий ҳокимият органлари, хусусий тармоқ, фуқаролик жамияти ўртасида ўзига хос бир «мувозанат нуқтаси»ни топиш вазифасини ўртага қўяди.

1 боб. Инсон таракқиёти концепцияси ва давлат бошқарувини марказлизлаштиришнинг ўзаро алоқаси. Марказлизлаштириш инсон таракқиётига бир хилда бўлмаса-да, етарли даражада кенг таъсир кўрсатиши мумкин. Ўз ваколатлари, жавобгарлигини ҳокимият қуи даражалари, ўз-ўзини бошқарув органлари, жамоат ташкилотлари ёки хусусий тармоқка узатиб, иқтисодиётга ортиқча аралашувдан воз кечиб, ҳар бир инсонга кўплаб танлаш имкониятлари тақдим этароқ, давлат инсон салоҳиятининг очилишига кўмаклашадиган мухит яратади. Фуқаролик жамияти барча қатламларининг ўзаро мулоқоти асосида давлат инсон эҳтиёжлари ва муаммоларини янада кенгроқ ҳисобга олиш имкониятига эга бўлади.

Айни пайтда марказлизлаштириш ва инсон таракқиёти акс таъсирга эгалиги ҳам жуда мухим: инсон салоҳиятининг ривожи ваколатларни марказ кўлида жамлаш ҳамда тадбиркорлик субъектларининг хўжалик юритиш фаолиятига давлатнинг кенг аралашувдан воз кечиш имкониятини кенгайтиради.

Сўнгги пайтларда кўп мамлакатларда функциялар, ваколатлар ва жавобгарликни марказий ҳокимият органларидан маҳаллийларига қараб марказлизлаштириш жараёни кузатиляпти. Марказлизлаштириш сиёсати бу мамлакатларда кўпинча маҳаллий ҳамжамиятларни жамоат дастурларини шакллантириш ва молиялаштириш, маъмурий тизимнинг самарадорлигини ошириш, демократияни ривожлантиришга тўғридан-тўғри жалб қилиши

Марказлизлаштириш сиёсати кўпинча маҳаллий ҳамжамиятларни жамоат дастурларини шакллантириш ва молиялаштириш, маъмурий тизимнинг самарадорлигини ошириш, демократияни ривожлантиришга тўғридан-тўғри жалб қилиши қуороли ва шуларнинг натижаси ўлароқ, инсон таракқиётининг янада ривожжи воситаси сифатида баҳоланяпти

■ марказлизлаштириш жараёнларига ахоли кенг қатламларининг жалб этиш.

Ушбу мезонлар ва Ўзбекистондаги иқтисодий ислоҳотларнинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олиш, марказлизлаштиришга хос бўлган хавфларга чалин-маслик ва унинг барча афзалликларидан барқарор инсон тараққиётини таъминлаш ўйлида фойдаланиш имкониятини беради.

2 боб. Давлат бошқарувини марказлизлаштириш ва иқтисодий ўсиш. Ўзбекистонда ислоҳотларнинг илк босқичида белгиланган бозор иқтисодига босқичмабосқич ўтиш стратегияси иқтисодий ўсишнинг ижобий натижаларини таъминлади. Ўзбекистон 2001 йилда собиқ Иттифоқ худудида биринчи бўлиб ЯИМ ислоҳотгача бўлган даражасига эришган мамлакат бўлди. Инсон тараққиёти учун табиий асос бўлган иқтисодий ўсиш инсон салоҳияти ривожланиши тамоилларида ҳам акс этди. Жумладан, кутилаётган умр давомлилиги индекси 1996 йилдаги 0,737дан 2003 йилга келиб 0,777га, эришилган таълим индекси 0,913 дан 0,917га, инсон тараққиёти ривожланиши индекси эса 0,717дан 0,747гача ўсади.

Аммо, мамлакатдаги иқтисодий ўсиш суръатлари, айниқса, ахолининг ўсиш дарражасини ҳисобга олган ҳолда, 1996-2003 йилларда ўртача бўлди. Бу суръат сақланиб турадиган бўлса, ахоли турмуш дарражасини икки баравар ошириш учун камида 20¹ йил керак бўларди. Шу сабабли Ўзбекистон ўтган йиллар давомида эришилганидан зиёда бўлган иқтисодий ўсиш суратларини камида 1,5-2 баравар тезлаштиришга муҳтож. Бу вазифани ҳал килиш контекстида, иккичинчи бобда бизнесда давлат бошқарувини марказлизлаштириш, хусусий тармоқни ривожлантириш ва хусусий инвестицияларни рағбатлантириш, яъни иқтисодий ўсиш асосларини кенгайтириш имкониятлари кўриб чиқилади.

Ушбу маънода тушунилаётган иқтисодий марказлизлаштириш яхши иқтисодий ва институционал асосга эга. Мамлакатда хусусий тармоқнинг шаклланиши ва ривожланиши давлат мулкини хусусийлаштириш, ширкатларни фермерлик хўжаликларига айлантиришни тезлаштириш ҳамда хусусий ва кичик бизнесни рағбатлантириш чораларини қўллаш орқали амалга оширияпти.

1 2004 йилда ялпи ички маҳсулот ўсиш суръатлари 7,7%ни ташкил этди. Бу суръат сақланган ҳолда турмуш дарражасининг икки баравар ўсиши учун 10 йил керак бўлади.

Марказлизлаштириши инсон тараққиёти ривожи учун янги имкониятлар яратиш билан бирга маълум таҳликалар ҳам тутдирини мумкин

куроли ва шуларнинг натижаси ўлароқ, инсон тараққиётининг янада ривожи воситаси сифатида баҳоланяпти.

Марказлизлаштириш, иқтисодиёти ўтиш палласидаги мамлакатларда, биринчи нав-батда, марказлашган давлат бошқарувига асосланган социалистик тузумнинг қулаши билан боғлик. Шу сабабли, уларда марказлизлаштиришнинг мазмуни ривожланган мамлакатларидагига қараганда бирмунча кенгdir. Шундай қилиб, ривожланган демократик мамлакатларда аллақачон мавжуд бўлган иқтисодий танлаш эркинлигининг кенг имкониятларига эришиш, иқтисодиёти ўтиш палласида турган мамлакатлар учун инсон тараққиёти ва марказлизлаштиришнинг ҳал қилувчи омилларидан бирига айланмоқда. Шуни ҳисобга олган ҳолда, ушбу маърузанинг биринчи бобида иқтисодий марказлизлаштиришнинг турли жиҳатлари (хусусийлаштириш, демонополизация, тартибга солишини соддлаштириш), кейинги бобларда эса унинг бошқа шакллари ва уларнинг инсон тараққиётига таъсири кўриб чиқилади.

Марказлизлаштириш инсон тараққиёти ривожи учун янги имкониятлар яратishi билан бирга маълум таҳликалар ҳам тутдирини мумкин. Унинг мустаҳкам ҳуқуқий асос, сиёсий ирода, турли дарражадаги бошқарув органлари орасида яқиндан мувофиқлаштирув бўлмаган шароитда ўтказилиши макроиқтисодий бекарорликка олиб келиши, ресурслардан фойдаланишда тенгизликтини кучайтириши, даромад ва ахоли турмуш дарражасидаги тафовутларни кўпайтириши мумкин.

Марказлизлаштиришнинг инсон тараққиётига бундай ҳар томонлама таъсири, шунингдек, ривожланишнинг Ўзбекистон турган оддий бўлмаган бугунги тарихий босқичини ҳисобга олган ҳолда, иқтисодий ва сиёсий-маъмурӣ соҳалардаги марказлизлаштириш қўйидаги асосий принципларни ҳисобга олган ҳолда ўтказилиши лозим:

- функцияларни «юкоридан-пастга» беришда қадамба-қадамлилик ва босқичмабосқичлиликка риоя этиш;
- марказлизлаштириш босқичларининг бир-бири билан боғлиқлигини таъминлаш;
- ҳар бир босқичдаги ўтказилаётган чораларнинг комплекслилиги, ислоҳотларни ягона стратегия ва максад билан боғлиқ тегишли тадбирлар «пакет»и билан бирга ўтказиш;

Аммо, янги мулқорлар синфининг шакллантирилиши, хусусий кичик корхоналарни ривожлантириш ва қўллаб-куватлаш Ўзбекистондаги иқтисодий ўзгаришларнинг энг асосий устивор жиҳати сифатида танланган бўлишига қарамай, давлатнинг иқтисодиётга аралашув даражаси ҳали-хануз жуда юқори. Тадбиркорлик субъектларининг хўжалик фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш бозор иқтисодиётiga эга бўлган мамлакатлар ёки тез иқтисодий ўсишга тадбиркорликни ривожлантириш орқали эришмоқчи бўлаётган мамлакатлардагига қараганда анча кенг кўлланяпти.

Инсон тараққиётининг энг муҳим принципларидан бири - тенгхуқуқлиликка асосланган ҳолда, барча фуқаролар иқтисодий ҳаётда тенг имкониятга эга бўлиши ва бундай имконият беришга тўсқинлик қиласётган барча тўсқиқлар бартараф этилиши кераклигини ҳисобга олиш лозим. Шу сабабли, бизнесга маъмурий босимнинг ҳар хил шаклларидан воз кечиш, кўрилган чоралардан ташқари, маҳаллий ҳокимият органларининг ҳудудий ҳокимият вакиллари ва аҳоли олдида вақти-вақти билан ҳисоб бериш институтини жорий этиш, корпоратив бошқарув институтларини юзагачиқариш ва кенг кўллаш, бизнес юритиш йўлидаги тўсқиқларни иложи борича кискартиш ва корхоналар хўжалик фаолиятини тартибга солишининг факат иқтисодий воситаларидан фойдаланиш кабилар орқали амалга оширилиши лозим.

З б о б . Ж а м и я т и ж т и м о и й тараққиётини давлат томонидан идора қилишнинг имконият ва чегаралари. Иқтисодий ўсиш бандликни таъминлаш ва даромадни ошириш учун яхши асос яратади, таълим ва соғлиқни сақлаш каби соҳаларнинг ривожига кўмаклашади. Учинчи бобда сўнгги йилларда бандлик, даромад, таълим, соғлиқни-сақлаш, ҳудудий ривожланиш масалалари акс этган ва кейинги пайтларда уларнинг ривожидаги янги тамоиллар таҳлил қилинган. Инсон салоҳиятини баҳолаш ва уни кенгайтириш имкониятлари ҳамма томонидан қабул қилинган инсон тараққиёти индексига таянади.

Ўзбекистонда деярли барча ижтимоий соҳаларда Минг йиллик декларацияси миллий максадларига этиш учун асос яратадиган ислоҳотлар ўтказилди. Бунда олдимизда турган вазифаларни ҳал этишда нафақат давлат органларининг, балки бизнес, фуқаролик жамияти институтларининг ҳам иштирок этиши қўйилган

максадларга тез ва самарали этишда жуда муҳим.

Бугунги кунда давлатнинг якка ўзи, агар бутун жамият кўмак бермаса, барча ижтимоий муаммоларни ҳал эта олмаслиги аниқ бўлиб қолди. Марказий ҳокимият органлари инсон тараққиёти салоҳиятини шакллантиришга қаратилган тармоқлар ривожи билан боғлиқ стратегик масалалар билан шуғуланиши керак. У кундалик ижтимоий муаммоларни ҳал этишга аралashiши керак эмас. Бу вазифани маҳаллий ҳокимият органлари, фуқаролик жамияти институтлари ва оиласларнинг ўзига топширилиши керак. Марказизлаштириш жамият ижтимоий фаровонлигига тааллуқли кўплаб ижтимоий масаларни ҳал этишининг муҳим вазифаси бўлиб қоянти.

Мактабгача, умумий ўрта ва ўрта касб-хунар таълими, бирламчи соғлиқни сақлаш билан боғлиқ кўпчилик масалалар жойлардаги маҳаллий ҳокимият органлари ваколатлари доирасига берилиши мумкин. Бу соҳаларда хизмат кўрсатиш ва молиялаштиришни марказизлаштириш мазкур ижтимоий хизматларнинг янада самарали ҳамда аҳоли эҳтиёжларига мос бўлиши имконини беради.

Ўзбекистонда юкоридаги соҳаларда марказизлаштиришнинг афзаликлари ва эҳтимол тутилган салбий оқибатларини баҳолаш тажрибаси бор. Мисол учун, соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш доирасида Фарғона вилоятида қишлоқ врачлик пунктларига юридик шахс мақомини бериш ва унинг фаолиятини вилоят бюджетидан аҳоли сони ҳисобидан келиб чиқиб молиялаштириш бўйича ўтказилаётган тажриба, ресурслардан янада самарали фойдаланиш, профилактик тадбирларни кенгайтириш учун маблағ ажратиш имконини берди.

Лекин марказизлаштиришнинг хизматлардан фойдаланиш имкониятларида минтақавий нотенгликни кучайтириш эҳтимоли ҳам йўқ эмас.

Етмиш йилдан ортиқ вақт давомида собиқ Иттифоқ таркибида бўлган Ўзбекистон, ундан нафақат марказлашган бошқарув тизими устиворлиги менталитетини, балки мамлакат минтақалари иқтисодий-ижтимоий ривожидаги сезиларли фарқларни ҳам мерос қилиб олди.

Бунинг натижасида инсон тараққиёти индексидаги ҳудудларо фарқ ошди: у 2000 йилда 1,11 баравардан 2003 йилга келиб 1,16 бараваргача ўсади. Бутун Ўзбекистон бўйича инсон тараққиёти индекси 0,73дан 0,747га қадар ўсгани ҳолда, бу кўрсаткич

**Марказизлаштириш
жамият ижтимоий фаровонлиги-
га тааллуқли кўплаб
ижтимоий масаларни
ҳал этишининг муҳим
вазифаси бўлиб қоянти**

Фискал марказлизлаштириши давлат бошқарув органларини ахолига яқинлаштиради, чунки солиқларнинг даражаси ва таркиби, давлат харажатлари бўйича қарорлар қабул қилиши бўйича жавобгарликнинг бир қисми маҳаллий ҳокимият органлари зиммасига юкланади

Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Наманган, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида пасайди. Колган 9 худудда бу кўрсаткич ўсиди.

Худудларнинг мавжуд иқтисодий, табиий, демографик ва бошқа ҳар хилллари шароитида ахолининг давлат хизматларидан тент фойдаланишини таъминлаш, ижтимоий адолатга риоя қилиш масалалари давлатдан мавжуд ресурсларни худудлар орасида кайта тақсимлашга аралashiшини талаб қиласди. Айни пайтда, худудларнинг иқтисодий салоҳиятини ривожлантириш, маҳаллий ҳокимият органларининг маҳаллий бюджетлар даромадини ўстириш ва ундан самарали фойдаланишдан манбаатдорлигини ошириш каби масалалар ҳам катта аҳамият касб эта бошлади.

Сўнгги пайтларда бу масалалар кўп ҳолларда фискал марказлизлаштириш билан боғланяпти. У кўрсатилаётган давлат хизматлари самарадорлиги ва сифатини уларни ахолига максимал даражада яқинлаштириш орқали ошириш имконини беради. Фискал марказлизлаштириш давлат бошқарув органларини ахолига яқинлаштиради, чунки солиқларнинг даражаси ва таркиби, давлат харажатлари бўйича қарорлар қабул қилиш бўйича жавобгарликнинг бир қисми маҳаллий ҳокимият органлари зиммасига юкланди.

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш ва таълим каби инсон тараққиёти ривожи учун муҳим бўлган соҳалар қарийб бутунлай (87-88%) маҳаллий ҳокимиятлар бюджетидан молиялаштириляпти. Аммо, бу харажатларни молия билан таъминлашнинг асосий манбаси умумдавлат солиқлари, субсидиялар ва дотация ўтказмалари, яъни марказлашган тартибда тақсимланадиган маблағлардир. Маҳаллий ҳокимиятлар белгилайдиган маҳаллий солиқларнинг маҳаллий бюджетдаги улуши 17%ни ташкил этади. Ўтиш даврида, кўпчилик давлатларда бўлгани каби, харажат ваколатларини марказлизлаштириш солиқ даромадини марказлизлаштиришдан олдинда боряпти.

Назария ҳамда мавжуд жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, марказлизлаштириш кўрсатилаётган хизматларнинг сифатини ошириши учун харажат ваколатларини марказий ҳокимиятдан маҳаллий ҳокимият органларига узатиш тегишли молия ресурслари ва солиқ даромадини шакллантириш ва ишлатиш ваколатлари билан мустаҳкамланиши керак.

Бюджет трансфертлари марказлизлаштиришда зарур ва муҳим воситалардан би-

ри бўлиб, унинг ёрдамида ресурслар турли даражадаги бюджетлар, бой ёки камбағал худудлар орасида кайта тақсимланади.

Бюджет трансфертлари тизими вертикаль (турли даражадаги бюджетлар ўтасида) ва горизонтал (давлат хизматлари кўрсатишдаги худудий фарқлар қисмида) тенглаштиришга йўналтирилган бўлиши лозим. Айни пайтда, маҳаллий даражада омилкор ва самарали солиқ-бюджет сиёсатини ўтказишига рағбатлар сақланиши керак. Тизим худудларни молиявий ўз-ўзини таъминлаш даражасига чиқишига ва дотацияда турадиган худудлар сонини қисқартишига рағбатлантириши керак.

4 боб. Маъмурий ислоҳотниң мақсади - инсон тараққиёти. Маърузанинг аввали боб-ларидан марказлизлаштиришнинг инсон тараққиётига таъсири кўпроқ бозор муносабатларини ривожлантириш нуқтаи назаридан кўриб чиқилган бўлса, бу бобда у классик талқинда, яъни функциялар, ҳуқуқлар, ваколатлар ва жавобгарликни марказий давлат ҳокимияти органларидан маҳаллий бошқарув органларига, соҳа бошқаруви идоралари ва фуқаролик жамияти институтларига бериш аспектида кўриб чиқиласди. Марказлизлаштиришдан инсон тараққиётини кенгайтириш йўлида фойдаланиш марказий давлат ҳокимияти марказий органлари функцияларини ўзгартиши ва қисқартиши, жойлардаги ҳокимият органлари салоҳиятини мустаҳкамлаш ва ваколатларини кенгайтириш, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини ривожлантириш, фуқаролик жамияти институтлари ролини ошириш орқали рўёбга чиқариласди.

Марказлизлаштириш Ўзбекистонда 2004 йилда бошланган маъмурий ислоҳот йўналишларидан бириди. Унинг доирасида бир қанча давлат органлари функциялари кайта кўриб чиқиласди, шу жумладан, уларнинг баъзилари бартараф этилади ёки «қўйига» узатиласди.

Марказлизлаштиришнинг инсон тараққиётини таъминлаш соҳасидаги имкониятларини баҳолаган ҳолда, замонавий Ўзбекистонда маҳаллий бошқарувнинг кўпинча бир тушунчага нотўғри бирлаштириладиган асосий икки шаклини ажратиб кўрсатиш лозим.

Биринчидан, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари - вилоятлар,² Тошкент шаҳри, шунингдек, шаҳар ва туманлардаги давлат ҳокимияти вакиллик ва ижроия органлари. Иккинчидан, фуқароларнинг маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органлари. Бунга шаҳарча, кишлоқ, овул ва маҳалла фуқаролари йиғини, йиғин кенгаши каби,

гарчи давлат ҳокимияти тизимиға кирмаса-да, ҳақиқатда бошқарув органлари ҳисобланган фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари киради.

Марказий давлат ва хўжалик бошқарув органларини такомиллаштириш доирасида уларнинг кўплаб функциялари маҳаллий давлат ҳокимияти органларига берилди. Булар, асосан назорат ва текширувни амалга ошириш, лицензия бериш, стандартлар белгилаш, ижтимоий хизматлар кўрсатиш, уларнинг сифатини кузатиб бориш билан боғлик функциялардир. Маҳаллий даражада вилоят ва туман давлат ҳокимияти органлари орасида функциялар ойдинроқ белгиланган. Мисол учун, олий ва ўрта касб-хунар таълими соҳаси марказ (вазирлик) ва вилоят ҳокимияти даражаси қўлидадир (вилоят даражаси функциялари: молия, инсон ресурсларини жойлаштириш ва х.к.). Ўрта таълим тизими ни бошқариш билан мазкур органлардан ташқари, бошқарувнинг туман даражаси ҳам шуғулланади (жорий бошқарув, жараённи мувофиқлаштирув, ресурсларни жойлаштириш, мониторинг). Шунингдек, давлатнинг атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, автомобил ва йўловчи ташувчи транспорти тартибга солиш, аҳолига коммунал ва бошқа хизматлар кўрсатиш (чунончи, кўп болали, кам таъминланган оиласлар, ногиронларни қўллаб-куватлаш) каби функциялари маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига берилган. Буларнинг бари маҳаллий ўзига хосликларни янада тўлиқроқ хисобга олиш, функцияларни бажаришда оперативликни ошириш ва охир-оқибатда, маҳаллий аҳоли ҳаётини яхшилаш имконини беради.

Ўз навбатида, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари жамоат хизмати сифатини ошириш мақсадида функцияларининг бир қисмини хусусий тармокка берадилар, ўз-ўзини бошқарув органлари ва нодавлат ташкилотларига узатадилар.

Ижтимоий ёрдамни тақсимлаш бўйича тажриба ҳам Ўзбекистонда ўзига хосдир. 1999 йилдан бошлаб кам таъминланган фуқаролар ва 2 ёшгача болалари бўлган ишламаётган аёлларга ижтимоий ёрдам пулларини тақсимлаш ва тарқатиш бўйича функциялар фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органларига (маҳаллаларга) юклатилган. Маҳалла қўмиталарининг ўз худудларидаги аҳоли турмуш даражаси ва эҳтиёжларини яхши билишини хисобга олсак, бундай ёндашув давлат ресурсларининг чекланган ҳолатида жуда самарали бўлди.

Давлат ҳокимияти ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органларининг ҳамкорлари сифатида соғлиқни сақлаш, таълим, жисмоний ва маънавий тарбия, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, аҳолининг ижтимоий муҳофазага муҳтож қатламларига ёрдам бериш, турар жойларни ободонлаштириш ва бошқа соҳаларда фаолият юритаётган нодавлат ташкилотлари иштирок этяпти.

Тажрибалар кўрсатишича, марказизлаштириш инсон тараққиёти параметларини ўз-ўзидан яхшилашга олиб келмайди. Марказизлаштиришнинг салоҳияти ва самараси тўлалигича очилиши учун марказий ҳокимиятдан тегишли ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий омилларни яратиш талаб этилади. Бунинг учун барча даражадаги давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, салоҳияти бугунги кунда ҳам тўла очилмаган ўз-ўзини бошқарув органлари ва турли фуқаролик жамиятия институтларининг ўзаро, мувофиқлашган ва биргаликдаги харакати зарур.

Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари салоҳиятини кенгайтириш, уларга тенг ҳуқуқли юридик шахс мақомини бериш улар ишчи органларининг реал хисоботлилигига эришиш ва етарли молиявий ресурслар билан таъминлашни талаб қиласди. Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари техник жиҳозланиши ва улар ҳодимларининг тайёргарлик дарajasи ҳам катта аҳамиятга эга.

Инсон тараққиётини таъминлаш катнашчилари харакатлари самарадорлиги уларнинг ўзаро муносабат ва мақсадга ўйналтирилган харакатлари «куйидан-юқорига» тарзида ушбу схема бўйича амалга оширилса, янада юқори бўлиши мумкин: маҳалла (ёки хўжалик юритувчи субъектлар ёки нодавлат жамоат ташкилотлари) – шаҳар/туман ҳокимиятлари – вилоят ҳокимиятлари – вазирликлар/муасасалар – ҳукумат. Бунда кўйи даражадаги органлар **а)** қарамоғидаги худудлардаги аҳоли фаровонлигининг турли томонлари ҳолатини ўрганиши ва таҳлил қилиши, **б)** маҳаллий шароитдан келиб чиққан ҳолда уни яхшилаш чораларини кўриши, **в)** ўз ваколати ва имконияти доирасидан ташқаридаги масалалар бўйича юқоридаги органларга таклифлар билан чиқиши лозим.

5 боб. Электрон ҳукуматни жорий қилиш - давлат бошқаруви самарадорлигини ошириш воситаси сифатида.

Давлат ҳокимияти ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари-нинг ҳамкорлари сифатида соғлиқни сақлаш, таълим, жисмоний ва маънавий тарбия, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, аҳолининг ижтимоий муҳофазага муҳтож қатламларига ёрдам бериши соҳаларидаги фаолият юритаётган нодавлат ташкилотлари иштирок этяпти

2 Коқақалпогистон Республикасининг конун чиқарувчи ва ижроия органлари алоҳида ўрин тулади.

Электрон ҳукуматни жорий қилиш зарурияти бугун ҳеч кимда шубха туғдирмайди. Унинг самара ва зарурияти қўйидагиларда кўринади:

- давлат хизматчилари фаолиятининг техник даражасини ошириш ва бу орқали янада юкори иш унумдорлигини таъминлаш ҳамда иш жараёни чиқимларини камайтириш, шунингдек, улар фаолиятининг ташкилий маданиятини яхшилаш;
- таҳлилий ишлар ва бошқарув қарорларини тайёрлаш технологияларини тубдан такомиллаштириш;
- муассасаларо алоқалар даражасини ошириш. Бу ахборот алмашиш асосида қийин комплексли муаммолар бўйича тез ва сифатли қарорлар қабул қилиш имконини беради;
- ваколатлар ва ресурсларни тақсимловчилардан жойлардаги бевосита ижрочилар томон узатишни оптималлаштириш (яъни бошқарувни марказсизлаштириш);
- фуқаролар ва бизнесга кўрсатилаётган хизматларнинг сифатини ошириш.

Ахборот коммуникация технологияларини электрон ҳукуматнинг муҳим қисми сифатида давлат бошқарувига жорий этиш ҳам ҳукумат, ҳам жамиятдан маълум тайёргарлик даражасини талаб қиласди. Ўзбекистон кейинги йилларда бу йўналишда муҳим қадамлар ташлади. Жумладан, компьютер техникини ва бутловчи қисмлар олиб келиш учун кулай муҳит яратилди;

ўқув муассасалари компьютер техникини билан жихозланмоқда; давлат маълумот ресурслари ва ахборот базалари яратилмоқда; электрон хужжат алмашув, тижорат, имзо бўйича қонуний база шакллантирилмоқда ва ҳ.к. Аммо АКТ давлат бошқаруви тизимиға жорий этишнинг ойдин стратегияси мавжуд эмас. Электрон ҳукуматни жорий этишнинг мақсад ва афзалликларини давлат хизматчилаврининг кенг доиралари орасида оммалаштириш тадбирларини ишлаб чиқиши зарур. Бунда алоҳида эътибор электрон маъмуриятни жорий этиш ва ўзаро мувофиқлашган ахборот базалари воситасида давлат бошқаруви жараёнларини яхшилашга қаратилиши лозим. Шунингдек, давлатнинг фуқаролар ва бизнес билан муносабатларини бошқариш ва хизматлар кўрсатишга электрон имкониятлар яратиш орқали яхшилашга ҳам эътибор берилиши керак.

Албатта, электрон ҳукуматнинг жорий этилиши давлат бошқаруви самарадорлигини автоматик тарзда оширмайди. Бу жараён кутилган натижаларга олиб келиши учун у марказсизлаштириш, давлат органлари фаолиятининг очиқ-ойдинлигига йўналтирилган давлат бошқаруви тизимидағи кенг ўзгаришлар билан бирга кечиши лозим. Айнан шундай ёндашув давлат бошқаруви самарадорлигини сезиларли даражада ошириш ва иқтисодий ўсиш суръатларининг тезлаштириш имконини беради.

ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИНИ МАРКАЗСИЗЛАШТИРИШ- НИНГ ЎЗАРО АЛОҚАСИ

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ташаббуси ва улкан саъй-ҳаракатлари натижасида инсон тараққиёти концепцияси хозирда дунёнинг барча мамлакатларидаги сиёсатчилар ва оддий инсонларнинг ўй-хаёлларига қадар кириб борди. Ҳар қандай демократик жамият ривожининг асосий мақсади - инсон деган, бир қарашда оддий, аммо замирида бир олам маъно яширинган фикр ҳар бир мамлакат ҳукумати олдига жамиятда юқоридаги мақсадга эришишга ёрдамлашадиган ҳаёт тарзини шакллантириш, ички ва ташкисиёсат юритиш вазифасини қўяди.

Ҳар қандай мамлакат, у бой ёки камбағал бўлишидан қатъи назар, инсон тараққиёти ғояларига содиқлигини қўйидагилар орқали кўрсатиши мумкин:

- иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш санарадорлигини ошириш учун қулай имкониятлар яратиш;
- ижтимоий муроса ва барқарорликка имкониятлар яратиш;
- аҳолига фаолият соҳаси, даромад олиш, ижтимоий неъматлар олиш ва ривожланиш имкониятларини эркян танлаш учун кенг ҳуқук ва имкониятлар бериш;
- жамият ҳаётига тааллукли бўлган қарорларни қабул қилишда омма иштирокини кенгайтириш.

Барқарор инсон тараққиёти концепцияси одамларнинг ишлаб чиқариш фолиятидан кўзлаган энг асосий мақсади, манбаи - инсонни тараққий эттиришга эътибор қаратади. Бу ерда ишлаб чиқариш мақсад эмас, балки инсоннинг шу юксак номга лойик кун кечириш йўлидаги воситадир. Шу билан бирга, бунда акс таъсир ҳам мавжуд – кишиларнинг тараққиёт даражасини ошириш орқали ишлаб чиқаришнинг янада юқорироқ даражасига эришилади. **Жамиятнинг ривожланганик даражаси нафақат мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти юқорилиги билан, балки бу салоҳиятдан ҳар бир инсонни уйғун ва ҳар тарафлама ривожланти-**

риш учун қанчалик фойдаланилаётганлиги билан ҳам ўлчанади.³

Иқтисодий ўсишнинг аҳоли ҳаёт даражаси ошишининг асосий шарти сифатидаги аҳамиятини эътироф этган ҳолда, яна шуни ҳам қайд этиш керакки, аҳоли жон бошига ЯИМ, иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари каби соғ иқтисодий кўрсаткичлар аҳоли ҳаёт даражасининг тўлақонли ўлчови бўла олмайди. 2003 йилги Инсон тараққиёти тўғрисидаги глобал маърузада 1991-2001 йиллар давомида жаҳоннинг 21 мамлакатида иқтисодий ўсишга эришилганига қарамасдан, инсон салоҳияти индекси пасайганлиги ташвиш билан қайд этилгани бежиз эмас.

Барқарор инсон тараққиётини таъминлаш ва одамларнинг танлаш имкониятларини кенгайтиришда инсон ҳуқуқларига амал қилиш ва уни ҳимоя этиш, аҳолининг кенг иштирокига асосланган бошқарувнинг демократик шакли, давлат институтларининг жамият олдидағи жавобгарлигини ошириш каби ўлчовлар янада муҳим аҳамият касб этяпти.

Сўнгги вақтларда жаҳонда давлат ҳокимиятини тақсимлашда кескин ўзгаришлар бўлиб ўтди. Бир томондан, миллий иқтисодий тизимлари глобаллашув жараёнига қўшилди ва илгари айрим давлатлар ваколатида бўлган масалаларда ҳам қарор қабул қилиши мумкин бўлган давлатларро органлар ташкил қилинди. Европа Иттифоқи ва Бутунжаон савдо ташкилоти (БСТ) – мазкур тамойилнинг яққол далилидир. Иккинчи томондан, кўплаб давлатларда марказий ҳокимиятнинг ўз вазифа, ваколат ва жавобгарлигини маҳаллий ҳокимият ва фуқаролик жамияти институтларига узатилиши – марказлизаштириш тамойили кузатиляпти. Бу давлатларда марказлизаштиришга кўпроқ маҳаллий ҳамжамиятларни жамоат дастурларини шакллантириш ва молиялаштириш, маъ-

³ Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза, Ўзбекистон. Тошкент, 1996, 15-б.

Барқарор инсон тараққиёти концепцияси одамларнинг ишлаб чиқариш фолиятидан кўзлаган энг асосий мақсади, манбаи - инсонни тараққий эттиришга эътибор қаратади

Марказизлаштириш бошқарув органларини бошқарув объектларига яқинлаштиради, шу билан ахолига янада сифатлироқ хизмат кўрсатиш таъминланади

1.1 КИРИТМА. Марказизлаштириш ва камбағаллик: имконият ва хавфлар

Иқтисодий Ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилоти ривожланиш маркази томонидан 19 мамлакат бўйича ўтказилган тадқикот натижалари марказизлаштириш ахоли турмуш даражаси ўсишига бир хилда таъсир қиласылгани кўрсатди. Унда барча тадқик қилинган мамлакатлар марказизлаштиришнинг камбағалликни камайтиришга таъсир даражасига кўра, 4 гурухга бўлинган эди.

Ижобий	Қисман ижобий	Қисман салбий	Салбий
■ Боливия	■ Хитой	■ Парагвай	■ Гвинея
■ Филиппин	■ Жанубий Африка	■ Бразилия	■ Мозамбик
■ Ҳиндистон (Фарбий Бенгалия)	■ Мексика	■ Непал	■ Малави
	■ Гана	■ Вьетнам	■ Андхра-Прадеш (Ҳиндистон штати)
		■ Миср	■ Мадхия-Прадеш (Ҳиндистон штати)
		■ Шри Ланка	
		■ Эфиопия	
		■ Буркина Фасо	
		■ Уганда	

Тадқикотчиларнинг хуносасига кўра, истибатан бой ва ривожланаётган мамлакатлар орасидаги ривожланган мамлакатлarda марказизлаштириш ижобий таъсир ўтказган. Айни пайтда кўпчилик ҳолларда (65%) марказизлаштириш камбағалликнинг оммавий камайтишига олиб келмади. Масалан, Боливия, Филиппин каби давлатлар ва хинд штати Фарбий Бенгалда марказизлаштириш жараёни ахолининг саводхонлик даражаси 80%дан юкорилиги (марказизлаштириш муваффакияти натижаларга олиб келмаган давлатлардаги 50%га нисбатан), бошқа ривожланаётган мамлакатларга нисбатан юкори даромади хамда хукуматнинг ислоҳотларни ўтказиш, уларнинг ойдинлигини таъминлашга бўлган хоҳиши ва укуви, сиёсий харакатларнинг мувофиқлаштирилгани сабабли муваффакиятга эриши.

Хитой, Жанубий Африка, Мексика ва Ганада марказизлаштириш жараёни давлат бошқарувини яхшилаш, унинг самарадорлиги ва очик-ойдинлигини маълум давлатда оширишига имкон берди. Аммо у мазкур давлатлардаги камбағаллик даражасини пасайтириди, деб комил ишонч билан айтиш кийин. Мазкур мамлакатлар марказизлаштириш муваффакиятга олиб келмаган давлатларга нисбатан юкори саводхонлик даражаси (70%), ахолининг юкори даромади, шунингдек, жамиятнинг даромади даражаси бўйича янада кенгрок катламлашиши билан ажralib турдади (Ганадан ташқари). Ушбу мамлакатларнинг аксарида марказизлаштириш соғ иқтисодий характерга эга бўлиб, марказий хоҳимият вазифаларини жойларга узатиши билан характерланади. Бу ислоҳотлар мазкур давлатлар иқтисодининг либераллашви ва давлат бюджетига нисбатан бўлган юкори босим сабабли амалга оширилди.

Парагвай, Бразилия, Непал, Вьетнам, Миср, Шри-Ланка, Эфиопия, Буркино Фасо ва Угандада марказизлаштириш дастури ахолининг кам таъминланган катламлари турмуш даражасини айтарли ошира олмади. Аммо биркancha ҳолларда бу соҳада айrim ижобий натижаларга эришилди. Юкоридаги давлатлардаги марказизлаштириш жараёnlari муваффакиятсизликка учрашига асосий сабаб, фуқаролик урушлари ва этник келишмовчиликлар келтириб чиқарган сиёсий нотинчилклардир. Мазкур давлатларда марказизлаштириш кўпинча демократлаштириш ва инсон тараққиёти салоҳиятини ривожлантириш оиласи, балки миллатни бирлаштириш воситаси деб қаралган эди.

Гвинея, Мозамбик, Малави ва иккى хинд штатида (Андхра-Прадеш ва Мадхия-Прадеш) марказизлаштириш ахоли камбағал катламлари турмуш даражасининг ҳатто айrim худудларда хам яхшиланишига олиб келмади. Бунинг сабаби марказизлаштириш дастурнинг номукаммаллиги, ахоли саводхонлик даражасининг пастилиги (50%дан кам), инфратузилма ҳолатининг ёмонлиги ва коррупция даражасининг юкорилигиди.

Хулоса килиб айтиш мумкинки, ҳар қандай мамлакатдаги камбағалликни камайтишга каратилган марказизлаштириш жараёнлари муваффакиятнинг асосий омили, бу мазкур жараённинг миллий ўзига хосликларини хисобга олган ҳолда пухта ишлаб чиқилишидир.

Манба: Ривожланаётган мамлакатлarda марказизлаштириш ва камбағаллик. Таъсирни ўрганиш, - ИХРТ, 2004. 14-23 б.

мурий тизимнинг самарадорлигини оширишнинг тўғридан-тўғри воситаси деб қараляпти ва булар инсон тараққиётига эришишда янада кўмаклашиши кутиляпти.

Марказизлаштириш инсон тараққиётининг муҳим омилидир. Марказизлаштириш энг аввало, қарор қабул қилиш жараёнини давлатдан хусусий фирмалар (хусусийлаштириш, назорат функцияларини қисқартириш орқали), худудлар ва маҳаллий ҳамжамиятларга (уларнинг функцияларини кенгайтириш орқали) ва хусусий шахсларга (уларнинг ресурслар ва хизматлар олиш, жамиятни бошқаришда иштирок этиш имконият-

ларини кенгайтириш орқали) узатишни билдиради. Оиланинг даромади инсон тараққиётининг ягона омили бўлмаса-да, у камбағалликнинг камайтишига сезиларли ҳисса қўшиб, таълим ва соглиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиради.

Инсон тараққиёти концепцияси доирасида амалга оширилаётган давлат хизматлари сифатини ошириш давлат бошқаруви функцияларини марказизлаштириш билан чамбарчас боғлиқлиги бутун дунёда тан олинган. Марказизлаштириш бошқарув органларини бошқарув объектларига яқинлаштиради, шу билан ахолига янада сифатлироқ хизмат кўрсатиш таъминланади. Маҳаллий давлат бошқарув органлари ва маҳаллий ҳамжамиятлар ахоли ҳаётий эҳтиёжларини ҳал этишнинг энг самарали воситасидир, чунки улар маҳаллий ахолининг эҳтиёж ва истакларидан яхшироқ хабардордирлар.

Марказизлаштириш демократияни кенгайтириш ва ахолининг жамият ҳаётида қатнашувига кўмаклашади. Бу ўз навбатида, инсон тараққиётининг энг асосий принципларидан бири – имкониятларнинг кенгайтишига олиб келади. Ривожланиш фуқароларнинг манфаатлари йўлида уларнинг ўзларитомонидан амалга оширилиши лозим. Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, нодавлат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини жалб этиш орқали марказизлаштириш фуқароларга улар ҳаётига оид қарорлар қабул қилишда қатнашишга имкон беради. Бунда муҳими шуки, ахоли иштироки қабул қилинаётган қарорлар ва юритилаётган сиёсатнинг очик-ойдинлиги ва тайинлилигини кучайтиради, бу эса, охир-оқибатда, даромаднинг баркарорлиги ва инсон тараққиёти салоҳиятини кенгайтириш имконини беради.

Марказизлаштиришни амалга оширишда унинг инсон салоҳиятини ривожлантиришдаги афзаллик ва имкониятларини хисобга олган ҳолда, мавжуд ва бўлиши мумкин бўлган хавфларни хам унутмаслик лозим. Унинг ўтказилиши учун мустаҳкам хукукий асос, сиёсий ироди, бошқарув органлари ўртасида мувофиқлаштирув бўлиши муҳим. Буларсиз бу иш микроитисодий бескарорликка олиб келиши, ресурслардан фойдаланиша тенгсизликни ошириши, даромад ва ахолининг турмуш даражасида фарқланишларни кучайтириши мумкин (1.1 киритма).

Марказизлаштиришни амалга ошириш имкониятини белгилаб берувчи ва у билан

боғлиқ хавфларни камайтирувчи бошқа омиллар ҳам мавжуд. Барча замонавий давлатлар тарихида қуи худудий бошқарув тизимлари ҳисобига ёки фойдасига марказий ҳокимият кучайган ва кучсизланган даврларни кузатиш мумкин.⁴

Марказлашган ҳокимиятнинг кучайиши одатда ижтимоий ва/ёки иқтисодий бекарорлик, таназзуллар, бошқа давлатлар билан сиёсий, ҳарбий қарамақаршиликларнинг мавжудлиги, хуллас етарлича кучли бўлмаган давлатчиликни мустаҳкамлаш талаб қилинган даврларга хосдир. Иқтисодий баркарорлик ва фаровонлик даврларида эса, ҳокимият ва бошқарув ваколатларининг бир қисмини маҳаллий бошқарув органлари, фуқаролик жамияти институтлари, аҳоли билан «бўлишиши»га имконият ва хоҳиш пайдо бўлади.

Сўнгги йилларда иқтисодий жиҳатдан ўтиш даврини бошидан кечираётган давлатларда амалга оширилаётган марказлизлаштириш марказлашган давлат бошқарувига асосланган социалистик тизимнинг барбод бўлиши билан боғлиқ. Тизим иқтисодий ва ижтимоий оид қарорлар қабул қилишнинг юқори даражада марказлашганлиги билан характерланган. Бу тарихий меъросни ҳисобга олган ҳолда, марказлизлаштириш иқтисодиёти ўтиш давридаги давлатларда унинг ғарб давлатлари учун «анъанавий» бўлган тушунилишидан четга чиқади. Ривожланган демократик давлатларда азалдан мавжуд бўлган иқтисодий ва сиёсий танлаш эркинлигининг кенг имкониятларига эришиш, иқтисодиёти ўтиш давридаги давлатлarda инсон тараққиётининг ҳал қилувчи омили ҳамда марказлизлаштириш йўналишларидан биридир. Шу сабаб, марказлизлаштиришнинг инсон тараққиётига таъсирини кўриб чиқишида марказлашган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш даврида марказлизлаштиришнинг мазмуни, унинг ғарб жамиятида тушунилганидан кўра кенроқлигини ҳисобга олиш керак.

Буни эътиборга олган ҳолда, кайд этиш керакки, ушбу маъruzada инсон тараққиётига таъсири кўрсатиш воситаси сифатида қаралаётган марказлизлаштириш кўйидаги шаклларни ўзида жамлайди:

1. Иқтисодиёт соҳасида қарор қабул қилиш жараёнини давлатнинг иқтисодиётга аралашувини камайтиришини кўзда тутувчи давлатдан хусусий тармоқ сари марказлизлаштириш. Булар:

- кенг кўламли хусусийлаштириш орқали давлат қўлида бўлган ишлаб чиқариш капитали улушкини камайтириш;
- давлат органларининг хусусий корхоналар ишига ўта кучли назорат орқали

1.2 КИРИТМА. Ҳокимиятни марказлизлаштиришнинг тарихий илдизлари

Замонавий Европада марказлизлаштириш тарихи ўрта асрларга бориб тақалади. Маҳаллий ўз-ўзини бошқарув шакллари сифатида черков кавмлари, қишлоқ ва шаҳар жамоалари, тармок бошқаруви сифатида эса цех гильдиялари фаолият юритган.

Масалан, Францияда давлат бошқарувидаги марказлизлаштириш ва марказлизлаштириш соҳасида тамойиллар охири 200 йил давомида мунтазам ўзгариб турди. Фақатгина 1982 йилга келиб, «Коммуна, департамент ва худудларнинг хуқук ва эркинликлари» конуни асосида охири катта ислоҳот бошланди.

Ҳамиша кучли давлат ҳокимиятига ёга бўлишга интилиб келган Японияда факат 1995 йилга келиб, II Жаҳон уруши тугагандан кейин 50 йил ўтгач, 5 йил давомида унинг амалга ошириш муддатини белгилаб берган «Марказлизлаштириш ҳақида конун» қабул килинди.

Германия ва ундан ҳам кўпроқ Швейцариядаги марказлизлаштириш ҳеч қачон «юкоридан қўйига» шаклида амалга оширилмаган, аксинча қўйидан маҳаллий ҳамжамиятлар томонидан ўз-ўзини бошқариш органлари бажара олмаган вазифаларни кўнгилли равишида юкорига – марказлашган ҳокимиятга узатиш орқали амалга оширилган.

XXI аср бошига келиб жаҳоннинг кўплаб иқтисодий ривожланган давлатлари нафакат хўжалик юритишнинг бозор тизими, балки давлатчиликнинг мустаҳкамланишига асосланган узоқ ижтимоий ва иқтисодий баркарорлик даврини бошдан кечирди. Бу мамлакатлар иқтисодий салоҳиятининг ўсиши, ижтимоий ва иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш диалектикаси хўжалик алоқаларнинг ўта чигаллашувига олиб келди. Бу давлатлар аксар кўп даражали ва кўп функционал ижтимоий муносабатлар тизими, аҳолининг юқори турмуш даражаси билан характерланади. Бинобарин, марказлизлаштириш гоясининг қайта жонланиши ушбу давлатлар умумтарихий ривожланиш жараёнининг мантикий натижаси дейиш мумкин.

аралашувини уларнинг ваколатларини тартибига солиши ўйли билан чегаралаш;

- «қаттиқ бюджет чеклашлари», бошқарувчиларни носиёсий тайинлаш ва уларнинг маҳсулотларига нархни эркинлаштиришни жорий қилиш орқали давлат корхоналарини реструктуризация қилишни кўзда тутади;

2. Қарор қабул қилиш жараёнини давлатдан ўй хўжалиги тармоғи томон йўналтириш. Бу:

- уларнинг иқтисодий фаолиятга жалб этилишини тартибига солувчи қарорлар ёки бошқа тўсикларни эркинлаштириш;

- кредит, таълим олишга имконият яратиш кабилар орқали уларнинг иқтисодий ролини мустаҳкамлаш;

- уларга кўпроқ мустақиллик бериш, социализм давридан мерос колган салбий муносабатни ўзгартириш, давлатга боғлиқлик туйғусини йўқотиш орқали амалга оширилади.

3. Ижроия ҳокимияти ва соликқа тортисиши ваколатларини марказий давлат бошқарув органларидан маҳаллий бошқарув органларига томон марказлизлаштириш;

4. Баъзи давлатдастурларини молиялаштириш ва амалга оширишини марказий ва маҳаллий бошқариш органларидан нодавлат ташкилотлари томон марказлизлаштириш;

⁴ Бу ерда ва бундан кейин 1 бобда қўйидаги материаллардан фойдаланилди: Г. Саидова. «Марказлизлаштириш маҳаллий ўз-ўзини бошқариш дебочаси сифатида», «БМТ маҳаллий ўз-ўзини бошқарув ҳакидаги Хартияси йўлида: XXI аср талаби» китобидан. Конрад Аденеур жамгармаси ҳамда Швейцария ривожланиши ва ҳамкорлик агентлиги ҳамда Халқаро журналистларни қайта тайёрлаш марказиз биргаликда ўтказган ҳалқаро конференция материаллари, 2000 й., 29 ноябр. Тошкент, 2001, 12 б.

Марказлизлаштириши демократияни кенгайтириши ва аҳолининг жамият ҳаётидаги қатнашувига кўмаклашади. Бу, ўз навбатида, инсон тараққиётининг энг асосий принципларидан бири – имкониятларнинг кенгайшиига эришиллади

Ривожланган демократик давлатларда азалдан мавжуд бўлган иқтисодий ва сиёсий танлаши эркинлигининг кенг имкониятларига эришиши, иқтисодиёти ўтиш давридаги давлатларда инсон тараққиётининг ҳал қилувчи омили ҳамда марказлизлаштириши йўналишларидан биридир

Мустаҳкам ҳуқуқий асос, сиёсий иродада, бошқарув органлари ўртасида мувоғиқлашириув бўлиши мухим. Буларсиз марказлизлаштириши микроиктисодий бекарорликка олиб келиши, ресурслардан фойдаланишида тенгизликини ошириши, даромад ва аҳолининг турмуши дараҷасида фарқланшишларни кучайтириши мумкин

1.3 КИРИТМА. Иқтисодиётда давлатнинг иштирок этиши моделлари

Давлатнинг иқтисодиётда максимал қатнашуви турили сиёсий ва иқтисодий таркибга эга бўлган мамлакатларга хос эди. Масалан, XX асрда СССР, Германия (давлатнинг марказлизашуви энг юкори нуктасига бориб етган урушдан олдинги давр), урушдан олдинги Япония, замонавий КХДР, Куба каби давлатлар.

Давлатнинг иқтисодиётда қатнашуви мёрида бўлган мамлакатлар каторига Европанинг кўплаб ривожланган давлатларини мисол келтириш мумкин. Буларга Швеция (давлат бюджети орқали ЯИМ ярмини қайта тақсимлайди), Франция, Германия, шунингдек кўплаб Осиё давлатлари киради.

Давлатнинг иқтисодиётта минимал аралашувини турили даврларда АҚШда Рейган ёки Буюк Британияда Тэтчер маъмурияти кўллаган эди.

1.4 КИРИТМА. Давлатнинг иқтисодиётдаги ўрни

Демократик Фарб мамлакатларида иқтисодиётда давлатнинг тутган ўрни келишув тамойилларига биноан белгиланиб, у кандай мулк-нинг давлат қарамогида бўлиши, ва аксинча, қайси бирининг хусусийлаштирилиши ҳакидаги қарорга асос бўлиб хизмат килади. Бу ўринда ракобатдаги бозорлар кўпчилик маҳсулотларнинг сотилиши ва хизматлар кўпчилигининг амалга ошувида самарали восита хисобланади. Аммо эътиборли томони шундаки, эркин ихтиёр эркинлиги доктринаси (яъни, давлатнинг иқтисодига аралашувини имкон кадар чеклаш мъқул, деб ўйловчилар) тарафдорлари хам давлат иқтисодиётга субсидиялар ажратиш, бевосита ишлаб чиқариш орқали аралашиши ёки самарадорлик ва тенгизлиликни таъминлаш масадида уни тартибга солиб туриши лозим деб хисоблашади.

Баззи бир холларда бозор кучларининг эркин харакати номақбул натижаларга хам олиб келиши мумкин. Бунда «бозор механизмининг муваффакиятсизликка учраши» кузатиласди, яъни бозор кучлари самарали натижалар бермайди. Бу, масалан, такомиллашмаган монополистик ракобат (монополия, олигополия, монопсония ва шунга ўхшаш бошқалар) шароитида рўй беради. Ўз навбатида бу хол нарх-навонинг сунъий равишда ошувига, ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг жамоатчилик нукта-назарига кўра, исталган даражадан камайишига ва охир-оқибат, аҳоли турмуш шароити, фаровонлик даражасининг пасайишига олиб келади. Айни холатда, хукуматнинг билвосита тартибига солиши виситасида ёки бевосита ишлаб чиқаришга аралашувини самарали ва ўринли бўлади. Битим тузувчи томонларнинг бир хил маълумотларга эга бўлгаслиги хам бозордаги тўхталишларга олиб келади. Натижада томонлардан бирининг тенгизи устунлиги ракобат бўлиши учун амал килиш лозим бўлган коидалардан бирини бузади. Бозордаги тўхталишлар «жамоатчилик неъматлари» билан боғлиқ равишида хам рўй беради. Бу холатни кўйидаги тарзда кўриш мумкин: «тоза кўринишдаги жамоатчилик манфаатларининг» (хавфисзлик, валюта тургунлиги, шартнома талабларининг бажарилиши, мулкчилик ҳуқуқига амал килиш ва хоказо), яъни инсоний тақомил даражасининг ортишига хизмат этиб, жамиятнинг хар бир фуқаросига фойда келтирувчи манфаатлар; «жамоатчиликка фойдали неъматлар» (таълим, соғлики сақлаш ва х.к.) яъни хар бир жамият аъзоси фойдаланиши мумкин бўлган ва шу орқали инсон тараққиётни даражасини оширувчи неъматлар. Алоҳида хусусиятга бўлган неъматларга сезиларни даражадаги изхобий экстерналиялар хос. Масалан, бирон киши юкумли касалликка қарши эмланиб, ўз ҳаётини сақлаш баробарида, ушалу касаллик кенг тарқалишининг олдини олишга хам хизмат қилади. Шунга ўхшаш холлар, неъматларни ишлаб чиқариш ва тақсимлашда давлат аралашувини таъзоз этади.

Бундан кўриниб турнибдики, «шахсий истеъмол товарлари» ишлаб чиқарувчи фирмаларни хусусийлаштириш ёки ракобатбардош бозорлар устидан назоратни камайтириша ҳикмат кўп. Аммо «жамоатчилик неъматлари» (касалхона, поликлиника ва бошқалар) объектларини хусусийлаштириш ёки монополист бозорлар устидан давлат назоратини олиш фойда бермайди. Бу эса амалда «шахсий истеъмол товарлари»ни ёки «асосан шахсий истеъмол товарлари»ни ишлаб чиқарувчи давлат корхоналарини боскичма-боскич хусусийлаштириш лозимлигини билдиради. «Жамоатчилик неъматлари» бўлган маориф ва соғиқни сақлаш соҳаларига ўзгача ёндошув талаф этилади. Масалан, жамоат хизмати учун одатда давлат «маблаг берувчи ва таъминотчи» вазифасини ўтайди. Бу ролни ушбу хизматларни «факат молиялашувчи томонга» кадар кисқатириши мумкин. Уларни кўрсатиши учун эса, хусусий фирмалар ва ННТ билан субпурдат шартномалари тузиш мумкин.

Давлат тармоғи ичидаги камчиликларни иқтисодий сиёсатнинг турли воситалари ёрдамида бартафар этиш мумкин. Масалан, маориф ва соғиқни сақлаш соҳасидаги асосий камчилик иш ҳакининг ниҳоятда кам эканлиги бўлса, уни кўтариш иш самардорлигини ошириши мумкин. Яна ишга бўлган қизиқиши ортириш учун турли чора ва санкцияларни кўллаш, шартнома давомийлигига ўзгартиришлар киритиши, уни узайтириш, хамда давлат маъмурияти бўлимлари ўртасида ракобатни раббатлантириш ва бошқа тадбирлар кўриш мумкин. Давлат хеч бўлмаганда «муқобиллаштирувчи» сифатида хусусий фирмалар томонидан кўрсатилаётган хизматларнинг (шулар каторида кам таъминланганларга арzon нарҳаги хизматнинг кафолатланишини таъминлаш) бельгиланган тарзда бажарилишини назорат этувчи кўринишида иштирок этиши мумкин. Лекин муаммонинг бу ечимини кўпчилик мамлакатларда амалга ошириш мумкин эмас. Шу жумладан Ўзбекистонда хам.

Хулоса килганда, давлат бозор кучларининг эркин фаолиятига адолат ўрнатиш масадида хам аралашиши мумкин. Бу айникса бозор кучларининг эркин фаолияти орқали кўлга киритилган фойданинг жамоат қабул килган меъбадларга нисбатан бир текис тақсим этилмаган барча холатларда бот-бот талаб этилади. Бу ўринда давлат ўрта ва юкори табака олган фойдан солиқка тортиб, келган маблагни кам таъминланганларга турли имтиёз ва субсидиялар кўринишида қайта тақсим қилади. Айни пайтда ушбу «маблагнинг кўпчиликка макбул ҳолатда тақсимланиш» концепцияси мамлакатдан мамлакатга (фойда деярли тег бўлувчи Финляндиядан фойда нисбатан тенглаштирилувчи Бразилиягача) фарқланиб, барча холатларда давлат даромад ва истеъмолни соликка тортиди ва олинган маблагнинг маълум кисмини инсон тараққиётни кўрсаткичларини яхшилаш масадида аҳолининг кам таъминланган кисмига қайта тақсимлайди.

5. Назоратни ва вазифаларни тақрор бајаришни камайтириш, давлат бошқарувни самарадорлигини ошириш ва меҳнатга рағбатини ошириш масадида амалга оширилаётган маъмурний ислоҳот орқали амалга оширилади.

Бунда иқтисодиёти ўтиш даврини бошдан кечираётган давлатлар учун айнан давлатнинг иқтисодиётга аралашувини камайтириш ислоҳотларни тезлаштириш ва инсон салоҳиятини баркарор ривожлантиришнинг хам қилувчи механизмидир.

Жаҳон тажрибасида давлатнинг иқтисодиётда иштирокининг бир неча бир-биридан кескин фарқланувчи моделлари мавжуд. У ёки бу моделни танлашда мамлакатнинг тарихий ўтмиши, иқтисодиётининг

ривожланганлик даражаси, анъаналари, жорий иқтисодий ва сиёсий вазият ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Ушбу омилларнинг барчасига боғлиқ равишда иқтисодий ўсиш ва инсон салоҳиятининг юкори суръатларини таъминлашга ҳам давлатнинг иқтисодиётда кисман фаол қатнашуvida, ҳам унинг таъсири минимал бўлган ҳолатларда эришиш мумкин. Лекин ҳар қандай ҳолда, хеч бир иқтисодиёт бугун давлат томонидан тартиби солинициз яшаши мумкин эмас.

Ўзбекистон учун ҳозирги пайтда асосий муаммони қуйидаги шаклда ифодалаш мумкин: **ҳозирги тарихий босқичда асосий ижтимоий-иқтисодий вазифалар - иқтисодий ўсишни тезлаштириш, ахоли**

бандлиги ва даромадини ошириш, инсон салоҳиятининг ўсишиш учун иқтисодиётда давлат иштирокининг моделларидан қайси бирини қабул қилиши лозим?

Ўзбекистонда кучли давлат қурилишига киришилганлиги ислоҳотларнинг биринчи йилларида жамият олдида турган муаммоларнинг қийинлиги, янги давлатчиликни яратиш ва иқтисодиётни тезда ислоҳ этишдек ўта муҳим вазифаларни ҳал қилиш зарурати билан белгиланган эди. Аммо ҳозирги босқичда давлат ўзига олган кўплаб вазифалар бажариб бўлинди. Бундан ташқари, давлат бошқарув тизимининг айрим қисмлари томонидан бозор муносабатлари шароитида ўтказилиши зарур бўлган ислоҳотларга ҳалакит бериб, хокимият ваколатларини қисқартириш ва бекор қилишга қаршилик қилиш белгилари пайдо бўлди.

Худди шу сабаб, мамлакат Президенти Ислом Каримов ташаббуси билан 2003 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб давлат кенг кўламли маъмурий ислоҳотлар дастурини ишлаб чиқишга, 2004 йилдан бошлаб эса уни амалга оширишга киришиди. Марказизлаштириш бу ислоҳот йўналишларидан бири бўлиб, у мамлакатнинг ўзига хос шарт-шароитини ҳисобга олиши ва «марказ-худудлар», «давлат-хусусий тармок», «давлат – фуқаролик жамияти» муносабатларида оптимал мувозанатни топиши керак.

Бу ислоҳотлар доирасида амалга оширилаётган давлат бошқарувининг марказизлашуви жамият ҳаётининг барча жиҳатларини эркинлаштириш йўлида зарур қадам бўлиб ҳизмат килади. Айтиш мумкинки, демократик ҳуқуқий жамият қуриш ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органлари бўғинлари ишида мувозанатни, уларнинг мустақиллигини, амалда ҳар бир ҳокимият бўғини ўзига юқлатилган вазифа ва мажбуриятларни бажариши учун механизмларни яратишни талаб қилади. Ўзбекистонда иккى палатали парламент тизимининг яратилиши бу йўналишдаги мантиқий қадам бўлди. «Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимиятини ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонунига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳозир иккى палата - Конунчилик палатаси (қуий палата) ва Сенат (юқори палата)дан ташкил топган.

Ўзбекистонда кече ётган чуқур иқтисодий ислоҳотлар шароитида, шу-

1.5 КИРИТМА. ИККИ ПАЛАТАЛИ ПАРЛАМЕНТНИНГ ЯРАТИЛИШИ: ВАЗИФА ВА ИСТИҚБОЛЛАР

Янги иккى палатали парламент яратиша олдимишга қўйган мақсадларимизни кўйидаги белгилаш мумкин:

Биринчи – парламент ўз ваколатларини самарали амалга ошириши, ҳар томонлама асосли ва пухта қарорлар қабул қилиши учун зарур бўлган ўзаро мувозанат ва чекловлар тизимини яратиши.

Иккинчи – Конунчилик палатаси ўз фаолиятини доимий профессионал тарзда олиб боришини назарда тутган ҳолда, парламентнинг қонун ижодкорлиги борасидаги ишининг сифатини кескин ошириш.

Учинчи – Сенатнинг асосан маҳаллий Кенгашлар, худудларнинг вакилларидан иборат бўлишини ҳамда вакиллик вазифасини бажаришини инобатга олиб, умум давлат ва худудий манфаатларнинг мутаносиблигига эришиш.

Тўртинчи – аҳолининг мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётидаги иштироки қўламини кенгайтириш. Сенатнинг вилоят, шаҳар ва туман вакиллик органлари депутатларидан сийланиши замирида ҳам мужассам.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Олий Мажлис Конунчилик палатаси ва Сенатнинг кўшма мажлисида сўзлаган маъруzasи.

нингдек мамлакат тарихий ривожла-нишнинг хийла мураккаб бир босқичида турганини эътиборга олиб, иқтисодий ва сиёсий-маъмурий соҳалардаги марказизлашув қўйидаги асосий принципларни кўзда тутган ҳолда ўтказилиши лозим:

- функцияларни «юқори»дан «паст»га беришда изчиллик ва босқичлилик;
- марказизлаштириш босқичларининг бир-бири билан боғлиқлигини таъминлаш;
- ҳар бир босқичда ўтказилаётган чора-тадбирларнинг комплекслилиги, ўзаро ва ягона стратегия ва мақсад билан боғлиқ ислоҳотларнинг тегишли тадбирлар «пакет» билан бирга ўтказилиши;
- марказизлаштириш жараёнлари-га фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари ва аҳолининг янада кенг катламларини жалб этилиши.

Яна шуни ҳисобга олиш керакки, марказизлаштириш ҳеч бир давлатда «тоза ҳолича» амалга оширилиши мумкин эмас. Ривожланган демократия билан фурурланадиган гарб мамлакатларида ҳам маҳаллий бошқарув органлари деярли ҳамиша иккитомонлама бўйсунувда бўлган. Улар давлат функцияларини бажариши томондан давлат бошқарувни ижро тузилмасининг ўзидан юқоридаги орган, марказий вазирлик ва муассасаларга бўйсунса, маҳаллий вазифаларни бажариш қисмида маҳаллий сайланувчи органларга бўйсунади.

Ўзбекистон учун марказизлаштириш моделини танлашда қўйидаги ўзига хос омилларни ҳисобга олинди:

- индивидуализмдан жамоаликни устун кўювчи миллий анъаналар ва урф одатлар;
- давлатга алоҳида хурмат, давлатнинг нафақат жамият сиёсий, балки иқтисодий ҳаётида ҳам етакчилик ролини тан олиш;
- совет даврида юзага келиб, давлатдан кафолатланган ижтимоий тенглик ва

Ислоҳотлар доирасида амалга оширилаётган давлат бошқарувининг марказизлашуви жамият ҳаётининг барча жиҳатларини эркинлаштириши йўлида зарур қадам бўлиб ҳизмат қилади

Марказизлаштириши жамиятнинг бошқарув қобилиятининг йўқотилишига, маҳаллий, айрим иж- тимоий гурухлар ман- фаатларининг жами- ят манфаатларидан устун қўйилишига олиб келмаслиги лозим

фуқаронинг ўз харакатларидан қатъи на-
зар, ижтимоий неъматлардан фойдалиниш
истагида акс этувчи текинхўрлик психо-
логияси;

■ тоталитар тизимдан мерос қолиб, тад-
биркорлик ва хусусий мулкчилик ҳиссидан
махрум режали иқтисодиёт психологияси,
ҳамда фаол сиёсий иштирок этишнинг ми-
нимал тажрибаси.

Бу омиллардан ташқари, марказизлаштириш стратегиясини амалга ошириш
қўйидаги муаммоларнинг мавжудлиги ту-
файли ҳам қийинлашмоқда:

■ мамлакатда амалга оширилаётган бозор
муносабатларига ўтиш ҳозирча тугагани
йўқ. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолия-
тининг энг кичик томонларини ҳам назорат
ва регламент килувчи кўп сонли қонуний
меъёрларнинг борлиги, корхоналарнинг
хўжалик фаолиятида давлат аралашувин-
нинг кучлилиги, корхоналар корпоратив
бошқарувнинг паст сифат даражаси ва кў-
плаб тадбиркорлик субъектларининг бозор-
га хос бўлмаган ҳаракатлари бунга гувоҳлик
беради. Бу шароитларда иқтисодиётни
бошқаришда бўшлиқ вужудга келмаслиги
учун давлатнинг иқтисодиёт соҳасидаги
функцияларининг табиий қисқариши кор-
хоналар мустақил иш юритишнинг бозор
шакл ва механизmlари мустаҳкамланиши
 билан бирга кечиши керак.

■ Йирик корхоналарда, айниқса фойдали
қазилмалар разведкаси, газ ва нефт
маҳсулотларини топиш, қазиш ва қайта иш-
лаш, тоғ-кон, кимё саноати каби стратегик
тармоқлар, шунингдек табиий монополи-
яларнинг барча тармоқларида ҳам давлат
мулкининг давлат улуши ҳали-ҳануз юқори.
Бу соҳаларда давлат тармоғи билан ракобат
қила оладиган хусусий корхоналар яратиш
анча вақт ва инвесторлар маблағини талаб
қиласди. Бу жараённи тегишли соҳаларга
йўналтирилган чёт эл инвестициялари тез-
лаштириши мумкин эди.

■ Сўнгги йиллар ичida ижтимоий
соҳалар давлат томонидан сезиларли да-
ражада кўллаб турилган бўлса-да, улар-
нинг бундан кейинги ривожи ҳамон йи-
рик молиявий маблағлар талаб қиласди.
Бу биринчи навбатда таълим ва соғлиқни
сақлашнинг моддий-техника базасини
мустаҳкамлаш зарурияти, шунингдек,
тармоқда банд бўлган хизматчиларни
моддий рағбатлантиришга тегишли. Бунда
шуни ҳисобга олиш керакки, дуне тажри-
басининг кўрсатишича, хусусий таълим ва
соғлиқни сақлаш инсон тараққиёти учун
муҳим бўлган мазкур тармоқлардаги дав-

лат хизматлари ўрнини боса олмайди, улар
факат бу хизматларни тўлдириши мумкин
холос.

Марказизлаштиришни юқорида қайд
қилинган принциплар асосида ва шакл-
ланган ўзига хосликларни хисобга олган
холда амалга ошириш хавфлардан ха-
лос қилиши мумкин. Марказизлашти-
риш жамиятнинг бошқарув қобилияти
йўқотилишига, маҳаллий, айрим ижти-
моий гурухлар манфаатларининг жамият
манфаатларидан устун қўйилишига олиб
келмаслиги лозим. Бу йўналишда олиб
борилаётган сиёсат фуқаролик жамияти
ва унинг барча тузилмалари манфаатлари
мувозанатини таъминлаши керак. Бунда:

давлат хизматчилари янги методлар
билан бошқаришни ўрганишлари, корхона-
ларда бошқарувнинг корпоратив метод-
ларини жорий қилишга кўмаклашишлари,
маҳаллий ҳокимиётда ўзига бўйсунувчи-
ларни эмас, балки ҳамкор тизимларни кў-
ришилари керак;

корхона эгалари давлат хизматчилари ва
корхона менеджерларига нисбатан ишончсиз
муносабатдан халос бўлишлари ҳамда кор-
поратив бошқарувнинг замонавий методла-
ридан тўла фойдаланишлари лозим;

**давлат ҳокимияти ва бошқарувининг
маҳаллий органлари** ташабbus ва ўз
қарорлари учун жавобгарликни ўз бўй-
инларига олишга ўрганишлари керак.
Улар ўз қарамоғида бўлган худудларда
яшаётган фуқаролар билан худуд
ҳаётига оид энг муҳим масалалар юза-
сидан маслаҳатлашишга ўрганишла-
ри, худудларнинг ижтимоий иқтисодий
ривожланиш режалари ҳақида оммавий
ахборот воситалари орқали аҳоли билан
ўртоқлашишлари ва уларни бу режалар-
ни ишлаб чиқиши ва муҳокама қилиш жа-
раёнига жалб этишлари керак;

мамлакат фуқаролари ҳам янги шароит-
ларда яшашга ўрганишлари лозим. Давлат-
дан қандайдир неъматларни кутмасликлари,
балки ўзларига тушунарли бўлган масалаларни
ҳал этишни маҳаллий ваколат органлар-
ни ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш
органлари ишида катнашиш, шунингдек,
давлат бошқаруви органлари ишини жа-
моат назорати орқали ўрганишлари керак.
Айни пайтда, давлатнинг марказизлашти-
риш жараёнларида фуқароларнинг қарорлар
ишлаб чиқиша, энг аввало, маҳаллий да-
ражада, катнашишини кенгайтириш учун
конунчилик, институционал ва молиявий
шароитлар яратиш бўйича ҳаракатлари ўта
муҳим аҳамият касб этади

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИНИ МАРКАЗСИЗЛАШТИРИШ ВА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ

2.1. ДАВЛАТНИНГ МАРКАЗСИЗЛАШТИРИШ СТРАТЕГИЯСИНИ ТАНЛАШИ ВА БАРҚАРОР ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ

Ўзбекистон иқтисоди ўтиш даврини бошидан кечираётган давлатлар ичидаги иқтисодий ислоҳотлар моделини танлашда ажралиб туради. У иқтисодий марказсизлаштиришнинг эволюцион стратегиясини кўзда тутади. Бозор ислоҳотларига киришилган даврлардан бошлаб иқтисодий циклнинг уч кўзга кўринадиган фазасини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1991-1995 йиллар – сезиларли даражада чукур иқтисодий ва ижтимоий таназзул, давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий жараёнларга аралашувининг юқори даражаси ва ижтимоий жараёнларни назорат қилиши билан бирга кечган иқтисодий сусайиш даври. Давлатнинг бу даврдаги асосий роли бозор ислоҳотларини бошлишни ташкил қилиш, иқтисодий сусайиш оқибатларини енгиллаштириш ва ахолини ижтимоий муҳофаза қилишдан иборат бўлди.
- 1996-1997 йиллар – давлат томонидан бошланган хусусийлаштириш ва иқтисодий эркинлаштиришнинг илк қадамлари туфайли юзага келган жонланиш ва қисқа муддатли иқтисодий кўтарилиш даври;
- 1998-2003 йиллар – нисбий макроиқтисодий баркарорлик шароитида иқтисодий ўсишнинг ўртача суръатларига эришиш. Давлат бу даврда, бир томондан, бутун макроиқтисодий соҳа ва иқтисоднинг ҳал қилувчи соҳаларидаги йирик корхоналар фаолиятини қаттиқ назорат килди, иккинчи томондан, хусусий тармоқнинг ривожланишини рағбатлантириди.

Мамлакат ҳукумати иқтисодий ислоҳотлар кечган йиллар ичидаги халқаро кузатувчилар, биринчи навбатда, халқаро молия институтлари эксперталари томонидан босқичма-босқич ислоҳотлар йўли танланганлиги ва давлатнинг иқтисодга

йута аралашувчанлиги нуктаи назаридан баъзан танқид қилиб келинди. Иккинчи томондан, бир қанча таникли халқаро экспертлар ва миллий хукумат танланган бозор иқтисодига ўтиш моделини кўллаб-куватлашди.

Шу билан бирга, объектив равишда хеч ким 1991-2003 йиллар орасида Ўзбекистоннинг МДҲ мамлакатлари ичидаги энг яхши ялпи иқтисодий натижаларга эга бўлган ва улар орасида биринчи бўлиб 2001 йилда ЯИМ ислоҳотгача бўлган даражасига эришганлигини рад эта олмайди. Ўзбекистонда ислоҳотларнинг илк босқичларида танланган марказсизлаштириш ва бозор иқтисодиётига ўтиш стратегияси иқтисодий ўсиш ва инсон тараққиёти ижобий натижаларини кўп жиҳатдан таъминлади. Инсон тараққиёти учун табиий негиз бўлган иқтисодий ўсиш инсон салоҳияти ривожланиши тамойилларида акс этди. Чунончи, кутилаётган умр давомлилиги индекси 1996 йилдаги 0,737дан 2003 йилга келиб 0,777га, эришилган таълим индекси 0,913 дан 0,917га, инсон тараққиёти ривожланиши индекси эса 0,714дан 0,747гacha ошди.

Мамлакатдаги иқтисодий ўсиш суръатлари - ахолининг ўсиш даражасини хисобга олган ҳолда 1996-2003 йилларда ўртача даражада бўлди. Бу кўрсаткичлар сақлангани ҳолда, ахоли турмуш даражасини икки баравар ошириш учун камида 20 йил керак бўлади.⁵ Шу сабабли Ўзбекистон ўтган саккиз йил давомида эришилган иқтисодий ўсиш суръатларини камида 1,5-2 марта тезлаштиришга муҳтож. Бу мақсадга эришиш бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш

Иқтисодий ўсиш суръатини тезлаштириши бозор ислоҳотларини чуқурлаштириши ва иқтисодиётни янада эркинлаштиришини, банк ва молия тизимини ислоҳ этишини, хусусий мулк ва тадбиркорларнинг ҳимоя қилувчи ойдин ва аниқ меъёрларни таъминлашни талаб қиласди

⁵ 2004 йилда ЯИМ ўсиш суръати 7,7%-ни ташкил этди. Бу суръат сақлангани ҳолда турмуш даражасининг икки баравар ўсиши учун 10 йил керак бўлади.

Давлат ва фуқаролик жамиятининг сабиқ режаси иқтисодиётни аниқ ва изчил марказлизлаштиришига қобиллиги барқарор иқтисодий ўсишга эришии стратегиясида хатоликлардан сақланиши, инсон тараққиётини таъминлаши кафолатидир

ва иқтисодни янада эркинлаштиришни, банк ва молия тизимини ислоҳ этишини, хусусий мулк ва тадбиркорларнинг ҳимоя қилувчи ойдин ва аниқ меъёрларни таъминлашни талаб қиласди.

2.1.1 Давлат бошқарувни марказлизлаштиришнинг муҳимлиги

Биринчи бобда таъкидланганидек, иқтисодий марказлизлаштириш инсон тараққиётининг барча асосий йўналишларига ҳам бевосита, ҳам билвосита боғлиқ. Ушбу бобда марказлизлаштиришнинг инсон тараққиёти омилларининг энг муҳими ва асосий йўналишларидан бири бўлган иқтисодий ўсишга таъсири масаласи кўриб чиқлади.

Бир қараганда, иқтисодий марказлизлаштириш иқтисоди ўтиш даврини бошдан кечираётган давлатларда иқтисодий ўсишни таъминлашнинг омили эканлигига шубҳа йўқ. Чунки у кенг маънода маъмурий марказлашган давлатнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий функцияларини хусусий тармок, маҳаллий бошқарув ва ўз-ўзини бошқарув органлари, нодавлат ташкилотларига беришни кўзда тутувчи турли туман ислоҳотларни ўз ичига олади. Аммо ҳақиқатда вазият бу қадар оддий ва ойдин эмас. Иқтисоди ўтиш палласида турган давлатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда тўпланган назарий изланишлар ва амалий тажриба иқтисодий марказлизлаштиришнинг ўзи барқарор ва адолатли иқтисодий ўсиш ва инсон тараққиётининг барча соҳаларида давомли тараққиётнинг бирдан-бир кафолати эмаслигини кўрсадиди.

Худи шу сабабли, иқтисодий марказлизлаштиришнинг иқтисодий ўсишга таъсири ривожланаётган ва иқтисоди ўтиш палласида турган давлатлар учун иқтисодий ўсиш назария ва амалиётининг муҳим масалаларидан бўлиб турибди. Иқтисодчи, сиёсатчи ва олимларнинг фикрига кўра, бу масала юзасидан катъий бир тўхтамга келингани йўқ.

Тадқиқотларнинг натижалари баҳолаш методологияларининг турличалиги туфайли ҳам кўпинча ҳар хил ва қарама-қарши. Умуман марказлизлаштириш ва иқтисодий ўсишнинг ўзаро таъсири анча мураккаб ва кенг қамровли масала бўлиб, бунда марказлизлаштиришнинг иқтисодий ўсишга бевосита ва билвосита таъсир каналлари турли натижаларга олиб келиши мумкинлиги яққол кўзга ташланмоқда. Кенг кўламли иқтисодий марказлизлаш-

тириш янада барқарор иқтисодий ўсишга сабаб бўлиши мумкин, деб тахмин қиласа бўлади. Бироқ, иқтисодий ўсишни рағбатлантиришда марказлизлаштирилган давлат харажатларининг марказлизлаштирилганларидан афзал жиҳатлари ҳамиша ҳам аниқ кўринмайди. Марказлизлаштиришнинг жамият ривожига билвосита таъсир каналларига келсақ, бу ерда марказлизлаштириш қандай қилиб коррупция, мансабдорлар томонидан хокимиятни суистеъмол қилиш, ишлаб чиқариш ва молиявий ресурсларни тақсимлашда адолат ва самарадорликни кенгайтириш, давлат харидларини тақсимлаш тизимидағи шаффофлик ва бошқаларга таъсир қилишини таҳлил этиш зарур.

Бундан келиб чиқадики, **иқтисоди ўтиш палласидаги давлатларда марказлизлаштиришнинг миллий моделини шакллантиришга жуда эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак**. Шундай қилиб, давлат ва фуқаролик жамиятининг сабиқ режали иқтисодиётни аниқ ва изчил марказлизлаштиришга қобиллиги барқарор иқтисодий ўсишга эришиш стратегиясида хатоликлардан сақланиш, инсон тараққиётини таъминлаш кафолатидир.

2.1.2 Иқтисодиётни тиклашнинг ўзбек модели

Бозорга босқичма-босқич ўтиш модели янада юкори ялпи кўрсаткичларни таъминлаш ва куйидаги муҳим натижаларга эришиш имконини берди (2.1 жадвал):

- Ўзбекистонда ислоҳотларнинг ижтимоий ютқизишлари туфайли ўтиш даврини кечираётган бошқа давлатларда юз берган жиддий фуқаролар нотинчилклари, ижтимоий, этник ва ҳарбий қарама-қаршиликлар содир бўлишидан сақланишга эришилди;
- Мамлакатда бандлик ва миллий даромадни таъминлаётган энг муҳим тармок – қишлоқ хўжалигининг иқтисодий салоҳияти асосан сақлаб қолинди.
- Айтарли қисқа вақт ичидаги фискал ва пул-кредит сиёсати тадбирлари оркали макроиктисодий барқарорликни таъминлашга эришилди: 1997 йилдан бошлаб бюджет камомади ЯИМ нисбатан уч фоиздан кам бўлиб турибди ҳамда 2000 йилдан бошлаб инфляция даражаси йилига 25%-дан ошгани йўқ, 2003 йилда эса 3,8%ни ташкил этди;
- Иқтисодни таркибий қайта қуриш 1991 йилгача импортнинг асосини ташкил этган энергоресурслар ва донетказиб беришда мамлакатга ташки

қарамликтан буткул халос бўлиш имконини берди.

1991-1995 йиллардаги қисқа муддатли макроиктисодий номутаносиблик 70 йиллар турғунликда бўлиб, 80 йилларда мувафақиятсиз ислоҳ қилинган собиқ совет иқтисодининг мероси бўлиб, ялпи талаб ва ялпи таклифнинг иқтисодий диспропорцияси туфайли юзага келган эди. Шунингдек бунда бизга мерос қолган тармоқ таркибий диспропорциялари, асосий тармоқларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг юқори энергия ва ресурсталабилиги ва рақобатбардош эмаслиги олиб келаётган ишлаб чиқаришнинг паст техник даражаси туфайли юзага келанг узоқ муддатли макроиктисодий номутаносиблик ҳам акс этди. Бу давр инфляциянинг ўта юқори даражаси ва давлат бюджети камомадининг нисбатан юкорилиги билан характерланади.

Қисқа муддатли макроиктисодий бекарорликни макроиктисодий ва молиявий тартибга солиш дастурлари ёрдамида енгиб ўтиш мумкин бўлса, узоқ муддатли таназзулдан чиқиш учун эса анча вақт ва мамлакатнинг деярли барча корхоналарида ишлаб чиқаришни техник қайта жиҳозлаш ҳамда модернизация қилиш учун молиявий ресурслар талаб этиларди.

Натижада 1991-1995 йиллар мобайнида умумий макроиктисодий номутаносиблик иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилди, анча чукур иқтисодий таназзулга олиб келди ва аҳоли турмуш даражасининг пасайишига сабаб бўлди.

Шу билан бирга таъкидлаш керакки, ҳатто ушбу даврда ҳам марказизлаштириш жараёнлари сезиларли даражада илдам ривожланди. Ислоҳотларнинг факат дастлабки уч йилида мамлакатда:

- нархлар эркинлаширилди (торгурухга мансуб озиқ-овқат маҳсулотлари, коммунал хизматлар, энергоресурслар ва пахтадан ташқари);
- шахсий уй-жой, савдо, хизматлар, кичик саноат бутунлай хусусийлаштирилди;
- корхоналарга давлат режаларини белгилаш бекор қилинди (тайёр маҳсулотлар ва хом-ашёларнинг алоҳида стратегик турларини ишлаб чиқаришга давлат буюртмаси ўрнатилганини ташқари);
- миллий валюта жорий этилди (1994);
- МДҲга аъзо бўлмаган чет эл давлатлари билан савдо-иктисодий алоқалар йўлга кўйилди. 1995 йилга келиб, Ўзбекистон МДҲ бўйича ижобий савдо балансига эга бўлган уч давлатдан бири эди;⁶
- энергетика ва ғалла мустақиллигига эришилди, бунинг учун нефт қазиб олиш

2.1 ЖАДВАЛ

МДҲ мамлакатларида 1991-2003 йилларда реал иқтисодий ўсиш ва аҳоли жон бошига ЯИМ

(1991 йилга нисбатан 2003 йилда% ҳисобида)

Мамлакатлар	ЯИМ	Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш	Кишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқариш	ХХКП бўйича аҳоли жон бошига ЯИМ (АҚШ долларларида) (2002 йилда 1991 йилга нисбатан)*
Арманистон	108,2	77,0	137,0	130,0
Озарбойжон	80,1	40,0	80,0	***
Белорусия	105,4	120,0	82,0	125,2
Грузия	57,1	27,0	104,0	68,1
Қозогистон	106,2	80,0	82,0	138,4
Қиргизистон	81,2	45,0	116,0	87,4
Молдава	51,0	55,0	53,0	55,4
Россия	83,6	72,0	73,0	101,5
Тоҷикистон	54,0	58,0	***	56,0
Туркманистон	***	***	***	***
Украина	58,8	85,0	61,0	74,0
Ўзбекистон	111,3	151,0	120,7	112,1
Ҳамдўстлик бўйича ўрта ҳисобда (баҳо)	82,0	74,0	75,0	***

* Манба: «Инноченти» ижтимоий мониторинги, 2004 йил. ЮНИСЕФ, «Инноченти» тадқиқот маркази МШЕ/МДҲ ва Болтиқбўйин мамлакатларида иқтисодий ўсиш ва болалар камбагаллиги.

Манба: МДҲ Давлатларо статистика қўмитаси.

7 баравар, ғалла етишириш 4 бараварга оширилди.

Айни пайтда давлат юқори инфляция шароитида аҳолининг ижтимоий заиф катламларини муҳофаза қилиш бўйича кенг кўламли ижтимоий дастурларни амалга ошириди.

Ўтиш даврининг бошқа давлатларидан фарқли ўлароқ, Ўзбекистон ислоҳотларнинг илк йиларида «фалаж терапиясининг» қўйидаги методларини кўлламади:

- Болтиқбўйи ва Шарқий Европанинг бирқанча мамлакатларида бўлгани каби реституция (мулкни собиқ эгаларига кайтариш) ҳуқуқини жорий этиш;
- Қозогистон ва Россияда бўлгани каби саноатнинг стратегик тармоқлари, айниқса, қазиб оловчи тармоқларни хусусийлаштириш (нефт-газ, рангли металлургия, кимё саноати);
- ерга хусусий мулкчиликни жорий этиш (Шарқий Европа ва бир қанча Болтиқбўйи давлатларида қилингани каби);
- энергия ресурслари нархини тўлиқ эркинлашириш (Болтиқбўйи ва Шарқий Европанинг баъзи давлатлари);
- юқори инфляция ва хўжалик алоқаларининг узилиши сабаб ўз бозорини йўқотган корхоналарни молиявий кўллаб-қувватлашдан вос кечиш (ўтиш даври кўпчилик давлатлари сингари);

⁶ Колган иккى давлат - Россия ва Туркманистон

2001 йилда Ўзбекистон сабиқ Иттифоқи худудидаги ич-ки маҳсулотнинг ислоҳотгача даражасига эришиган биринчи давлат бўлди

2.2 ЖАДВАЛ

Иқтисодий ислоҳотларнинг турли босқичларида макроиктисодий сиёсатнинг алоҳида кўрсаткичлари, 1991-2003 йиллар

(ўтган йилга нисбатан% ҳисобида)

Кўрсаткичлар	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
ЯИМ	99,5	88,9	97,7	94,8	99,1	101,7	105,2
Жон бошига ЯИМ	97,4	86,9	95,5	92,9	97,3	99,8	103,3
ЯИМ дефлятори,%	190,7	811,1	1179,4	1339,2	470,9	181,5	166,1
Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми*	101,5	93,3	103,6	101,6	100,1	102,6	104,1
Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти	98,9	93,6	101,3	92,7	102,2	94,4	105,8
Чакана нархлар индексига кўра, йиллик инфляция даражаси (% ҳисобида ўтган йилнинг декабрига нисбатан)	169,2	907,5	884,9	1117,0	98,5	64,3	27,6
Ўртacha йиллик ҳисоб ставкаси	8-12	8-17	40	225	—	60-125	36
Давлат бюджети камомади	-3,4	-10,9	-3,0	-4,1	-2,7	-1,9	-0,7

2.2. ЖАДВАЛНИНГ ДАВОМИ

Кўрсаткичлар	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	104,3	104,3	103,8	104,2	104,0	104,4
Жон бошига ЯИМ	102,6	102,8	102,4	102,9	102,7	103,0
ЯИМ дефлятори,%	139,1	144,1	147,3	145,2	145,5	124,3
Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми*	103,6	105,7	105,9	107,6	108,3	106,2
Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти	104,1	105,6	103,1	104,2	106,1	107,3
Чакана нархлар индексига кўра, йиллик инфляция даражаси (% ҳисобида ўтган йилнинг декабрига нисбатан)	26	26	28,2	26,6	21,6	3,8
Ўртacha йиллик ҳисоб ставкаси	36	36	32,3	26,8	34,5	27,1
Давлат бюджети камомади	-0,5	-0,6	-0,7	-0,3	-0,2	-0,4

* Ўзбекистон статистика органлари томонидан кўйланадиган саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмларини со-лиштириш нархларда ҳисоблаш методикаси бу кўрсаткини бутун дунёда қабул қилинган ҳисоб-китобларга караганда ошириб кўрсатади. Қўшилган қиймат бўйича ҳисобланган ва ЯИМ амалда ҳисобланадиган саноат маҳсулотининг реал ўсиши кўрсаткичлари анча паст. Мисол учун 2000 йилда у 101,3%-ни, 2001 йилда 102,7%, 2002 йилда 103,4%, 2003 йилда 103,0%-ни ташкил қилди.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси.

90 - йилларнинг охиридан бошлиб, хўжалик субъектларининг иқтисодий эркинлиги етарили эмаслиги, айниқса, қишлоқ хўжалигига, кичик ва ўрта бизнеснинг ривожини янада секинлаштира бошлиди ва иқтисодий ўсиши суръатларининг пасайишига олиб келди

2.1 КИРИТМА. 1996-1998 йиллар давомида иқтисодий ўсишининг асосий омиллари

- инфляция суръатлари, давлат бюджети камомадининг кескин камайиши ва бунинг оқибатига нисбий макроиктисодий баркарорликка эришиш, ўз валутамизнинг борлиги ва пул муомиласининг мустакил тартибига солиниши;
- янги ишлаб чиқариш соҳалари, биринчи на-вбатда ёқилғи-энергетика ресурслари ва рангли металлар, транспорт ва алоқа соҳасидаги ишлаб чиқаришга ўйнатирилган инвестицияларда давлат харажатларининг нисбатан юкори даражаси;
- ЯИМнинг деярли учдан бирини ташкил этган қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқаришнинг нисбатан баркарор ҳажми сақланганлиги;
- шакллананаётган бозор жараёнларини нисбатан юкори даражали давлат назорати орқали иқтисоднинг бошқарувчанлиги сақланганлиги;
- мамлакатдаги баркарор ижтимоий-сиёсий вазият.

■ оммавий банкротлик ва корхоналарнинг ёпилиши (Болтиқбўйи ва Шарқий Европанинг баъзи давлатлари).

1994 йилда, миллий валюта жорий қилингандан сўнг келишилган ҳолда олиб борилган пул-кредит ва бюджет-солиқ сиёсати секин-аста инфляция суръатларини кисқартириш, 1996 йилдан бошлаб эса иқтисодий ўсишни таъминлаш имконини берди (2.2 жадвал).

2.1.3 Иқтисодий ўсиш йўлидаги тўсиқлар

Дастлабки пайтларда оптимал бўлган иқтисодий ислоҳотлар модели 90 йилларнинг охирига келиб самарасизлик белгиларини кўрсата бошлади. Иқтисодий ўсишнинг асосий омиллари ўзининг асосий салоҳиятни ишлатиб бўлди ва 1997 йилда кескин кўтарилган иқтисодий ўсиш суръатлари кейинги йилларда 3,8-4,4%дан ошмади (2.1 расм).

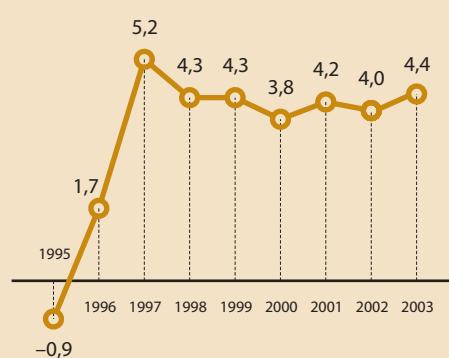
Бу иқтисодиётнинг норационал таркиби сақланиб қолаётгани, унинг ўта харажат-талаблиги ва иқтисодий субъектларнинг ички тўлов қобилияти нисбатан пастлиги билан боғлик эди.

Юкори бўлмаган иқтисодий ўсиш суръатларининг асосий сабаби хўжалик юритувчи субъектларнинг, айниқса қишлоқ хўжалигига иқтисодий эркинликнинг етарли эмаслиги бўлди.

Иқтисодий ислоҳотларнинг ilk босқичида - 1998 йилга қадар давлат иқтисодий ўсиш соҳасида саноатнинг стратегик соҳалариидаги йирик корхоналар, қайта ташкил этилаётган саноат ишлаб чиқариши, транспорт инфратузилмасини яратиш ва модернизация қилиш ҳамда йи-

2.1 РАСМ

Ўзбекистонда 1995-2003 йилларда ЯИМ ўсиши суръатлари

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси.

рик қишлоқ хўжалик корхоналарига асосий эътибор қаратди, зеро улар иқтисодий ўсишнинг локомотиви бўлиши мумкин, дея ҳисобланди.

Бироқ мазкур тармоқ ва корхоналарнинг барчаси биргаликда бозор ислоҳотлари сабабли юзага келган ишлаб чиқариш ҳажмининг тушиб кетиши ўрнини аранг қопладилар. Ривожланаётган янги хусусий тармоқнинг салмоғи расман катта эмасди. Чунки мавжуд қонунчилик узоқ вақт давомида уни қўллаб-кувватлашга қаратилмаган эди. Натижада, давлат таназзулдан чиқишиб бўйича барча оғирликни ўз бўйнига олишига тўғри келди, айни пайтда жамиятнинг кучли салоҳиятидан етарлича фойдаланилгани йўқ.

Хар қандай давлатда иқтисодий ўсишнинг энг муҳим шартларидан бири инвестициялардир. Ички жамғармаларнинг 1996-2000 йиллар давомида нисбатан паст даражаси ички инвестицияларнинг кенгайиш имкониятини жиловлаб турарди (2,3 жадвал).

Иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларига эришган ривожланаётган мамлакатларда ички жамғармалар даражаси ЯИМнинг 30 ва ундан ҳам ошиқ фоизини ташкил этган эди. Жумладан, 1996-1998 йиллар давомида Сингапурда ички жамғармалар ЯИМнинг 51,2-52,2%ини,

Кореяда 33,7-42,3%ини, Гонконгда 30%и миқдорини ташкил этган эди.

Жамғармаларни самарали мобилизация килиш ва тақсимлаш молия тармоғининг чегараланган имкониятлари туфайли чекланиб турар эди. Молия тармоғида бошланган эркинластириш ва реструктуризация жараёнларига қарамасдан, банк тизими етарли бўлмаган даражада очиқлик, нисбатан юқори концентрация ва сегментация шароитларида фаолият юритишида давом этарди.

Ислоҳотларнинг илк босқичида хусусий тармоқнинг инвестицияларни кўпайтириш имконияти ўта чекланганлигини хисобга олган ҳолда, давлат иқтисодга бюджет маблағи хисобига нисбатан юқори инвестициялар киритиш вазифасини ўз бўйнига олди (2,4 жадвал). Инвестицияларнинг умумий ҳажмида давлат бюджети маблағининг улушки турли йилларда 23-30%ни ташкил этган бўлса, буларнинг 95-97%и давлат корхоналарига йўналтирилди. Бундан ташқари, барча инвестицияларнинг 14%дан 30-%гача бўлган қисмини тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари ва кредитлари ташкил қилди. Бунда инвестицияларнинг асосий улушкини сўнгги пайтларгача хукumat кафолати билан олинган заёмли инвестициялар ташкил этади.

2.3 ЖАДВАЛ

Ички ялпи инвестициялар ва жамғармалар нисбати динамикаси

Кўрсаткичлар	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ялпи ички инвестициялар (ЯИМга нисбатан %)	24,2	23	18,9	20,9	17,1	19,6	21,1	21,8	20,8
Умумий ички жамғармалар (ЯИМга нисбатан %)	27,1	22,7	18,7	19,9	17,3	19,4	20,0	22,4	26,7
Жамғармалар камомади (ортиги) (ЯИМ нисбатан %)	2,9	-0,3	-0,2	-1,0	0,2	-0,2	-1,1	0,6	5,9
Инвестицияларнинг жамғармаларга нисбати, %	89,3	101,5	101,3	105,1	99,1	100,8	105,6	97,4	77,9
Асосий капиталга инвестициялар ўсиши (Ўтган йилга нисбатан % хисобида)	104,0	107,0	117,0	115,0	102,0	101,0	104,0	103,8	104,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси.

2.4 ЖАДВАЛ

Молиялаш манбалари бўйича инвестициялар таркиби динамикаси

(% хисобида инвестициялар умумий ҳажмига нисбатан)

Инвестиция манбалари	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Бюджет маблағи	22,9	24,0	25,3	22,8	28,3	29,2	21,5	23,9	16,8
Корхоналар маблағи	46,9	46,6*	42,4	31,5	26,6	27,1	31,1	41,2	43,9
Банк кредитлари	9,6	7,3	7,8	7,2	7,8	6,8	8,1	2,4	2,2
Нобюджет фондлари	—	—	—	0,4	0,7	1,3	0,1	0,2	0,2
Аҳоли маблағи	6,6	6,0	6,8	18,1	13,6	12,0	10,3	11,4	10,2
Чет эл инвестиция ва кредитлари	14,0	16,1	17,4	19,7	22,8	23,2	28,0	20,1	25,9
Бошқа заём маблағи	—	—	0,3	0,3	0,2	0,4	0,9	0,8	0,8

* Корхоналарнинг 1996 йилдаги маблағлари, бошқа заёмга олинган маблағларни ҳам қўшган ҳолда.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси.

Иқтисоднинг бюджет маблағи ҳисобига тўғридан-тўғри қўллаб-ку ватланishi ялпи талабни рағбатлантириди ва 1996-1997 йиллар давомида иқтисодий ўсиш учун ҳамда 1999-2001 йиллар ичida ЯИМ ўсиш суръатларини сақлаш учун муҳим омил бўлди. Шу билан бирга бу бюджет ресурсларини жамлаш учун алоҳида чоралар кўриши талаб этди. Уларни эса факат иқтисоднинг асосий тармоқларига юкори солик босими ҳисобига топиш мумкин эди. Сезиларли солик босими ва айланма маблағини инфляция туфайли ўқотиш оқибатида хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқариш имкониятларини сезиларли даражада ўқотдилар. Корхоналар ва аҳоли маблағлари ҳисобидан амага оширилаётган хусусий инвестицияларнинг ялпи инвестициялардаги улуши 1995-2001

2.2 КИРИТМА. Ўзбекистонда банк тармоғини ислоҳ қилиш

Бошка МДҲ мамлакатларида сингари, банк тармоғи Ўзбекистонда ҳам ўтиш давринг ўзига хосликлари билан характерланувчи мухитдадир. Бугунги кунда у анча марказлашган ҳолда бўлиб, бу, банк тизимининг концентрацияси ва сегментациясининг юкори даражаси билан характерланади. Собиқ Иттифоқ банк тизимидан мерос қолган сегментация даражаси мустақилликнинг илк йилларида янги ихтисослашган банклар ташкил этилиши билан кучайди. Уларнинг яратилиши давлатнинг тегишли тармоқларни ривожлантиришга интилиши билан изоҳланар эди. Бу, банк тизимидан давлат қатнашуви ёки давлатга бўйсунувчи корхона ва ташкилотлар иштирокида ташкил этилган Ташки иқтисодий алоқалар миллий банк (экспорт-импорт), «Ўзсаноаткурилиш банки» (саноат ва қурилиш), «Галлабанк», «Пахтабанк» (қишлоқ хўжалигиги), «Халқ банки» (жамғармалар), «Асакабанк» (автомобил саноати) каби бир неча йирик ихтисослашган банклар устиворлик қилишига олиб келди. Ҳозирги кунда банк тизимидан 5 йирик банк устиворлик кильмокда. Банк тизими активларининг 50 фойздан кўпроғи Ташки иқтисодий алоқалар миллий банк ҳисобига тўғри кельмоқда.

Банк тизимининг юкори концентрацияси ва сегментацияси ракобатнинг ривожланиши ва молия воситачилигининг самарадорлигини оширишни сезиларли даражада секинлаштираётган омиллардан биридир.

Банкларнинг самарали молиявий воситачилар сифатида ривожланишига давлат идораларининг банклар фаолиятига аралashiши тўсқинлик қильмоқда. Банклар хали ҳам давлат ресурсларини тақсимлаш ва уларга хос бўлмаган вазифаларни бажарувчи институтлар сифатида ишламоқда. Жумладан, солиқларни йигиш бўйича. Агар бу биринчи босқичларда бюджетта солик тушумлари тушушининг кискаришини бартараф қилиш имконини берган бўлса, ҳозирги вақтда ушбу вазифаларнинг бажарилиши банк тизимига ишончни янада пасайтирум оқибатида, сармоялар келишини ва охир оқибатда иқтисодий ўсишни секинлаштирум оқибатида.

Банк мижозлари кўп ҳолларда ўз пулларини илк талаб қилишаёқ олишомлайди, ҳолбук бунга йўл қўювчи меъёрий хужжатлар аллақачон бекор килинган. «Банк сири тўғрисида» конунинг қабул килинганига қарамасдан, тижорат банклари ўтказилаётган операцияларни сир сақлашни таъминлашмаяти.

Банк тизимини эркинлаштиришнинг муҳимлигини сезган ҳолда ҳукумат 2005 йилда бу тармоқда ислоҳотларнинг янги бошқичини бошлади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги «Банк тизимини ислоҳ қилиш ва янада эркинлаштириш тўғрисидаги» Фармони билан банк тармоғидаги ислоҳотларни чукурлаштириш бўйича устивор йўналишлар ва конкрет тадбирлар аникланди. Унда пул муюмласини мустаҳкамлаш, миллий валюта ва алмаштириш курсининг барқарорлигини ошириш, банк ва лизинг хизматлари тўлақонли бозорини шакллантириш, қўшма банклар ташкил этиш, аҳоли омонатларини рағбатлантириш, тижорат банклари барқарорлигини мустаҳкамлаш ва уларни тўлиқ хусусийлаштириш, пул-кредит сиёсати воситаларини тақомиллаштириш, банкларнинг сармоя дастурларида қатнашишини кенгайтириш кабилар кўзда тутилган.

Бу йўналишларни амалга ошириш доирасида хусусий банкларни ташкил қилиш соҳасида конунчиликни тақомиллаштириш, «Асака» банки ва Ташки иқтисодий алоқалар миллий банкини хусусийлаштириш, хорижий капитал иштирокида тижорат банкларини ташкил қилиш бўйича преференция, имтиёзлар бериш кабилар кўзда тутилмоқда. Бу тадбирлар ракобатнинг ривожланиши билан биргалиқда банкларнинг молиявий барқарорлиги ва капитализациясини оширишга қаратилган.

Йилларда 53,5%дан 41,4%гача камайди. Корхоналарнинг кўпчилигидаги инвестиция маблағлари манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган амортизация ажратма суммалари деярли қуриб битди.

Инвестицияларга йўлланаётган баланд давлат умум ҳаражатлари салмоғининг бундан кейин ҳам сақланиб қолиши иқтисодий ўсишга хавф туғдиради. Чунки юкори ялпи солик босимиини сақлашни талаб қиласади. Бу эса, ўз навбатида, иқтисоднинг хусусий тармоғи ривожланиши ҳисобига ишлаб чиқиришни ўстириш учун нафақат рағбатни, балки реал имкониятни ҳам камайтиради. Айни пайтда, бизнесга юкори солик босими туфайли капиталнинг «яширин иқтисодга» ёки мамлакатдан ташкарига чиқиб кетиш хавфини туғдиради. Шу билан бирга амалда хусусий инвестицияларга нисбатан одатда самараси пастроқ бўладиган давлат инвестиция маблағларининг самарали сарф қилинишини етарли даражада назорат қилиш имкониятини бермайди. Ва, натижада, бундай сиёсат бюджет маблағини илмий-техника ривожини таъминловчи фан соҳалари ва ижтимоий тармоқларни таъминлаш учун қайта тақсимлаш имкониятини камайтиради. Худди шу сабабли, инвестицияларга йўналтирилган юкори давлат ҳаражатларининг сақланиши хусусий инвестицияларни қисқартиради ва иқтисодий ўсишга хавф туғдиради.

Ҳозирги пайтда бюджет инвестициялари улушкини камайтириш, хусусий сармоядорлар фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантириш, уларнинг миллий иқтисодга инвестиция қўйишлари учун кулай имкониятлар яратиш йўналишида давлатнинг инвестиция дастурини қайта кўриб чиқиши амалга оширилмоқда.

Банк тармоғида пул-кредит сиёсати воситаларини янада тақомиллаштириш; банкларнинг молиявий барқарорлиги ва капитализациясини ошириш; банк тизимининг ойдинлигини оширишни тақомиллаштиришни кўзда тутувчи ислоҳотнинг янги босқичи бошланди.

Иқтисодий ўсишнинг тезлашиши Ўзбекистонда бошка омиллардан ташкари қуидагилар орасида кузатиллаётган сезиларли тафовут сабабли ҳам қийинлашмоқда:

■ ривожланаётган давлатлар учун характерли бўлган иқтисодий ривожланиш ва даромаднинг баланд бўлмаган дара-

жаси ва ахолининг ривожланган давлатлар билан солиштирса бўладиган юқори таълим даражаси;

■ етарли даражада шахсий уй-жой, барча зарур уй жиҳозлари билан таъминланган, аксар умрбод мулк бўлиб меросга қоладиган томорқаларига эга бўлган ахолининг жамланган бойлигининг нисбатан юқори даражаси ва ахолининг каттагина қисми учун кам таъминланганлик муаммосини туғдирувчи жон бошига жорий пул даромади даражасининг пастлиги. Бу эса, ахолининг анча қисми учун кам таъминланганлик муаммосини келтириб чиқармоқда.

Шуларнинг натижаси ўлароқ бирканча қарама-каршиликлар юзага чиқди: ахолининг англанган, шаклланган маънавий ва моддий эҳтиёжлари юқори даражаси мавжуд, лекин иккинчи томондан, бу эҳтиёжларни қондириш учун ҳам ҳар бир жамият аъзосида, ҳам оила ва умуман жамиятнинг ўзида етарли молиявий имконият йўқ. Ижтимоий соҳалар – таълим, соғлиқни сақлаш, фан соҳаларида банд бўлган кишилар малакасининг юқори салоҳияти, улар томонидан кўрсатиладиган хизматлар маданиятининг юқори эканлиги, бироқ, бошқа томондан, молиявий имкониятларнинг ўта чекланганлиги бу хизматлар сифатининг пасайиши, бу соҳалардан малакали инсон салоҳиятининг «қочиши» хавфини туғдиради. Шунингдек, кам таъминланганлик, ҳатто камбағалликка юқори маълумотли, аммо бозор иқтисоди шароитига кўникмаган кишилар ҳам дучор бўляптилар (шу жумладан, давлат хизматчилари, зиёлилар). Янги вазиятда жорий даромадининг пастлиги ва унинг расман орттириш имкониятлари йўқлиги туфайли илгари жамлаган бойликларини ва жамоат орасидаги мавқеини тазда йўқотган «бой камбағаллар» феномени вужудга келмоқда.

2.1.4 Барқарор ўсиш ва инсон тараққиёти мақсадида марказлизлаштиришни чуқурлаштириш

Иқтисодий ўсишни тезлаштириш, барқарор инсон тараққиётини тезлаштириш вазифасини ҳал этишда ҳозирги босқичда энг муҳим вазифа хусусий тармоқни ривожлантириш ва хусусий инвестицияларни рағбатлантириш орқали иқтисодий ўсиш асосини кенгайтиришдан иборат. Мамлакатда бозор

ислоҳотларининг тугалланмаганлигини ҳисобга олган ҳолда, институционал омиллар билан бирга иқтисоднинг неғиз тармоқлари бозор ўзгаришлари ҳам иқтисодий ўсишнинг муҳим манбаларига айланмоқда.

Бошқаришни марказлизлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш во-ситасида Ўзбекистонни иқтисодий ривожлантириш моделини такомиллаштириш иқтисодий ўсиш ва умуман инсон тараққиётига ижобий таъсир этиши керак. Бу иқтисодий ўсишнинг қуидаги узок муддатли омилларини рағбатлантириш орқали амалга оширилади: капитал жамғариш ва мавжуд ишлаб чиқариш салоҳиятидан самарали фойдаланиш; фан-техника ютуқларини жорий қилиш, мамлакатда «билимга асосланган иқтисод»ни босқичма-босқич шакллантириш; меҳнат ресурсларининг сифатини ошириш ва ундан самарали фойдаланиш.

Шунингдек, иқтисодий марказлизлаштириш иқтисодий ўсишнинг қисқа муддатли омилларини (хонадонларнинг даромади ва истеъмоли ўсиши, хусусий инвестицияларнинг ошиши, давлат ҳаражатларидан самарали фойдаланиш ва мамлакатнинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш) ҳам фаоллаштирилиши лозим.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган марказлизлаштириш ва иқтисодий ислоҳотлар тадбиркорлик субъектларининг фаолиятига давлат аралашувини чеклаш, давлат бошқарувини қисқартириш, ҳаддан ташқари маъмурий тўсикларни бартараф килиш зарурияти билан яқиндан боғланяпти.

Марказлизлаштиришни бу маънода тушуниш яхши иқтисодий ва институционал асос мавжудлигидан далолат беради. Аммо Ўзбекистонда хусусий тармоқ ва янги мулкдорлар синфининг шакллантирилиши, хусусий кичик корхоналарни ривожлантириш ва қўллаб-куватлаш иқтисодий ислоҳотларнинг асосий устивор йўналиши сифатида танланган бўлса-да, давлатнинг иқтисодга аралашиб даражаси ҳали-ҳануз жуда юқори.

Марказлизлаштириш призмаси орқали кўриб чиқилаётган барқарор инсон тараққиёти концепцияси хусусий тадбиркорлик ривожини ахолининг фаолият танлаш бўйича иқтисодий эркинлигини таъминлашнинг энг яхши имконияти сифатида баҳолашга имкон беради.

Иқтисодий ўсишни тезлаштириш, барқарор инсон тараққиётини тезлаштириш вазифасини ҳал этишда ҳозирги босқичда энг муҳим вазифа хусусий тармоқни ривожлантириш ва хусусий инвестицияларни рағбатлантириш орқали иқтисодий ўсиш асосини кенгайтиришдан иборат

Худди шу сабаб ҳам Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон иқтисодиётида хусусий секторнинг улуси ва аҳамиятини тубдан ошириш чоратадбирлари тўғрисида»ги Фармони⁷ ва ундан кейинги қарорлари қўйидагиларни кўзда тутади: **Биринчидан**, мамлакатда ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотлар ва бозор ўзгаришларининг устивор йўналиши сифатида тадбиркорликни кенг ривожлантириш, хусусий мулкчилик корхоналарини, шу жумладан давлат мулкини хусусийлаштириш орқали ташкил этиш, ва шу асосда Ўзбекистон иқтисодида хусусий тармоқ улушкини анча ошириш. **Иккинчидан**, акционерлик жамиятларининг низом жамғармаларида 25% ва ундан кам бўлган давлат улушининг сақланишини номувофиқ деб тан олиш. Корхона ва объектларни бутунлигича кенг сотиши

2.3 КИРИТМА. Ўзбекистонда микромолиялашнинг ривожи

Ўзбекистонда микрокредитлаш дастурлари ташабуси БМТТД тегишли бўлиб, бу йўналишдаги илк икки лойиха 1998 йилда Қоракалпогистон ва Қашқадарёда амалга оширилди. Лойихалар уч нодавлат нотижорат микромолия ташкилотини (ННТ-ММТ) ташкил килини кўллаб-кувватлади. Ушбу лойихалар жараённинг қонунчилик асосларини тайёрлашга замин яратди ва 2002 йилнинг сентябринда Вазирлар Маҳкамасининг 309 сонлиғи «Ўзбекистон Республикасида микромолиялашни ривожлантириш чоралари тўғрисида» карори кабул килинди.

Хозирги пайдада микромолиялаш тизими тижорат банклари, 20 кредит уюшмаси, 14 ННТ-ММТ, шунингдек, ҳалкаро молия институтлари ва бюджетдан ташкири жамғармалар линияларидан иборат. Банклар микромолиялашда ётакчи рол ўйнамоқда - улар хисобига микромолиялашнинг 80% кўргиғи тўғри келмокда. Микромолиялашнинг энг кўп учрайдиган тури микрокредитлар (микрозаёмлар) ва микролизингдир (унча кўп учрамайди).

Микромолиялаш бошқа давлат дастурлари самара бермайдиган жойлар - майда савдо, бизнес ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши (айниқса, чорвачилик), хизматлар кўрсатиш кабиларда кўл келади. Микромолиялаш дастурлари бўйича ишлаётган тадбиркорлар ўз бизнесларига ўргача 2-3 ойла аъзоларини жалб қиласидилар. Микромолиялашга хозирнинг ўзида 70 мингдан ортик киши жалб қилинган бўлиб, бу, мамлакат бўйича 200 минг атрофиди киши кўшимча бандлиғ билан қамраб олинди дегани.

Микрокредитлар микробизнеснинг барқарорлиги ва даромадлилигини самаралироқ оширади. Унинг ёрдамида ММТ мижозлари 71%ининг айланма маблаги, 60%ининг фойдаси ошмоқда ва бу ўрта мулкдорлар синфи шаклланиши учун имкониятлар яратмокда.

Микромолиялаш мамлакатда молиявий воситачиликнинг ўсишини тезлаштирган ҳолда, молия бозорининг янги сегментини шакллантиримокда. Тахлиллар 14% тадбиркорлар ўз фаoliyatlari давомида банкларга умуман дуч келмаганлигини, сўралганларнинг 38% охирги иккита ийл давомида бир марта ҳам банкларга муруожа кильмаганлигини кўрсатди. Истикболда айнан микромолия сегменти қишлоқ хўжалигига институционал ислоҳотлар, шунингдек, марказлизаштириш жараёнлари доирасида юзага келаётган умумдавлат микёсидаги майда кредитларга бўлган сезиларли даражадаги талабни кондиришга кодир бўлади.

Айни вактда микромолиялаш жараёни Ўзбекистонда ривожланнишнинг илк боскичида. Барча турдаги микромолиялаш институтлари микрокредитларининг умумий ҳажми ЯИМнинг атига 0,71% ташкил киласиди, барча молия институтларининг ҳаммаси микромолия ресурсларига бўлган мавжуд талабнинг 9,2% кондирмокда холос. ММТ сони камлиги, шунингдек, уларнинг ривожланишини тўхтатиб турган бирканча омилларнинг мавжудлиги боис, ММТ география камрови ва таркалганлик даражаси ҳатто худудий кўшниларга солиширганда ҳам катта эмас. Бу камрови даражасиининг пастлигини кўрсатади (9%). Бошқа бир муҳим кўрсаткич - оз мулкка эга бўлган аҳолини камраб олиш эса, 0,6%дан ҳам кам даражада деб баҳоланмоқда. Бу нисбатан паст ўрта худудий даражадан кам камроқдир (2%).

Ўтаётган микромолиялаш йилида БМТТДнинг ахборот ва таҳлилий кўмаги ушбу жараёни янада ёрдамлашмоқда. Жумладан, www.microfinance.uz интернет портали яратилди, кенг кўллами ижтимоий сўров амалга оширилди ва Микромолиялаш ривожи бўйича маъруза тайёрланди. Йигилган материаллар Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида микромолиялашни янада ривожлантириш тўғрисида»ги карори лойихасининг тайёрланишига асос яратди. «Микрокредитлаш тўғрисида» конун эса ишлаб чиқилиш жараёнида.

Ўзбекистонда микромолиялашни янада ривожлантириш чоралари сифатида тегишли конуний-мөърий базани ишлаб чиқиш, имтиёзли соликка тортиш тартибини сақлаб туриш, ММТ янги капитал манбаларидан фойдаланишга рухсат бериш, илк лойихалар доирасида янги микромолиялаш маҳсулотларни ишлаб чиқиш, шунингдек, микромолиялаш жараёнларини давлат томонидан кенг кўлламда ахборот кўллаб-кувватлаши билан таъминлаш кабиларни кўрсатиш мумкин.

Йўлга қўйиш, шунингдек, акционерлик компаниялари ва жамиятларининг ҳал қилувчи давлат акциялари пакетларини хусусий инвесторларга эркин сотиш. **Учинчидан**, акционерлик жамиятларida давлат вакиллари (давлат ишончли вакили ва ишончли бошқарувчига) бошқа акционерлардан кўра кўпроқ хуқуқлар беरувчи илгариги қоидаларни бекор қилиш. **Тўртнчидан**, хўжалик бирлашмаларининг улар таркиби киравчи корхоналар фаолиятига асоссиз аралашувини бартараф этувчи чоралар ишлаб чикиш ва жорий этиш. **Бешинчидан**, 2004 йил охирига кадар акцияларнинг давлат пакетларини професионал бошқарув компанияларига ишончли бошқарувга бериш, бундай компаниялар кўпайишини рағбатлантириш.⁸

Хусусийлаштириш кўлламларини тезлаштириш ва кенгайтиришдан ташқари, марказлизаштириш хукумат хужжатларида қўйидагиларни ҳам кўзда тутади:

- талаб юкори бўлган барча турдаги хом ашё ва тайёр маҳсулотларни сотишнинг бозор механизмини жорий қилиш; уларни уюшмалар, компаниялар, концернлар ва бошқа хўжалик юритувчи бирлашмалар орқали чекланган тақсимлаш тизимини бутунлай йўқотиш;
- давлат статистика ҳисоботи кўрсаткичларининг шакл ва сонини қисқартириш;
- давлат томонидан тасдиқланадиган материал ишлаб чиқариш, хом ашёдан фойдаланиш ҳамда тайёр моллар баланслари сонини икки баравар қисқартириш;
- тадбиркорларнинг хуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича қўшимча тадбирларни амалга ошириш.

Бошқадавлатларининг энг муваффакиятли тажрибаларидан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, **бизнесга тўғридан-тўғри маъмурий босимлардан воз кечиши қўйидаги механизмлар орқали амалга оширилади**:

- марказлизашган иқтисодда амалда бўлиб, ҳудуд иқтисоди тармоқлари ривожининг иқтисодий кўрсаткичлари учун Марказ

7 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 17 апрелдаги «2004-2005 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури тўғрисида» карори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 й. 17 апрелдаги «2003-2004 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури тўғрисида», 2003 й. 19 апрелдаги «Хусусийлаштирилган корхоналарни корпоратив бошқаришини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги карорлари.

8 2003 йилда професионал бошқарув компанияларининг ишончли бошқарувига факат 15 АЖ давлат акциялари пакети берилди (2003-2004 йилларда боскич-боскич бериш кўзда тутилган 614 АЖ давлат акция пакетидан). Мамлакатда атига 19 професионал бошқарув компанияси фаолият кўрсатти.

олдида түғридан-түғри жавобгарлик ўрнига маҳаллий ҳокимият органларининг худуд вакиллик ҳокимияти ва аҳоли олдида вақти-вақти билан (йилига камида бир марта) ҳисобот бериш тартибини жорий этиш;

■ мулкдорларнинг корхоналарни бошқаришдаги роли ва жавобгарлигини ошириб, корхона менежментига мулкдорлар ишончнин сунистъемол қилишга, ижроия ҳокимияти органларига эса корхоналар фаолиятига аралашибару иштеп кўймайдиган корпоратив бошқарув институтларидан фойдаланишини кенг жорий этиш ва фойдаланиш;

■ молиявий, энг аввало солик қонунчилигини максимал даражада соддлаштириш, қонунбузарликни жазолашдан кўра қонун бузилишининг олдини олиш меъзонини устун қўйиш. Амалиётнинг кўрсатишича, жиддий бўлмаган ва қасддан қилинмаган қонунбузарликлар учун тадбиркорларга катта жарималар солиш солик ҳамда бошқа назорат қилувчи органлар хизматчилари орасида коррупция ва порахурликни «рагбатлантиради», бизнес юритиш хавфларини кескин оширади;

■ бизнес юритиш йўлидаги тўсиқларни иложи борича қисқартириш, чунки уларнинг кўпчилиги тадбиркорлик фаолиятини тартибга солишга эмас, балки уларни «айланиб» ўтиш эҳтиёжи пайдо бўлишига олиб келади, акс ҳолда бизнесни қонуни юритиш мумкин бўлмай колади;

■ банк тизимини ислоҳ қилиш ва ундан хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти устидан солик маъмурлиги ҳамда молиявий назорат юритиш учун фойдаланмаслик. Банклар солик маъмурчилигини амалга оширадиган бошқарув тизимида тадбиркорлар хисоб-пул операцияларини амалга ошириш жараённада катта трансакцион чиқимларга дуч келадилар, ўзларига тегишли пул маблағидан фойдаланиш бўйича қонуни хукуқларида чеклаб кўйиладилар;

■ тадбиркорларнинг хўжалик фаолияти, шу жумладан, фермерлик хўжаликлари фаолиятини тартибга солиша фақат иқтисодий воситалардан фойдаланиш, уларга ички ва ташқи бозорда рақобатбардошликни оширишда давлат томонидан кўмак бериш.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривоҷлантиришнинг муҳим омилларидан бири-улар бизнес фаолиятидаги хавфларни пасайтиришдир. Бунинг учун қуидаги чоралар зарур:

■ мулкчилик хукуқлари соҳасидаги хавфларни камайтириш учун: турар

жой ва ховли ерларига қатъий белгиланган ўлчамда (масалан 0,04-0,06 га) хусусий мулкчилик хукуқини қонунан бириттириш имкониятини кўриб чикиш; қонун қабул қилинган пайтда ўзларига ажратилган ер кисмида яшаётган хона-донларга ўша ерни давлатдан кўнгилли равишда жорий бозор нархларида исталган пайтда сотиб олиш, уни уй-жой сотилаётган (сотиб олинаётган), гаровга кўйиш шартномаси расмийлаштирилаётган пайтда ёки турар жойни ёндош ерлар билан бирга ижарага беришда мажбурий сотиши хукуқини бериш; хусусий турар жой иморати жойлашган ерларни бозор баҳосида нархлаш методикасини ишлаб чикиш ва тасдиқлаш; хусусий мулкда бўлган ерларнинг эркин муомаласига - норезидентларга хусусий мулк қилиб сотишини истиносно этган ҳолда, - рухсат бериш;

■ **товар ва хизматлар бозори фаолияти камчиликлари туфайли бизнесни йўқотиши хавфини пасайтириш** учун микро ва кичик корхоналарнинг маҳсулотларини ички ва ташқи бозорларда реализация қилишга кодир профессионал брокерлик, улгуржи ва воситачи фирмаларнинг улгуржи ва воситачилик савдо-сини амалга оширишларига кўйилган чеклашларни олиб ташлаш; Шунингдек, тадбиркорларнинг ўз ҳисоб ракамидаги маблағдан эркин фойдаланишини чегараловчи чеклашларни олиб ташлаш жуда муҳим;

■ **давлат бошқарув органларининг маъмурий аралашуви юқори даражаси туфайли бизнесдан ажралиш хавфини камайтириш** учун тадбиркорлик билан боғлиқ қонунларни оддийлаштириш ва шаффофлигига эришиш керак. Тадбиркорликни назорат қилиш соҳасида жазолаш методлари ва назоратчиларнинг «тутиб жазолаш» меъзонига асосланган иш услугидан «ўргатиш ва огоҳлантириш» меъзони асосидаги превент усуслардан фойдаланишга ўтиш ҳамда жарима санкциялари микдорини кескин пасайтириш, қасддан қилинмаган ва давлатга етказилган зарар қопланган қонунбузарликлар учун жазодан бутунлай воз кечиш зарур. Айни пайтда давлат ва маъмурий органларнинг назорат қилувчи функцияларини ҳокимиятларнинг тадбиркорлар фаолиятига салбий аралашувини бутунлай тўхтатиши даражасигача қисқартириш керак;

■ **юқорида кўрсатилган барча омиллар тадбиркорлик уқуви ва қобилиятининг етарли эмаслиги сабабли бозор иқтисодиётига хос табиий синиш оқибатида микро ва**

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривоҷлантиришнинг муҳим омилларидан бири-улар бизнес фаолиятидаги хавфларни пасайтиришдир

КИЧИК КОРХОНАЛАРНИНГ СИНИШИ ХАВФИНИ ПАСАЙТИРИШ учун кичик ишлаб чиқарувчиларнинг кооператив уюшмалари тузишни рағбатлантириш, амалда ишламаётган «Кооперация тўғрисида»ги қонун ўрнига кичик ишлаб чиқарувчиларнинг кооператив уюшмалари тўғрисида қонун ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, донор

ташкilotларнинг грант маблағларини кичик ишлаб чиқарувчиларнинг кооператив уюшмаларини тузиш бўйича синов лойихаларини ташкил этишга жалб қилиш, синов лойихалари муваффакиятли чиқса, кичик ишлаб чиқарувчиларнинг кооператив уюшмалари тузиш тажрибасини бутун мамлакатга ёйиш мақсадга мувофиқдир.

2.2. ХУСУСИЙ ТАРМОҚ – ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ ТЕЗЛАШТИРУВЧИ ОМИЛ СИФАТИДА

Иқтисодий қарорлар қабул қилиш соҳасида марказлизлаштириш, тадбиркорлик фаолиятига эркинлик берини кенгайтириши, иқтисодий ўсиш, янги иш жойлари яратиш аҳоли даромади ва турмуш даражасини оширишида улкан самаралар беради.

Ўзбекистонда рўйхатга олинган корхоналар ичидаги мулкчиликнинг нодавлат шаклига тааллукли корхоналар улуши 2004 йилнинг бошидаги ҳолатга кўра, 90% атрофига. Шу жумладан, уларнинг 80%дан кўпроғини хусусий корхоналар, дехкон ва фермер хўжаликлари ташкил килади. Иқтисодда нодавлат тармоғининг улуши ЯИМнинг деярли тўртдан уч қисмини ташкил этади (2.2 расм).

Бугунги босқичда Ўзбекистонда хусусий тармоқнинг шаклланиши давлат мулкини хусусийлаштириш, аграр тармоқда фермер хўжаликларини ташкил қилиш, давлат томонидан хусусий ва кичик тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирларни йўлга қўйиш орқали амалга ошириляпти (2.4 киритма).

1. Давлат мулкини хусусийлаштириш. Ўзбекистонда ҳам давлат мулкини нодавлат мулкига айлантириш ўтиш даврини бошидан кечирган бошқа давлатлардаги каби 1992 йилда бошланди. Аммо Ўзбекистондаги хусусийлаштириш механизmlари иқтисоди ўтиш даврини бошидан кечираётган бошқа мамлакатлардаги шундай дастурлардан қўйидаги принципиал фарқларга эга эди. Энг аввало, ваучерли хусусийлаштиришдан воз кечиш. Иккинчидан, бошида давлат стратегик аҳамиятга эга бўлган тармоқларда акцияларнинг контролъ пакетини сақлаб колиш, кейин эса хусусийлаштирилган корхоналарнинг низом фондларида давлат улуши аста-секин қисқара боришни кўзда тутувчи хусусийлаштириш жараёнларини босқичмабосқич ўтказиши.

Агар Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эътироф этилган илк 1992-1993 йилларда «кичик хусусийлаштириш» деб аталган хусусийлаштириш

(уй-жой, савдо, жамоат ошхоналари иншоотлари, маҳаллий саноат корхоналари) амалга оширилган бўлса, 1994 йилдан бошлаб бу жараён оммавий тус олди ва хусусийлаштириш иқтисоднинг кўпчилик тармоқларини камраб олди. Бундан кутилган асосий натижалар қўйидагилар эди:

- давлат мулкини сотиш орқали янги мулкдорлар синфини шакллантириш;
- демонополизация, хусусий мулкчилик, тадбиркорликни ривожлантириш ва ракобатли бозор мухитини шакллантириш;
- давлат мулкини сотиш орқали бюджет маблағларини тўлдириш ва уни ижтимоий иқтисодий дастурлар ва тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтириш.

Хусусийлаштириш илк босқичларида меҳнат жамоалари аъзоларига корхона акцияларини фойданинг бир қисми, амортизация чегирмалари ва давлат корхонасида фойдаланилаётган ҳамда меҳнат жамоаси мулкида бўлган мулкни реализация қилишдан тушган тушум ҳисобига сотиб олиш хукуқи берилган эди. Худди шу даврда хусусийлаштирилган корхоналарда ишлаб ўтганларни ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида уларга сотиб олинаётган давлат мулки учун тўловларни кечикириш, шунингдек, ушбу мулкни номинал баҳосида сотиб олиш шаклидаги турли хил имтиёзлар берилган эди. Бундан ташқари, давлат хусусийлаштиришдан кейинги кўмак сифатида, хусусийлаштиришдан тушаётган маблағнинг 25% хусусийлаштирилган корхонага жўнатар эди.

1998 йилдан бошлаб мамлакатда иқтисодиётдаги асосий тармоқлардаги ийрик корхоналарни ва банкларни, шу жумладан, индивидуал лойихалар бўйича чет эл инвесторларини жалб қилиш йўли билан хусусийлаштириш бошланди. Индивидуал хусусийлаштириш жараённада инвесторларга ҳисоб-китобларнинг бир неча хил (аралаш) турларидан фойдаланиш имконияти берилди. Бу имконият активлари 2 йил давомида сотилмаган корхоналарга тегишли бўлиб, сотиш нар-

Иқтисодий қарорлар қабул қилиши соҳасида марказлизлаштириш, тадбиркорлик фаолиятига эркинлик берини кенгайтириши, иқтисодий ўсиш, янги иш жойлари яратиш аҳоли даромади ва турмуш даражасини оширишида улкан самаралар беради

2.2 РАСМ

ЯИМ ишлаб чиқаришда нодавлат ва давлат тармоқларининг улушлари (%)

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси.

хига инвесторларнинг инвестицион мажбуриятлари ҳамда давлат мулкини конкурс асосида ишончли бошқарувга уни кейинчалик аста-секин сотиб олиш хуқуки билан бериш киритилиши мумкин. Бундан ташқари, корхоналарнинг инвестициявий мажбуриятлар хисобига чет эл валютасида олган маблағлари ҳамда технологик асбоб-ускуналар солиқлардан озод қилинган.

Шу билан бирга, аксарият акционерлик жамиятларининг акцияларининг анча қисми уларнинг молиявий аҳволи ёмонлиги ва аҳолининг харид қуввати пастлиги туфайли инвесторлар орасида қўйилган нархлар бўйича харидоргир эмас. 2002 йил якунларига кўра, факат 1988 (48,3%) акционерлик жамиятлари 57 млрд. сўм миқдорда дивидент тўлаганлар, шу жумладан, жисмоний шахс бўлган акционерларга 4 млрд. сўм. Бу ўрта хисобда бир акционерга 3490 сўмни ташкил қиласди (банк депозити бўйича фоиз 36%ни ташкил қиласди).

Узоқ вақт давомида сотилмай келаётган хусусийлаштирилаётган корхоналарда янгидан таклиф қилинаётган давлат активларининг (500 млрд. сўм атрофида) мавжудлиги, маҳаллий инвесторларнинг инвестицион имкониятлари кўп эмаслиги (2002 йилда хусусийлаштиришдан тушган маблағ 50 млрд. сўмни ташкил қиласди) давлатдан сотиш баҳосини шакллантиришга муносабатни, айниқса, инвесторларни камроқ қизиқтирган корхона ва объектлар бўйича, қайта кўриб чиқишин талаб қиласди.

Натижада, хукумат 2003 йилда хусусийлаштириш ва давлат мулкини реализация қилишга масъул бўлган идораларга⁹

2.4 КИРИТМА. Ўзбекистонда хусусий тадбиркорликнинг қўйидаги ташкилий-хуқукий шакллари мавжуд:

- хусусий корхона (юридик шахс), жисмоний шахс томонидан унга тегишли мулк хисобига ёлланган меҳнатдан фойдаланган ҳолда ва шунинг асосида шахсий даромад/фойда олини ҳамда хўжалик фаолияти юритиш максадида ўз таваккалчилиги ва мулк жавобарлиги асосида ташкил қилинади;
- хусусий микрофирма, хусусий кичик корхона, бунда катнашчилар – мулкда улуши бўлган жисмоний шахслардан иборат бўлади;
- ўз фаолиятида ёлланган меҳнатдан фойдаланмайдиган жисмоний шахснинг индивидуал тадбиркорлиги (юридик шахс ташкил қилмасдан туриб);
- фермер хўжалиги бошлигининг оила аъзолари ва бошқа кариндошларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган фермер хўжалиги, бунда улар узок муддатга ижарага берилган ерда товар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини юридик шахс сифатида олиб борадилар;
- дехкон хўжалиги, юридик шахс ташкил қилиб ёки қилмасдан фаолият юритадиган оилаславий майда товар хўжалиги, у оила бошлигига бир умрга мерос колдириш хуқуки билан берилган ер майдонида оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида (ёлланган меҳнатдан фойдаланмасдан) қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва сотиш билан шугулланади.

Манба: Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 11 декабр «Хусусий корхона тўғрисидаги» конуни, Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 25 май «Тадбиркорлик фаолиятининг эркинлигининг қафолатлари тўғрисидаги» конуни, Ўзбекистон Республикасининг 30 апрель 1998 йил «Фермер хўжалиги тўғрисидаги» конуни, Ўзбекистон Республикасининг 30 апрель 1998 йил «Дехкон хўжалиги тўғрисидаги» конуни.

сотилиши қийин бўлаётган мулк нархини босқичма-босқич тусириш, мулк тендер асосида инвесторларнинг инвестицион мажбуриятлари билан сотилган бўлса, мулк нархини номинал баҳосидан пастга тусириш ёки нолга teng баҳода реализация қилиш имконини берувчи қарорлар кабул қиласди.

Хозирги кунда давлат хусусийлаштириш жараёнларини хусусийлаштиришнинг сон кўрсаткичларидан воз кечиб, мулкчилик муносабатларини такомиллаштириш, корхоналарнинг ҳақиқий мулкдори бўлмиш хусусий шахсларни шакллантириш учун қулагай имкониятлар яратиш, корхоналарни иқтисодий ривожлантиришда уларнинг хуқуқ ва имкониятларини рўёбга чиқариш ва ўз навбатида, ёлланган ишчилар даромади ва турмуш даражасини ошириш орқали тезлаштириш ва чукурлаштириш учун кенг кўламли чора-тадбирлар қабул қиласди.

2005-2006 йилга мўлжалланган давлат карамогидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурини амалга ошириш мулк таркибида кескин ўзгаришлар қилиш, давлатнинг корхоналар низом жамғармасида улушкини кескин қисқартириш, иқтисодиёт бўйича хусусий сектор улуси ва аҳамиятини сезиларли даражада ошириши кабиларни кўзда тутади

9 Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мажхамаси томонидан 2003 й. 26 авгуустдаги «Паст рентабелли, зарар кўриб ишлаётган, иқтисодий начор давлат корхоналарини, паст ликвидли обьектларни инвесторлар томонидан инвестиция мажбуриятини кабул қилиниши шарти билан инвесторларга танлов асосида бепул бериш тўғрисида низом» ва «Хусусийлаштирилган корхоналарнинг давлат активлари бошлангич нархини босқичма-босқич пасайтириш тартиби тўғрисида низом» тасдиқланган. 2003 й. 16 июндаги «Давлат активларини номиналдан паст нархлар бўйича сотиш тартиби тўғрисида низом» билан хусусийлаштирилган корхоналарнинг давлат активларини реализация қилиш бўйича тугалланган цикл хосил қиласди.

Фермерлик хўжаликларини ташкил қилиши жараёни маълум қийинчиликлар ҳам тугдиради. Қайта ташкил қилинган қишлоқ хўжалик корхоналари кўпчиликни ташкил қилган баъзи ҳудуд(туман)ларда маҳаллий ҳокимият қишлоқ хўжалигидан бўшаган, ортиқча ишчи кучини иши билан таъминлаши муаммосига дуч келди

ча хусусий сектор улуши ва аҳамиятини сезиларли даражада ошириш кабиларни кўзда тутади.

Амалиётнинг кўрсатишича, нодавлат сектори корхоналари меҳнат унумдорлиги даражаси ва молиявий барқарорликда давлат корхоналарига нисбатан бир қанча афзалликларга эга. Бу корхоналардаги меҳнат унумдорлиги давлат корхоналари ва мулкда давлат улуши бўлган корхоналарга нисбатан 2-3 баравар юқори.

Умум аҳолининг активлар харид қилиш, ўз даромадларини кўтариш имконияти нуқтаи назаридан хусусийлаштиришга қараган ҳолда шуни қайд этиш керакки, хусусийлаштирилган корхоналар акциялари эмиссияси умумий ҳажми 1791,3 млрд. сўмни ташкил қилгани ҳолда, хусусий тармокка улардан атига 105,6 млрд. сўмлик акциялар (6%) сотилган.¹⁰ Акцияларнинг кўпчилик қисми (1201,5 млрд. сўмлик ёки 67%) фонд бозорида айланиши имкони йўқ, чунки 913,5 млрд. сўми (51%) давлатга тегишли ва 288,0 млрд сўми (16%) хўжалик бирлашмаларинг низом жамғармаларига берилган. Натижада аҳоли маблагини жамловчи профессионал институционал инвесторларнинг корпоратив қимматли қоғозлардаги инвестициялари умумий салмоғи ҳам юқори эмаслигича қолмоқда (30 млрд. сўм ёки 1,1%).¹¹

Корхоналарнинг самарали фаолият юритишини таъминлаш, аҳоли даромадини шакллантиришда мулкнинг ролини ошириш, банд бўлганларнинг турмуш даражасини яхшилаш мақсадида амалга оширилаётган хусусийлаштиришни бундан кейин ҳам ривожлантириш қўйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилиши керак:

- корхоналар низом жамғармаларидаги улуши йирик ёки кичик бўлишига қарамасдан, акция пакетлари (улуш ва пайлар) эгаларининг хукуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги қонунларни такомиллаштириш;
- янги, хусусий мулкчиликка асосланган хусусийлаштирилган корхонани шакллантиришнинг асоси бўлган хусусийлаштириш режаларини ишлаб чиқишга ёндашувларни қайта кўриб чиқиши;
- давлат корхоналарини хусусийлаштириш жараёнида барпо бўлган акционерлик жамиятларида давлат улушини қисқартириш, фонд бозори айланма маблағлари ва харидоргир корхоналарнинг иккиласи бозорда айланиши мумкин бўлган қимматли қоғозлари ҳажмини кўпайтириш;
- хусусийлаштиришнинг ким ошди савдоси ва конкурс усулларини, шу жумла-

дан, паст рентабелли, зарар кўриб ишлаттган, банкротликка учраган ёки шунга яқин турган корхоналар ва бошқа объексларни (фойдаланилмаётган бино ва қурилишларни) уларни харид қилишга номзодларнинг эски бизнесни қайта йўлга кўйиш ёки янгисини ташкил қилиш инвестицион мажбуриятини олиш шарти билан нолга тент баҳода сотишни янада кенгроқ кўллаш;

■ корхоналарни кейинчалик сотиб олиш хукуқи билан узоқ муддатли ижарага ва ишончли бошкарувга бериш;

■ харидоргир корхоналарнинг халқаро стандартларга мувофиқ равишда имтиёзли (белгиланган дивидентли даромадга эга ва овоз бериш хукуқисиз) акцияларини чиқариш;

■ хавфларни камайтириш ва даромадни ошириш мақсадида маблагини алоҳида корхоналарга эмас, балки профессионал институционал инвесторларнинг қимматли қоғозларига тикишни афзал кўрувчи чет мамлакатлар фуқароларининг тажрибасидан келиб чиқсан ҳолда, ҳудудларда омонат инвестиция фондлари ташкил қилиш, уларнинг устав фондларига харидоргир акционерлик жамиятлари акцияларнинг бир қисмини бериш. Бунда уларга ўз акцияларнинг бир қисмини факат аҳолига реализация қилиш ва барқарор даромадли инвестиция портфелларини шакллантириш вазифаларини юклаш; потенциал инвесторларга акционерлик жамиятларининг молия-хўжалик фаолияти, акцияларнинг нархлари ва тўланган дивидентлар ҳақида асосий маълумотларни етказиб берувчи ахборот тизимини яратиш.

2. Иқтисодий марказлизлаштириш ва хусусий фермер хўжаликлари ташкил қилиш. Қишлоқ аҳолисининг кўплиги Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусияти хисобланади. Уларнинг фаровонлиги кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ ёндош иқтисод тармоқларнинг ривожига боғлиқ.

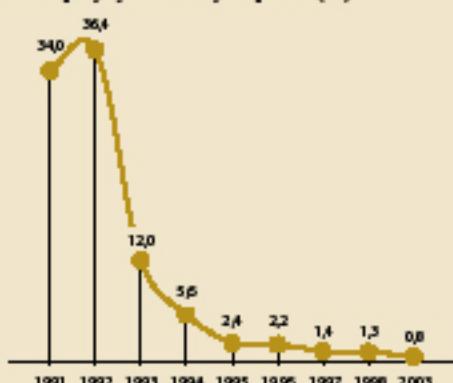
Мамлакатнинг аграр соҳасида марказлизлаштириш ва хусусий фермер хўжаликларини шакллантириш босқичма-босқич амалга ошириляпти. Биринчи босқичда, 1993-1998 йиллар давомида совхозларни тутатиши ва улар базасида жамоа хўжаликларини ташкил этиш орқали давлат сектори деярли йўқотилган эди. Бу

10 Солишириш учун акционерлик жамиятларининг низом жамғармасида давлат улуши Хитойда 31%, Польшада 30%, Россияда 14,7%, Германияда 6%ни ташкил этади.

11 Ушбу кўрсаткич Россияда 8,1%ни, Польшада 9%, Хитойда 28,7%, индустрисал ривожланган давлатларда 30%дан ортиқни ташкил қиласди.

2.3 РАСМ

Ўзбекистонда ялши қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда давлат сектори улушкининг ўзгариши (%)

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси.

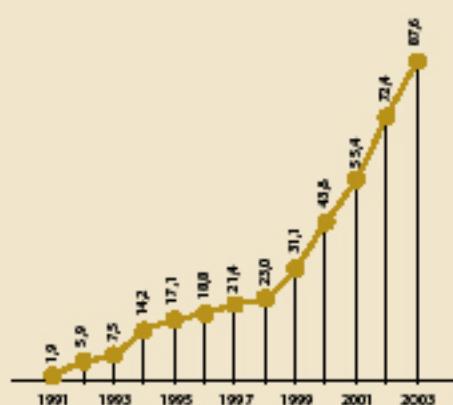
кишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда давлат корхоналари улушкини 1996 йилга келиб кескин қисқартириш ва уни 2003 йилга келиб 1%дан камга тушириш имконини берди (2.3 расм).¹²

1998-2002 йилларда қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарishнинг етакчи ташкилий шакли собиқ колхозлар базасида тузи-лган ширкатлар бўлиб, амалда улардан бошқарув шаклига кўра фарқ қилмасди. Кўпчилик ширкатлар фаолиятининг сама-расизлиги 2002 йилдан бошлаб ҳукуматни устивор йўналишини ўзгартириш ва қишлоқ хўжалигида асосий ургуни хусусий фермерлик хўжаликларига йўналтиришга мажбур қилди (2.5 киритма). 1998-2003 йиллар давомида фермерлик хўжаликларига айлантирилган 337 ширкатдан 178таси ёки 53% 2003 йилда қайта ташкил этилди.

Агар 1991-1998 йиллар давомида 23 минг фермерлик хўжалиги ташкил этилган бўлса, кейинги ўтган беш йил ичida эса 64,5 минг ёки илгаригидан икки баравар кўп фермер-

2.4 РАСМ

Фермерлик хўжаликлари сони ўзгариши динамикаси (мингга)

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси.

лик хўжаликлари ташкил қилинди. Натижада 2003 йилга келиб фермерлик хўжаликлари сони 87,5 мингга етди (2.4 расм).

Фермерлик хўжаликлари сони ортиши билан бирга уларнинг ер ресурслари ва ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажмидаги улуши ҳам олиб бормоқда.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш са-марадорлигини ошириш ва реал даромадларни ошириш масалалари фермерлик хў-жаликлари ривожи билана яқиндан боғлиқ. Аксар фермерларнинг самарали фаолияти фермерлик билан бевосита боғлиқ бўлган қишлоқ аҳолисининг чорагининг турму-шининг яхшиланишига ёрдам бераяпти.

Хўжалик фаолиятига аралашишдан воз кечиши ва қишлоқ меҳнаткашларига ишлаб чиқарishни қандай олиб боришни мустақил ҳал этиш имкониятини бериб, давлат

Кўпчилик ширкатлар фаолиятининг сама-расизлиги 2002 йилдан бошлаб ҳукуматни устивор йўналишини ўз-гартириш ва қишлоқ хў-жалигида асосий ургуни хусусий фермерлик хўжаликларига йўналтиришга мажбур қилди

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарии сама-радорлигини ошириш ва реал даромадларни ошириш масалалари фермерлик хўжали-клари ривожи билана яқиндан боғлиқ. Аксар фермерларнинг самарали фаолияти фер-мерлик билан бевосита боғлиқ бўлган қишлоқ аҳолисининг чорагининг турмушишининг яхшила-нишига ёрдам бераяпти

12 Иктисадий тадқикотлар марказининг «Қишлоқ хўжалик ширкат хўжаликларини фермерлик хўжаликлари килиб қайта тузиш» маъruzаси, 2004/02.

2.5 КИРИТМА

2003 йилда фермерлик ва ширкат хўжаликлари самарадорлигининг солиширима жадвали*

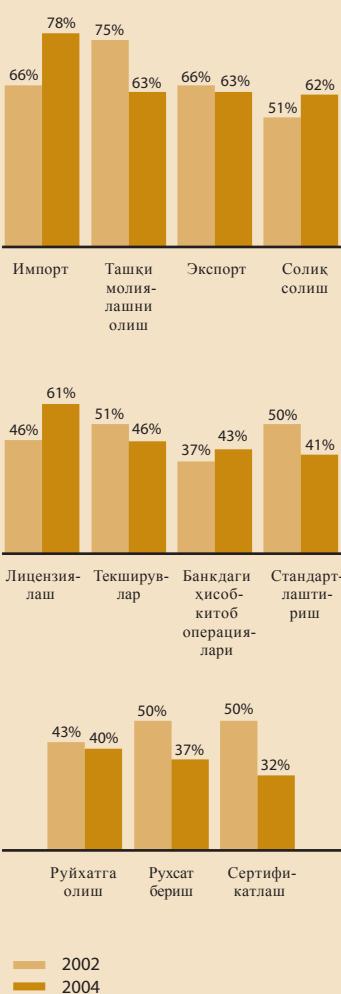
Кўрсаткичлар	Ширкат хўжаликлари	Фермерлик хўжаликлари	Қиёс (+, -)
1. Зарар кўриб ишлётган хўжаликлар улуди, %	37,2	3,9	-33,3
2. Қишлоқ хўжалигида кўрилган зарарнинг умумий ҳажмидаги улуди, %	94,3	5,7	x
3. 1 тонна маҳсулот етишириш учун харажатлар: **			
■ пахта (минг сўм)	201,0	190,5	-10,5
■ дон (минг сўм)	48,4	41,8	-6,6
4. Маҳсулот етишириш учун 1 гектарга харажатлар: **			
■ пахта (минг сўм)	445,5	354,3	-91,2
■ дон (минг сўм)	169,4	141,3	-28,1
5. Мехнат унумдорлиги (1 ишчи ишлаб чиқарган маҳсулот киймати – минг сўм)	778,1	980,6	202,5

Манба: * Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги хамда Корхоналарнинг иктисадий начорлиги бўйича кўмитаси ахборот базаси асосида тайёрланди.

** Хисобда.

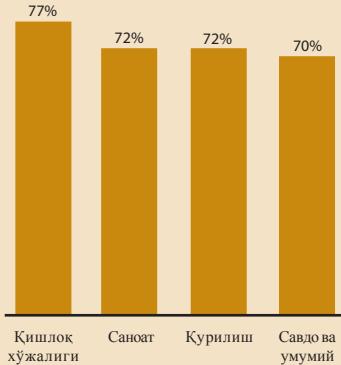
Кичик ва хусусий тадбиркорлар учун маъмурйи тартибларнинг муракаблиги бўйича сўров натижалари

(мазкур тартиблар «анча муаммоли» ёки «жуда муаммоли» эди деб кўрсатган респондентлар улуши, %)

Нақд пул олишдаги кийинчиликлар

(нақд пул олишида кийинчиликка учраған респондентлар улуши, %)

Манба: Ўзбекистонда ишибилармонлик муҳити: кичик ва хусусий тадбиркорлик вакиллари кўзи билан/Кичик ва хусусий тадбиркорлини ривожлантириш бўйича Республика координацион кенгаши учун презентация, Июн 3, 2005. — ХМК.

иқтисод ривожланишини тезлаштириш ва қишлоқда турмуш даражаси ҳамда сифатини ошириш учун зарур бўлган салоҳиятни ривожлантиришга ёрдам берди.

Шу билан бирга, фермерлик ҳўжаликларини ташкил қилиш жараёни маълум қийинчиликлар ҳам туғдиради. Қайта ташкил қилинган қишлоқ ҳўжалик корхоналари кўпчиликни ташкил қилган баъзи худуд (туман)ларда маҳаллий ҳокимият қишлоқ ҳўжалигидан бўшаган, ортиқча ишчи кучини иш билан таъминлаш муаммосига дуч келди.

Аграр соҳани бошқаришда маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари учун одатий бўлган маъмурйи буйруқбозлик усулидан жуда секинлик билан воз кечиляпти. Ҳокимлик ва айрим маъмурларнинг фермерлик ҳўжаликлари фаолиятига аралашиши ҳали ҳам кўп учрайди (2.6 киритма).

Ширкатларни фермер ҳўжаликларига айлантириш жараёнининг ўзи ҳам муқаммал эмас эди ва 2004 йилгача иш фаолиятини янги бошлаётган фермерларга ширкатларнинг пассивлари берилиши, шу жумладан, ширкат амалга оширган тугалланмаган ишлар (мас., қишиги экинлар экиш) жиддий молиявий муаммолар туғдиради.¹³

3. Кичик тадбиркорликнинг ривожланиши. Маълумки тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш ва бунинг учун бўйича ҳуқуқий ва иқтисодий шароитларни шакллантириш ва рағбатнинг яратилиши ахолига тадбиркор бўлиш ёки ёлланма ходим бўлиб ишлаш, маблағларини ишлаб чиқариш воситалари ва хизматларига инвестицияларга ёки шахсий истеъмолига сарфлаш ўртасида англанган танловни амалга оширишга ёрдам бериши керак.

Ўзбекистонда рўйхатга олинган кичик тадбиркорлик субъектларининг сони 2004 йилга келиб 283,9 мингга етди. Улардан 222,2 (78,3%) минги амалда ишлаб турибди. Натижада кичик бизнеснинг Республика ЯИМдаги улуши 2002 йилдаги 34,6%дан 2003 йилда 35,5%гача ўсида, дехкон ҳўжаликларисиз бу кўрсаткич 26,8%ни ташкил қилди. Кичик корхоналар 2003 йилда ялпи саноат маҳсулотининг 16,6%, қишлоқ ҳўжалик маҳсулотининг 76,8%ни яратдилар. Корхоналарнинг асосий капиталга киритилган инвестициядаги салмоғи 27,4%, курилишда 43,4%ни ташкил этди (2.5 расм).

Кичик бизнеснинг ривожи ҳисобига 2003 йилда 375,4 минг ишчи ўрни яратил-

2.5 РАСМ

Кичик ва ўрта тадбиркорликнинг иқтисод тармоқлари маҳсулоти ҳажмида улишининг ўзгариши

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси.

ди. 2002 йилга нисбатан ўсиш 101,7%ни ташкил қилди. Фаолият юритаётган кичик бизнес субъектларида банд бўлганларнинг умумий банд бўлганлар сонидаги улуши 53,5%дан 57%га қадар ўсида. Тадбиркорлик фаолиятидан тушаётган даромад аҳоли даромади таркибида янада кўпроқ ўрин эгаллаяпти.

Кичик тадбиркорликни қўллаб-куватлашда бозор инфратузилмаси ва тадбиркорлик субъектларини ишончли ҳуқуқий ҳимоялаш тизимини яратиш катта роль ўйнайди. Шу ва бошқа кўплаб масалаларни ҳал қилишда тадбиркорларни бирлаштириб, улар манфаатини ҳимоя қилувчи жамоат ва нодавлат ташкилотлари катта аҳамиятга эга (2.7 киритма).

Бу соҳада ҳеч қандай тажриба йўқлигини ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистонда илжамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлари давлатнинг фаол қўллаб-куватлаши билан яратилган эди. Улардан бири 1998 йилда нодавлат нотижорат ташкилоти сифатида тузилиб, ўз фаолиятини ўз-ўзини бошқариш принципига асосан амалга оширадиган Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси эди. Палата ривожланаётган бизнесни қўллаб-куватлаш ва унинг манфаатларини ҳимоя қилиш билан шуғулланиши кўзда тутилган эди. Аммо ташкилот иқтисодий ва ташкилий мустақиллик ҳамда ўз-ўзини бошқариш принциплари асосида фаолият юритиши кераклигига қарамай, ўз фаолиятида маъмурйи ёндашувлардан бутунлай халос бўла олмади.

13 Бу ҳақда батфисилрок Иқтисодий тадқиқотлар марказининг «Кооператив (ширкат) қишлоқ ҳўжалик корхоналарини фермерлик ҳўжаликларига айлантириш» маърузасида кўринг, 2004/2.

2.6 КИРИТМА. Тадбиркорлар фикри

«Ерни фермерларга бериш керак. Ширкатда ҳеч ким чин дилдан ишламасди, шунинг учун ишлаб чиқариш самарадорлиги паст эди. Ширкатларни тарқатиб, ерни ҳалққа бўлиб бериш пайти аллақачон етди.»

Фермер, Фаллаорол тумани

«Мажлисда вилоят ҳокими ширкат ва фермерлик хўжаликларининг ишлаб чиқариш харажатлари орасида 100 баравар фарқ бор деб айтди. Ширкатлар ҳар йили миллионлаб сўм зарар кўрдпти. Давлат уларга дотация беради, лекин фермерга ҳеч қачон бермайди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, давлат зарар кўраётган ширкатларга ёрдам беради, лекин айрим арбоблар эндинга оёқка тураётган фермер хўжаликлари ишига халақит беради.»

Тадбиркор, Фаллаорол тумани

2.7 КИРИТМА. Ассоциациялар фаолияти

Сўровнинг кўрсатишича, кичик ва ўрта корхоналар орасида ишбилармонлар ва касбий ассоциацияларга аъзо бўлган корхоналар сони кўпайяпти: 2001 йилда корхоналарнинг 39% у ёки бу ассоциация ёки уюшма аъзоси бўлган бўлса, 2002 йилда бу кўрсатич 51%га етди.

Сўралган компанияларнинг кўпчилиги (22%) Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар ва Дехкон ва фермер хўжаликлари ассоциацияси аъзосидир (26%). Кичик ва ўрта бизнес субъектларининг колган ярми ишблармонлар ассоциацияларига аъзо эмас. Бунинг асосий сабаби сифатида улар бундан ҳеч қандай амалий наф йўклигини айтганлар. Сўралганларнинг 14%и Ўзбекистонда ишбилармонлар ва касбий ассоциациялар борлигини умуман билмаганлар.

Манба: «Ўзбекистонда ишбилармонлик муҳити: кичик ва ўрта бизнес вакиллари фикри». Бизнес-вестник Востока, 2004 й. 12 феврал. 6 сон.

2.8 КИРИТМА. Савдо-саноат палатасининг вазифалари:

- Тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашиш;
- Хорижий ҳамкорлар ва инвесторлар билан алоқаларни йўлга қўйишда ёрдам бериш, бошқа давлатларнинг Савдо-саноат палаталари ва жамоат ташкилолари билан ҳамкорликни йўлга қўйиш;
- Маслаҳат, ахборот ва маркетинг хизмати кўрсатиш;
- Тадбиркорларнинг хуқуқ ва қонуний манфаатларини, шу жумладан, давлат ва хўжалик бошқаруви органлари билан муносабатларда химоя қилиш;
- Тадбиркорларни ўқитиш ва тайёрлаш тизимини қўллаб-қувватлаш.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2004 йил 22 июлдаги «Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси фаолиятини ташкил этишини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги карори.

2004 йилнинг июлида Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси қайта тузилди. Палата фаолиятида бошқарувнинг маъмурий методларидан воз кечиши ҳамда унинг нодавлат ташкилоти мақсад ва функцияларига мос келишини таъминлайдиган конкрет тадбирлар амалга оширилди. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси негизида маҳаллий тадбиркорларни кўнгилли асосда бирлаштириб, уларнинг хуқуқ ва манфаатларини химоя қиласиган Савдо-саноат палатаси тузилди (2.8 киритма).

Тадбиркорлик давлат томонидан ҳам қўллаб-қувватланяпти. Бозор инфра-тузилмасини яратиш, тадбиркорларни ўқитиш, имтиёзлар бериш, тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олишнинг хуқуқий асосини такомиллаштириш ва уларнинг фаолиятига аралашибни чеклаш кабилар давлат томонидан кичик ва хусусий бизнесни рағбатлантириш бўйича кўрилаётган чораларининг фақат бир кисмидир (2.9 киритма).

Сўров натижаларига мувофиқ, кўрилаётган чоралар натижасида уларнинг тадбиркорлик фаолияти шарт-шароити яхшиланяпти, ва бу уларнинг иш натижалари ва олаётган даромадида акс этяпти (2.10 киритма).

Шу билан бирга айтиб ўтиш керакки, кичик бизнесни тартибга солиш ҳамда рағбатлантириш соҳасида ҳали кўп иш-

ларни амалга ошириш керак. Бизнес юритишида тенг бўлмаган имкониятлар яратат-тўстичлар ҳамон сақланиб турибди ва бу инсон тараққиётининг энг муҳим мезонларидан бири – тенг имкониятлар яратишга қарама-қарши. Бу муаммоларнинг ҳал этилиши сезиларли даражадаги марказлизлаштиришни, давлатнинг тартиби солиш бўйича функцияларини сезиларли қисқартиришни кўзда тутади.

Мавжуд ҳаддан ташқари тартибга солиш ва юкори маъмурий тўсиклар ваколатларни сунистеъмол қилиш учун имкониятлар туғдиради. Бу ҳолга ҳисобот механизмларининг мавжуд эмаслиги, конунчилик, ижро ва суд ҳокимият бўғинлари орасида ўзаро боғлиқлик ва чекланганликнинг, шунингдек, мансабдор шахслар учун тадбиркорлар хуқуқларини бузганлик учун самарали санкцияларнинг йўқлиги ҳам сабаб бўлмоқда. Давлатнинг назорат функцияларини қисқартириш бўйича барча характеристларига қарамасдан, тадбиркорлик фаолиятини текширишлар сони юқорилигича сақланмоқда, лицензия талаб этиладиган тадбиркорлик фаолиятларини тартибга солиш механизми мурakkab ва қимматлигича қояпти, давлат хизматчилари билан тадбиркорлар ва хусусий шахслар орасидаги муносабатлар коррупциянинг юкори даражаси билан характерланади (2.11 киритма).

Хўжалик фаолиятига аралашибнидан воз кечиши ва қишлоқ меҳнаткашларига ишлаб чиқаршини қандай олиб боришини мустақил ҳал этиши имкониятини бериб, давлат иқтисод ривожланишини тезлаштириши ва қишлоқда турмуши даражаси ҳамда сифатини ошириши учун зарур бўлган салоҳиятни ривожлантишига ёрдам берди

2.9 КИРИТМА. Тадбиркорликни ривожланиши учун шароит яратиш

Ўзбекистонда хукумат қўйган одимлар натижасида:

1) турли ривожланган бозор инфратузилмалари ишлайти: Республика товар – хомаш биржаси, Агросаноатбиржа, Кўчмас мулк биржаси, Дехқон ва фермер хўжаликларини кўллаб-кувватлаш фонди, «Мадад» сугурта агентлиги, тадбиркорлик субъектларига консалтинг, аудиторлик ва ахборот хизмати кўрсатувчи «Консаудитинформ» агентлиги, муҳандислик ва лизинг фирмалари ва компаниялари тармоғи, Кадрлар тайёрлаш маркази, Кичик ултуржи дўконлар тармоғи ва бошқалар. 23та бизнес-инкубаторда 437 кичик корхоналар очилиб, уларда 3382та ишчи ўрин очилган.

2) Чет эл кредит йўналишлари очилди ва уларни ўзлаштириш йўлга қўйилди. Булар орасида Европа ривожланиши ва тараккиёт банки (ЕРТБ) – 170,4 млн. АҚШ доллари, Осиё тараккиёт банки (ОТБ) – 94,5 млн. АҚШ доллари, Германия КФВ банки – 28,3 млн. АҚШ доллари, ХМК – 31,7 млн. АҚШ доллари, ОРЕСнинг 5 млн. доллари микдоридаги кредитлари бор. КўБ тараккиёти учун ҳаммаси бўлиб чет эл кредит йўналиши бўйича 719,4 млн. долларга яқин маблаг жалб этилиб, ундан 389,3 млн. доллари ўзлаштирилди. КўБ субъектларига 2003 йилда миллий валюта хисобида берилган кредитлар 211 млрд. сўмни, яъни 2002 йилда ажратилган кредитларга қараганда 1,1 марта кўпни ташкил этди. Тадбиркорларга 36,9 млрд. сўмлик микрокредитлар берилди.

3) 2002 йилда қабул килинган «Кредит уюшмалари тўгрисида»ги конун юридиг ва хусусий шахсларнинг банкдан ташкири кредитлаш фаолиятининг кенгайишига имкон яратди. Ҳозирга келиб мамлакатнинг турли ҳудудларида 14 та кредит уюшмаси ишлаб туриби ва улар ўз аъзоларига турли хизматлар кўрсатиб келяпти (кредитлар ажратиш, маслаҳатлар бериш ва ахборотлар билан таъминлаш ва ҳоказо).

4) Бюджетдан ташкириданаги фондлар ҳар йили ўз кредит ресурсларининг камидаги 50 фоизигача қисмини микрофирмалар ва кичик корхоналар, дехқон (юридик шахс мақомига эга) ва фермер хўжаликларига тижорат банкларида бошлангич (дастлабки) капиталларини ташкил этиш учун аниқ мақсадга мўлжалланган имтиёзли фоиз ставкалари бўйича кредит линиялари очишга йўналтиришади.

5) Кичик бизнес субъектларининг моддий-техник ресурсларга эришиш йўллари енгиллаштирилди. Жумладан: республиканинг барча ҳудудларида биржа савдоси ягона электрон тизимининг жорий этилиши, мулк шакли, қайси ҳудудда жойлашувидан қатъи назар, КўБ субъектлари ўртасида мунтазам равишда маҳсус моддий-техник ресурслар аукцион савдолари уюштирилиши барча корхоналарга ресурслардан фойдаланиш учун тенг йўл очиб берди.

6) Тадбиркорларга ахоли яшамайдиган, ишлатилмаётган, ускуналар ўрнатилмаган биноларни ажратиш ишлари фаоллашди. Биргина 2003 йилда тадбиркорлик субъектларига 9,6 млрд. сўм кийматга эга 12,5 минг объект лизинг, ижара шартлари ва сотову оркали берилди (2002 йилда 6 мингдан кам эди).

7) Тадбиркорлик субъектларига, жумладан хусусий шахсларга ҳам давлат томонидан бир катор имтиёзлар берилди, 2004 йилдан бошлаб ишлаб чиқариш билан боғлиқ кичик бизнес корхоналарининг янада кенгрөк доирасини қамраб олди. Бу ўринда аввало таснифот тизимини такомиллаштириш ва мезон кўрсаткичларини (йил давомида ўртacha ишловчилар сони) кўпайтириш хисобига, корхоналар кичик корхоналар категорига киритилди.

8) Вазирлар Махкамасининг «Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтказиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўгрисида»ги карорига биноан тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва тадбиркорлик фаолияти юритиш учун рухсатномалар расмийлаштиришнинг соддлаштирилган механизmlари жорий этилди.

9) Давлат кичик ва хусусий тадбиркорлик учун кадрлар тайёрлаш, кайта ўқитиши, малака ошириш тизимишини таъминлайди. 2003 йилда Бозор инфратузилмасини ташкил этиш ўқув марказида 40,9 минг киши таҳсил олди. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар налатаси кошидаги ахборот-маслаҳат марказида 22,8 минг киши ўқитилди.

10) Тадбиркорлар фаолиятига гайриқонуний аралашувлардан химоя қилишда ҳокимиятларда, ваколатли вазирлик ва ташкилотларда ўрнатилган «Ишонч телефонлари» ҳамда тадбиркорлик субъектлари рўйхатга олинган вақтида берилувчи «Текширишларни қайд этиш дафтари» ижобий рол ўйнайди.

2.10 КИРИТМА. Тадбиркорларнинг ўз фаолиятига берган баҳолари

2000-2004 йилларда тадбиркорлар орасида ўтказилган сўровларни умумлаштирган «Ижтимоий фикр» ахоли фикрини ўрганиш маркази маълумотларига кўра, тадбиркорлар томонидан ўз фаолиятларини кўпроқ ижобий баҳолаш тенденцияси кўзга ташланяпти. Сўралган тадбиркор ва фермерларнинг 9,4% ўз фаолиятлари натижаларини «аъло»га баҳолашган. Ярмига яқини – 49,1% ўз натижаларини яхши, 32,9% қоникарли деб хисобласа, 7,7% ўз фаолияти натижаларига салбий баҳо берганлар. Сўралганларнинг ярмидан кўпичи (67,7%) 2004 йилда ўз ишида сезиларли натижаларга (кўзланган даромадни олиш ва х.к.) эришганлар, 28,7% бунга қарама-қарши фикрини айтганлар.

Манба: «Ижтимоий фикр» жамотчилик маркази томонидан 2000-2004 йилларда ўтказилган ижтимоий сўровлар.

2.11 КИРИТМА. Тадбиркорлар сўрови натижалари

Сўров натижаларига кўра, респондентларнинг 73%ни нуфузли қариндош ёки танишбилишларсиз бизнес билан шугулланиш мумкин эмас деб хисоблайди. 36%ни конунлардаги тўсатдан ўзгаришлар тадбиркорларнинг синишига олиб келяпти, деб хисоблашади. Сўралганларнинг ярми бизнесни рўйхатдан ўтказиб, солик тўлагандан кўра маъмурларга пора берип ноконуниш ишлаган маъқул деб хисоблашади.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Жиззах вилоятида ўтказилган тадқикотлар натижалари бўйича хисобот. Ўзбекистон ахолиси турмуш даражасини 2004-2006 й. ва 2010 й. даврида юксалтиришнинг стратегияси, ўқитиши ва кенг канашувини таъминлаш компоненти, ОРБ лойихаси, 2003 й.

Рўйхатга олиш тартиблари ва муддатлари ҳамма жойларда ҳам риоя қилинаётгани йўқ. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг илк босқичида ҳалал берувчи буорократик тўсиқлар масаласи охирига қадар ҳал этилмаган. Рўйхатта олинганидан кейин ҳам тадбиркорлар маҳаллий ҳокимият ва бошқарув орган ва структураларида кўшимча ўндан ортиқ процедурдан ўтиши, 50дан ортиқ хужжат тақдим этиши, бунга ўртacha 1,5 млн. сўмгача сарфлаши керак. Кўрилаётган чораларга қарамасдан, сертификатлаштириш хизмати ҳамон жуда мураккаб ва кимматлигича қоляпти.

Банқдаги хисоб ракамидаги маблағдан эркин фойдаланишдаги чекловлар кўплаб корхоналар учун ривожланиш йўлида катта тўсиқлардан бири бўлиб қоляпти. Буларнинг барии шунга олиб келаяпти, кичик тадбиркорликнинг ривожланиши инвесторлар учун юкори даражадаги хавф худудилича қоляпти.

2.12 КИРИТМА. УЙ ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ БЮДЖЕТ ТАДҚИҚИ НАТИЖАЛАРИ

Уй хўжаликларининг бюджет сўрвномаси маълумотларига кўра, уларнинг 71,7% и алоҳида уйда яшашади, 26,7% и алоҳида квартиralарда истиқомат килишади. Бир уй хўжалигига тўғри келадиган уй-жой хоналарининг ўртача сони 3,7тани ташкил қилади.

Камбагал уй хўжаликларининг кўпчилиги (85%) алоҳида уйга эга, айни пайтда ўзига тўқ оиласалар ҳам алоҳида уйларда, ҳам квартиralарда истиқомат қилади. Деярли барча уй хўжаликлари (92,9%) ўзларига тегишли уй-жойларда истиқомат килишади. Кизиги, бу кўрсаткич камбагалларда(95,7%) ўзига тўқлардагига караганда(93,7%) юкори. Республикадаги уй-жойларининг кўпчилиги 1979-1990 йиллар давомида курилган. Айни пайтда камбагал хонадонлар ва қишлоқ жойлардаги барча хонадонларнинг чораги 1992 йилдан кейин курилган нисбатан янги уй-жойга эга.

5,4% уй хўжаликлиари яшаш мумкин бўлган бошқа хусусий уй, куриб битказилмаган уй, квартира, яшаса бўладиган дала уйи ва ховли, қуриб битказилмаган хусусий уйча, бошқа уй ёки квартиранинг қисмига эга. Бу кўрсаткич шаҳар жойлар (6%) ва ўзига тўқ оиласаларда (6,8%) юкори. 71,3% хонадонлар хўжалик иморатларига эга: гаражлар – 17,4%, иссиқхоналар 1,4%, омборлар – 19,4%, молхоналар – 56,9%, парранда катаклари – 36,4%. Хўжалик иморатларининг ўртача кўлами – 30-50 м², ўртача нархи 80-100 минг сўмни ташкил қилади.

Оиласаларнинг бюджет тадқиқига кўра, 33,3% камбагал уй хўжаликлиари водопровод, 74,2% табиий газ, 25,5% иссиқ хожатхона, 8,6% марказлашган канализация ва 6,6% марказлашган иситиш тизимига эга. Ўзига тўқ оиласалarda бу кўрсаткичлар анча юкори, чунки бу хизматлар қишлоқларга нисбатан шаҳарларда ва хусусий иморатлардан кўра кўп квартирали уйларда кўпроқ мавжуд.

74,3% уй хўжаликлиари у ёки бу хилда ер майдонига эга. Бу кўрсаткич камбагал уй хўжаликлирида 87,3% (ўзига тўқларнига караганда 1,7 баравар кўп) ташкил этади, ховлининг майдони 16,9 сотихни эгаллайди. Қишлоқ аҳолиси ўртасида уй майдонларига эга хонадон улуси 96,7% ташкил қилиб, бир уй хўжалигига ўртача 27,4 сўтиҳдан тўғри келади.

Тадқиқ килинган вилоятлардаги томорқаларининг ўлчами унча катта эмас. Энг катта ер майдонлари фермерларники ва хусусий шахслардан ижарага олинган ерлар. Уларнинг ўлчами 10-15 гектарни ташкил этиши мумкин. Шаҳарликларнинг участкалари 5 сотих атрофида бўлиб, ўртача 15 сотихдан ошмайди. Ташкилотлардан ижарага олинган участкалар одатда унча катта эмас (ўртача 20 сотих) ва улар ўша ташкилотлар хизматчиларида ёрдамчи хўжалик юритиш учун берилган.

Манба; Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитасининг хонадонлар бюджети таҳлили, 2002 й.

Холбуки, иқтисодий ривожланган давлатлардаги куляй шароитларда ҳам хусусий ва кичик корхоналарнинг мустақил оёққа туриши замонавий иқтисоддаги юкори рақобат даражаси сабаб қийинлигини туфайли уни давлат тарафидан изчил ва кенг қўллаб-куватлаш накадар зарурлигидир. Ривожланган давлатлардаги кичик ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш ва қўллаб-куватлаш тизимларини таҳлил қилиш Ўзбекистондаги тадбиркорлик мухитини яхшилашга кўмак берувчи бир қанча усуллар ва шаклларни аниқлаш имконини берди. Улар қўйидагилардан иборат:

- йиллик обороти белгиланган суммадан кам бўлмаган хусусий ва кичик корхоналарга мулкчилик шакли ва тармоқ ихтинослигидан келиб чиқкан ҳолда янги иш жойларини яратишда бир марталик субсидиялар бериш механизмини жорий этиш. Бу чора бандликни таъминлаш билан бирга тадбиркорларни ўз фаолиятини ривожлантиришга рағбатлантиради ва шу орқали солик тушумларини кўпайтиради;
- давлат буюртмасини олиш пайтида иирик фирмалар кичикларига мажбуран бериши шарт бўлган минимал буюртма фоизларининг белгилаб қўйилиши;
- тадбиркорлик субъектларининг банклардаги ўз маблағлари, шу жумладан, нақд пул олиш бўйича хукуқларидан эркин фойдаланишига эришиш;
- турли хилдаги текширишлар ўтказиш орқали давлатнинг тадбиркорлик субъектлари фаолиятига аралashiшини чеклаш;

лицензиядан маҳрум қилиш ва унинг амал килиш муддатини тўхтатиб қўйиш механизмини фақат суд қарори орқали амалга ошириши жорий этиш.

Иқтисодий ислоҳот бошланганига ўн йилдан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг, хулоса сифатида айтиш мумкинки, ислоҳотнинг илк йилларида иқтисод янада кенгроқ эркинлаштирилганида, жамиятнинг иқтисодий ва тадбиркорлик салоҳиятидан қўйидагилар ҳисобига янада кўпроқ фойдаланилган бўларди:

- узок вақт давомида давлат улуси сақланган ва бу орқали ишлаб чиқариш бошқарилган йирик ва ўрта саноат, курилиш, транспорт ташкилотлари номига эмас, балки реал хусусийлаштириш амалга оширилганда;
- қишлоқ хўжалигига фермерлик хўжаликлари асосида янги хусусий соҳа ташкил этилганда;
- хусусий бизнес юритиш учун зарур бўлган хом ашё ресурсларинг асосий турларини тақсимлаш тизими бутунлай йўқотилганда;
- кичик бизнесни соликка тортиш тизими соддалаштирилган, очик-ойдинлиги оширилганда;
- тўлиқ хусусий капиталга асосланган корхоналарнинг молия-хўжалик фаолиятини давлат томонидан назорат қилишни қисқартирилганда.

Бу чоралар 90 йилларнинг охиридан бошлаб фаол қўллана бошланди. Бирор хозирги пайтда эркинлаштириш ва марказлизлаштириш жараёнларига янги туртки бериш зарурияти яққол сезиляпти.

**Кичик тадбиркорликни
қўллаб-куватлашда
бозор инфратузилмаси
ва тадбиркорлик субъ-
ектларини ишончи
хукуқий ҳимоялаши
тизимини яратиш
катта рол ўйнайди**

2.3. УЙ ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ ДАРОМАДИНИ ОШИРИШ ВА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ ТАЪМИНЛАШ ИМКОНИЯТЛАРИ

**Ўзбекистонда хона-
донлар ўз мулкидан
даромад олишда фа-
ол фойдаланадилар.
Оилаларнинг ярмидан
кўпи уйдаги мулкла-
ридан даромад олиши
мақсадида фойдала-
нишга, гарчанд ҳамиша
ҳам муваффақиятли
бўлмаса-да, уринганлар**

**Уй хўжаликлари
иқтиносидий аҳволи, банд-
лик ва аҳоли даромади
кўп жиҳатдан уму-
мий макроиқтиносидий
мухитга боғлиқ**

Марказлашган давлат ресурсларидан фойдаланиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган иқтиносидий ўсиш манбаларини аниқлашда турлича қизиқарли ёндашувлар мавжуд.¹⁴ Бунда асосий фоя даромад топиш ва сармоя йиғиш бўйича уй хўжаликларининг ўз имкониятларини баҳолаш ва улардан фойдаланишдан иборат. Бу фоя иқтиносидий марказсизлаштириш принципларига жуда мос келади, чунки марказий ҳукуматдан энг олис нуқта – мамлакат фуқароларининг хона-донларида иқтиносидий ўсиш омилларини топиш имконини беради.

Уй хўжаликлари активларининг умумий қиймати ва таркиби. Ўзбекистон уй хўжаликлирида мавжуд активларнинг умумий қиймати эксперталар томонидан тахминан 35 млрд. АҚШ долларига тенг, деб баҳоланяпти.¹⁵ Уй хўжаликлари активлари таркибида асосий ўринни уй-жой эгаллайди (2.5 жадвал ва 2.12 киритма).

Кўпчилик уй хўжаликлари ўз хона-донларига эгалигига қарамасдан, уларнинг ишлаб чиқариш воситалари шаклидаги активлари ўта кичик (2.6 жадвал).

Уй хўжаликлари активларидан даромадни кўпайтиришда фойдаланиш. Ўзбекистонда хона-донлар ўз мулкидан даромад олишда фаол фойдаланадилар. Оилаларнинг ярмидан кўпи уйдаги мулкларидан даромад олиш мақсадида фойдаланишга, гарчанд ҳамиша ҳам

муваффақиятли бўлмаса-да, уринганлар (2.7 жадвал).

Таҳлилнинг кўрсатишича, мавжуд русурсларнинг қийматининг фақат 4,1% ишлатиляпти, холос. Активлар таркибида улуши энг баланд бўлган уй-жой ресурсидан энг кам фойдаланилди. Бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ, чунки бизнес учун мослашмаган уй-жойдан фойдаланиш имкониятлари унча кўп эмас: шаҳардаги квартиralарни ижарага бериш ёки бир қисмида тикив цехи, кичик устахоналар ёхуд савдо нуқталари (кўчага «туйнукча» шаклида) очиши мумкин холос. Уй хўжаликлири мулкнинг қолган қисмидан ҳам жуда мантиқан фойдаланиб, фақат реал даромад олиш мумкин бўлган мулк хиллари – станоклар, қишлоқ хўжалик машиналари ва транспорт воситаларидан кенгроқ фойдаланяптилар. Телевизор ва бошқа майший техника уй хўжаликлари учун даромад манбаи сифатида ишлатилмайди, айни пайтда уйда бокиладиган чорва молларига тикилган маблагнинг 30% оилаларга пул даромади келтиряпти.

Уй хўжаликлари иқтиносидий аҳволи, бандлик ва аҳоли даромади кўп жиҳатдан умумий макроиқтиносидий муҳитга боғлиқ. Ислоҳотлар асносида мамлакатдаги макроиқтиносидий вазият динамик ўзгариб бориши, хона-донларнинг тадбиркорлик фаолиятига жалб этилиш шарт-шароити ҳам ўзгартириб борди. Умуман олганда, ҳозирги пайтда макроиқтиносидий муҳит ўтган йиллардагига нисбатан бизнес юритиши учун анча қулайлашди, деб айтиш мумкин: инфляция суръатлари минимал даражагача пасайди, жорий операциялар ҳисоби бўйича тўлиқ валюта эркинлиги ва валюта курсларининг унификациясига эришилди, асосий экспорт товарларининг конъюнктураси ўзбекистон учун омадсиз келган бир неча йиллардан сўнг ниҳоят мақбул ҳолга келди.

Сўров натижаларига кўра, уйдаги мулкидан даромад олишга уринган оилаларнинг ярмидан кўпи ўз уринишларини муваффақиятли чиқкан

14 Эрнандо Де Сото, Капитал жумбоги. Нега гарбда галаба қозанган капитализм дунёнинг бошқа жойларида маглубиятга учрайти? Москва. «Бизнес-Олимп». 2001.

15 Иқтиносидий тадқикотлар марказининг томонидан ўтказилган «Уй хўжаликлари активларини сафарбар қилиш» маъруzasи, 2004.

2.5 ЖАДВАЛ

Уй хўжаликлари активининг таркиби

	Активларга эга Хона-донларнинг улуши,%	Активларнинг оила ялни мул- кидаги улуши,%
Уй-жой	100,0	78,35
Бошқа турар жойлар ва дала ҳовлилар	3,5	1,49
Хўжалик қурилишлари	71,4	2,00
Уй моллари ва паррандалар	61,9	3,17
Жамғармалар	41,4	1,70
Кишлоқ хўжалик машиналари ва асбоб-уску- налари	19,7	0,68
Юқ ва енгил транспорт	25,7	6,86
Телевизорлар, аудио и видео техника, ком- пьютерлар	100,0	4,32
Рўзгор электр буюмлари (печка, плита, со- вуткич, тикив машиналари)	90,0	1,32
Станоклар, қурилиш-таъмирлаш, диагности- ка, тиббий ва косметологик асбоб-ускуналар	6,5	0,10
ЖАМИ:	—	100,00

Манба: Иқтиносидий тадқикотлар марказининг «Уй хўжаликлари активларини сафарбар қилиш» маъруzasи, 2004 йил.

2.6 ЖАДВАЛ

Хўжаликда ишлаб чиқариш воситаларининг мавжудлиги (иҳтиёрида ишлаб чиқариш воситалари мавжуд бўлган хонадонлар фоизи)

Ишлаб чиқариш воситаси номи	Ўртча	Шу жумладан:			
		1-й квинтиль	5-й квинтиль	шахар	кишлoқ
Арава	8,8	10,1	6,3	5,0	11,9
Юк автомобили	0,7	0,9	0,9	0,5	0,9
Трактор, мини трактор	0,8	0,9	0,9	0,2	1,3
Стационар мотор, генератор, моторли станок ва ускуналар	0,3	0,3	0,6	0,2	0,3
Инкубатор	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Тегирмон ёки дон майдалагич	0,5	0,4	0,5	0,2	0,7
Жихозланган иссиқхоналар	0,5	0,4	0,8	0,2	0,7

Манба; Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг уй хўжаликларилар бюджети таҳлили, 2002 й.

2.7 ЖАДВАЛ

Уй хўжаликларининг иқтисодий фаоллиги кўрсаткичлари*

Уй хўжаликларининг активлари	Активларга эга хонадонлар узуши, %	Мазкур мулк хилига эга бўлган оиласлар орасида улардан даромад олишини истаган хонадонларнинг узуши фоизда биринchi саналганиларга нисбатан	Ўз мулкидан даромад олишига уринган оиласлар улуси, фоизда мазкур мулк турига эга бўлган ва удан даромад олишини истовчи оиласларга нисбатан	Шу жумладан, уриниши муввафқиятли чиқканлар, фоизда, бунга уринингиларга нисбатан**
Ер	80,40	42,65	58,30	86,10
Уй-жой	100,00	32,73	8,50	60,00
Бошқа турар жой	3,50	13,75	40,90	88,80
Хўжалик иморатлари	71,40	21,15	11,40	92,30
Уйдаги мол-хол	47,90	49,27	67,60	87,80
Кишлоқ хўжалик маҳсулотларини кайта ишлаш ускуналари	2,40	17,60	66,70	100,00
Юк ва енгил транспорт	25,70	100,00/41,55	40,00/50,00	100,00/59,40
Уй-рўзгор асбоблари	90,00	12,94	19,40	78,60
Станоклар	6,50	54,16	76,90	80,00

* «TAHLIL» ижтимоий тадқикотлар маркази томонидан 2003 йил октябр-ноябр ойларида ўтказилган тадқикот материаллари асосида.

** Шуни кўзда тутиш керакки, ушбу кўрсаткич жорий вазиятни акс эттирмайди, чунки респондентларнинг бир қисми бу бизнес тури билан шуғулланишни турли сабабларга биноан тўхтатган бўлиши мумкин.

Манба: Иқтисодий тадқикотлар марказининг «Уй хўжаликлари активларини сафарбар килиш» маъruzаси, 2004 йил.

2.13 КИРИТМА. Кредит уюшмалари – кичик бизнесни кредитлашнин янги шакли

Уй хўжаликлари активларидан фойдаланишни кенгайтиришга қаратилиб, банкларга қарашли бўлмаган молия институтларининг янги, ёш шакли бўлган кредит уюшмалари мамлакатимизда 2002 йилнинг апрелида кабул қилинган «Кредит уюшмалари ҳакида» конун кучга киргандан бошлаб фаолият юритиляти. Ўтган қисқа вакт ичда мамлакатда 14 кредит уюшмаси яратилди, шу жумладан Андижон, Бухоро, Наманган, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида иккитадан, Жиззах, Навоий, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида биттадан кредит уюшмалари ташкил қилинди. Қолган беш вилоятда ҳали кредит уюшмалари ташкил этилгани йўқ. Кредит уюшмалари яратилишига Осиё Тараккиёт Банки, ЮСАИД, Халқаро кредит уюшмалари ташкилоти каби халқаро молия институтлари ва ташкилотлари яқиндан кўмак бердилар.

Кредит уюшмаларининг аъзолари 131 нафар юридик ва 6520 нафар жисмоний шахслардир. Кредит уюшмаларининг ялпли активлари уччалик кўп эмас: 1 млрд. сўмдан ортиқ. Булардан 84% уюшма аъзоларига кредитга берилган. Кредит уюшмалари аъзоларига берилган кредитларнинг қайтарилиш даражаси 98%ни ташкил этади. Кредитлар ёқилги-мойлаш маҳсулотлари, ўғит, ем, идиш, ёш моллар, парранда ва ҳ.к. сотиб олиш учун жисмоний ёки юридик шахсларнинг кафолат хатлари ёки мулкни гаровга кўйиш шарти билан берилтиляти.

Кредит уюшмаларининг киска муддатли тажрибасининг кўрсатишича, кредит уюшмасининг аъзолари муайян жамгармага эга бўлган ва уни қонуний йўл билан бизнес қилишга ишлатмоқчи бўлган шахслардир. Аммо камбағал хонадонлар аъзолик бадалини тўлашга маблаг мўйлиги сабаб кредит уюшмаларига аъзо бўлмаятилар.

Манба: ИТМ «Хонадонлар активларини сафарбар килиш» маъruzаси, 2004 й.

Тадқик қилинган оиласлар ичida уй хўжаликлари ресурслари базасида оиласларий бизнес ташкил қилишини истаганлар буни амалга оширганларга қарагандан икки бара-вар кўп бўлиб чиқди

Сүнгги йилларда мамлакатимизга халқаро молия институтлари ва ташкилотлари ёрдамида микрокредитлаш, кредит уюшмаларини ташкил қилиши, уй хўжаликларини гурухли молиялаш каби хонадонларнинг бизнесига молиявий кўмак берувчи ёрдам шакллари ривожланяпти

деб хисоблайди. Бундан ташқари, ўз активларини капиталга айлантиришни истаган оиласларнинг 40-50%и бунинг учун маблафга муҳтож эмаслигини айтиб ўтган. Шунга қарамай, кўпгина оиласлар ихтиёрида бўлган активлардан ҳалигача фойдаланимаяпти. Бу қулай макроқтисодий мухит уй хўжаликларига ўз активларидан тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш имконини бермаяпти. Тадқик килинган оиласлар ичida уй хўжаликлари ресурслари базасида оиласвий бизнес ташкил қилишни истаганлар буни амалга оширганларга қараганда икки баравар кўп бўлиб чиқди. Уй хўжаликларига ўз активларидан тўлик фойдаланишга имкон бермаётган омилларнинг энг асосийси молиявий омилдир: сўралган оиласларнинг кўпчилиги бунинг учун етарли молиявий маблафга эга эмасликларини қайд этганлар.

Уй хўжаликлари орасида ўтказилган сўровга кўра, ўз активларини капиталлаштирумокчи бўлган оила бунинг учун 945 АҚШ доллари ёки ўз мулки ялпи қийматининг 15%ини тикиши керак. Жамғарма шаклидаги бундай маблафга сўралган оиласларнинг фақат 5,4% эга холос (I квартилда 3,6%, IV квартилда 10,7%). 44% оиласлар эса умуман жамғармаларга эга эмас.

Таъкидлаш керакки, сўнгги йилларда мамлакатимизга халқаро молия институтлари ва ташкилотлари ёрдамида микрокредитлаш, кредит уюшмаларини (2.13 киритма) ташкил қилиш, уй хўжаликларини гурухли молиялаш каби хонадонларнинг бизнесига молиявий кўмак берувчи ёрдам шакллари ривожланяпти.

2003 йилда мамлакатдаги кичик ва ўрта бизнес субъектларига 40 млрд. сўмдан ортиқ микрокредитлар берилган бўлиб, бундан 28 млрд. сўми тижорат банкларининг ўз маблағи, қолгани бюджетдан ташқари жамғармалар ва ташки кредит линиялари ҳамда грантлар хисобига берилган. Ажратилган кредитларнинг энг кўп улуши Пахтабанкка (27,6%), ТИА Миллий банкига (17%), Ўзўйжойжамғармабанкка (15,6%) ва Саноат-қурилиш банкига (12,5%) тегишли. Бизнес фонд микрокредитлари хисобига 5,5 млрд. сўм, Мехнат ва ахолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги қошидаги Бандликка кўмаклашиш жамғармаси хисобига 6,8 млрд. сўм кредит берилган. ХМК баҳосига кўра, ННТ берилган микрокредитлар

1,4 млн. АҚШ доллари, кредит уюшмаларига ажратилган кредитлар миқдори эса 600 минг АҚШ долларини ташкил этган.

Шу билан бирга, уй хўжаликлари активларидан тадбиркорлик фаолиятини бошлаш учун бошлангич капитал сифатида фойдаланишга ҳалақит берадётган асосий сабаб, мамлакатда бозор муносабатлари ва институтларнинг етарлича ривожланмаганлигидир. Бу айниқса қўйидагиларда кўпроқ қўрилади:

Кўчмас мулк бозори, шу жумладан, уй-жой бозори (айниқса, қишлоқ аҳоли пунктлари ва вилоятларнинг маъмурий маркази бўлмаган шаҳарларда)нинг ривожланмаганлиги. Бу тузилган битимларнинг сони камлиги ва кўчмас мулк баҳосининг пастлиги билан характерланади. Натижада кўчмас мулкнинг бозор гаров қиймати ўта пастлиги ундан гаров сифатида фойдаланиш имкониятини чеклаяпти. Шунингдек, товар ва хизматлар бозори ҳам кам ривожланган. Бунда савдо, нақд пул алмашинуви, кенг тарқалган рухсатнома ва лицензиялар тизими туфайли бу бизнесга кириш йўлида катта тўсиклар мавжуд. Тижорат банклари учун микрокредитларга хизмат кўрсатиш қиймати юкорилиги, бундан кредитларни банкларга тааллуқли бўлмаган молия институтлари томонидан бериш тизимиning ривожланмаганлиги, бошловчи тадбирикорлар томонидан уларни қайтармаслик ҳавфи баландлиги туфайли капитал, - айниқса микрокредитлаш соҳасида, - бозори кучли эмас. Бундан ташқари, конунлар уй хўжаликларининг кўплаб активлари мулкчилик хуқуқларининг етарли даражада шаффоғлигини, самаралилиги ва кафолатини таъминламайди, тадбиркорларнинг хўжалик фаолиятига маъмурий аралашув эса уни бу фаолиятни бутунлай тўхтатиш ва бор-йўғидан ажралиш ҳавфини оширади.

Уй хўжаликлари билан молия институтлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг самарадорлигини кўтариш мақсадида тегишли даражаларда қўйидагиларни амалга ошириш зарур:

- уй хўжаликларининг ресурсларини уларнинг ўз бизнесларига жалб этишини кучайтиришга йўналтирилган сиёсанни амалга ошириш билан бирга кредит тизими (банклар, кредит уюшмалари, микрокредитлаш ташкилотлари ва бошк.) ривожлантириш;

-
- мавжуд молиялаштириш тизимлари самарадорлигини ошириш;
 - молия манбаларидан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш ва кредитлар сўраб мурожаат қилаётгандарга нисбатан барча камситиш шаклларини бартараф этиш;
 - самарали хукуқий меъёрий механизмлар асосида очик-оидинлик ва ҳисботлилик, молия операцияларини амалга оширишга қўмаклашиш;
 - хусусий секторнинг ривожланиши учун қулай имкониятлар яратиш мақсадида зарур бўлган жойларда мулкчилик конунлари ва хукуқларига оид комплексли ва батафсил тўпламлар яратиш ҳамда гаровга қўйилган мулк ёки уй хўжалиги активларини сотиб олиш хуқуқига қаттиқ амал қилишни таъминлаш;
 - хусусий секторни турли талабларини қондиришга маблағ йўллашни рағбатлантириш;
 - аҳолининг кредитлар олиш имкониятларини, айниқса, қишлоқ жойларда, кенгайтириш;
 - капитал, кредитлар, ресурслар, ер, технологиялар ва ахборот олиш имкониятларини кенгайтириш бўйича дастурларни рағбатлантириш. Бу уй хўжаликларининг даромадлари, турмуш даражаси ва ижтимоий мақомини ошириш имконини беради.
-

ЖАМИЯТ ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ИДОРА ҚИЛИШНИНГ ИМКОНИЯТ ВА ЧЕГАРАЛАРИ

Ижтимоий соҳа инсон тараққиётининг шундай соҳаси, бунда ҳар қандай мамлакатда давлат ҳал қилувчи рол ўйнайди, деб айтиш мумкин. Ижтимоий соҳа тармоқлари турмуш даражасига ўта сезиларли таъсир қиласи ва бунда бозор тартибларини жорий этиш аҳоли учун, албатта, қийинчиликсиз кечмайди.

Ўзбекистонда мустақилликнинг ilk ийларидан бошлаб ижтимоий сиёсат давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан бири сифатида эълон қилинди ва бунинг натижасида ўтиш даврининг барча қийинчиликларига қарамай, мамлакатда баркарор ишлаётган таълим, соғлиқни сақлаш, маданият, жисмоний тарбия ва спорт тизимларини сақлаб қолишга эришилди. Юқорида қайд қилинганидек, мамлакатнинг аҳоли даромадини ошириш имкониятларини чеклаб турган асосий сабаблардан бири молиявий имкониятларининг чекланганилиги, иқтисоднинг юқори марказлашиб даражаси ва бозор ислоҳотларининг тугалланмаганлигидир. Шу билан бирга, нега Ўзбекистонда давлат ижтимоий соҳага катта эътибор берадигани қарамай, унинг ривожида кўплаб ички муаммолар мавжуд, деган савол устида ҳам ўйлаб кўриш керак бўлади. Мана, жавобини топиш ва ҳал қилиш талаб этиладиган ана шундай масалалар:

■ нима сабабдан деярли барча ёшдаги аҳолининг таълим билан қамраб олингани ва таълим соҳасига улкан эътибор бериладигани ва кўп маблағ сарфланаётганига қарамасдан, мамлакатнинг кўплаб ўкув юртларида таълим сифати яхшиланмаяпти, аксинча, табиий ва техник фанлар билан боғлиқ баъзи йўналишлар бўйича ҳатто ёмонлашяпти?

■ нега илгари кенг тарқалган мактабдан ташқари кўшимча таълим шакллари – илмий-техника ва фан тўгараклари, китобхонлар клублари деярли йўқолиб кетди?

■ нега китоб дўконларининг жавонлари камбағал, аҳолининг китоб ўқиши ва кутбхоналарга бориши кескин камайган?

■ нега таълим ва соғлиқни сақлаш тизимидағи кўччилик ходимларнинг малакаси сифатли ижтимоий хизматлар кўрсатиш имконини бермайди, айни пайтда улар малакасининг пастлиги оқибатлари инсон тараққиёти салоҳиятига қайтариб бўлмас даражада салбий таъсир кўрсатяпти?

■ нега, то бу масала билан давлат шуғулланмагунга қадар, деярли ҳамма жойда (пойтахт ва вилоят марказларидан ташқари) спорт тўгарак ва секциялари йўқолиб кетди, стадион ва спорт майдончалари каровсиз ташлаб кўйилди?

■ нега давлат томонидан маданиятнинг ривожига кўрсатилаётган катта эътиборга қарамасдан, маълум қисм ёшлар маънавий қадриятлари бемаъни жангари фильмлар, зўравонлик ва ҳаёсиз саҳналар, кўркинчли фильмлар ёки бунинг акси ўлароқ, диний-экстремистик қараашлар асосида шаклланяпти?

Кўйилган саволлар давлат ижтимоий муаммоларни ҳал қилиши мумкин ва керак, деган ғояни акс эттирувчи ижтимоий масалаларда давлат патернализми концепцияси давлат бутун фуқаролик жамиятининг кўллаб-куватлашизиз ижтимоий масалаларнинг бутун спектрини ҳал кила олмаслигига гувоҳлик берадигани кўрсатмоқда.

Аҳоли даромадларининг даражаси пастлиги, унинг ижтимоий ва маънавий неъматларни олиш имкониятларини чегараламоқда. Бундай вазиятда давлат ижтимоий соҳада ўзига юқори мажбуриятлар олади. Аммо аҳоли даромадларининг ўсиши фуқароларга ўз эҳтиёжларининг бир қисмини ўзлари кондириш имконини беради. Бунда улар барча неъматларни давлатдан олишни кутмайдилар, балки ўзлари ҳам ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга жалб этиладилар. Шунинг учун

давлат барча ижтимоий муаммолар учун жавобгар деган гоя, заарали ғоя бўлиб, жамиятда текинхўрлик кайфиятларини туғдиради, аҳолини ўз муаммоларини жамоат билан бирга ҳал қилишга ўрганишдан бездиради.

Давлат инсон салоҳиятини шакллантиришига қаратилган соҳаларни стратегик ривожлантириш масалаларга эътиборини қаратиши лозим. У қундалик ижтимоий

масалаларга аралashiши мумкин эмас, ҳатто аралашмаслиги ҳам керак. Уларни ҳал қилишни жойларга маҳаллий хокимият органлари, нодавлат ташкилотлари, фуқаролик жамияти институтлари ва оиласарнинг ўзларига бериши керак. Шундай қилиб, марказизлаштириш аксар ижтимоий масалаларни ҳал қилишда бутун жамият ижтимоий фаровонлигининг энг долзарб масалаларидан бирига айланяпти.

3.1. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИДА БМТ МИНГ ЙИЛЛИК МАҚСАДЛАРИ ДЕКЛАРАЦИЯСИННИГ ЎРНИ

Ҳар кандай давлат инсон тараққиёти учун жавобгар бўлиши керак. Бу Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 2000 йилда кабул қилган Мингийиллик декларациясида аниқ қайд этилган бўлиб, унда 189 давлат етакчилари, шу жумладан, Ўзбекистонни ҳам қўшган ҳолда, инсон тараққиётини таъминловчи 8 асосий мақсадга етиш учун мумкин бўлган барча ишларни қилиш мажбуриятини олганлар. Бу мақсадлар куйидагилардан иборат:

- Ўта қашоқлик ва очликни тугатиш;
- Умумий бошлангич таълимни таъминлаш;
- Аёллар ва эркаклар тенглигини рағбатлантириш ва аёлларнинг хукуқ ва имкониятларини кенгайтириш;
- Болалар ўлимини қисқартириш;
- Оналар соғлигини яхшилаш;
- ОИТС, малярия ва бошқа касалликларга қарши кураш;
- Экологик барқарорликни таъминлаш;
- Ривожланиш йўлида глобал ҳамкорликни шакллантириш.

Бу мақсадлар асосида, энг аввало инсон салоҳиятини тўлақонли ривожлантириш ва кишилар турмуш даражасини яхшилаш қайғуси ётиди.

Мингийиллик декларациясида баён қилинган мақсадлар томон илгари силжишнинг асосий механизми - зиммасига тегишли мажбуриятлар олган ривожланаётган ва ривожланган давлатлар хукуматлари, ҳалқаро ташкилотлар ва донорларнинг мувофиқлашган ҳаракатларидир. Ҳар бир конкрет мамлакатда эса миллий ривожланиш мақсадлари кенг фуқаролик жамияти истиутлари иштирокида демократик мухокама шароитида кўриб чиқилиши ва шакллантирилиши керак. Ривожланиш мақсадларига эришиш учун нодавлат тармоғи, бизнес тузилмалари, аҳолининг кенг катламларини жалб қилиш жуда муҳим.

Ўзбекистонда миллий мингийиллик мақсадларни ишлаб чиқиш, уларга етиш бўйича вазифа ва индикаторларни ишлаб

чикиш бошлаб юборилди. Миллий эксперталар, БМТ ва Осиё тараққиёт банки эксперталарининг биргаликдаги ҳаракатлари билан «Ўзбекистонда Мингийиллик декларацияси мақсадлари бўйича асос маърузанинг ilk варианти тайёрланди. Миллий вазифалар ва индикаторлар бўйича ilk таклифлар ишлаб чикилди:

Биринчи мақсад бўйича – 2015 йилга келиб камтаминланганликни икк бара-варга қисқартириш;

иккинчи мақсад бўйича – 2015 йилга келиб бошлангич ва умумий ўрта таълим сифатини ошириш ва барча учун таълим олиш имкониятини сақлаб қолиши;

учинчи мақсад бўйича – а) 2005 йилга келиб бошлангич, ўрта ва касб-хунар таълими тизимида гендер тенглигига эришиш; б) 2015 йилга келиб олий таълимда гендер балансига эришиш;

тўртинчи мақсад бўйича – 2015 йилга келиб 5 ёшгача бўлган болалар ўлимини учдан иккига қисқартириш;

бешинчи мақсад бўйича – 2015 йилга келиб оналар ўлимини учдан бирга қисқартириш;

олтинчи мақсад бўйича – ИИВ/ОИТС: ИИВ/ОИТСнинг тарқалишини бартараф килиш ва 2015 йилга келиб у билан касалланишни қисқартириш тенденциясини бошлаш; Сил: силнинг тарқалишини бартараф килиш ва 2015 йилга келиб у билан касалланишни қисқартириш тенденциясини бошлаш;

еттинчи мақсад бўйича – а) барқарор ривожланиш мезонларини мамлакатда кабул қилинган давлат сиёсати ва дастурларига интеграция килиш ва 2015 йилга келиб экологик ресурсларнинг йўқотилишини тўхтатиш; б) 2015 йилга келиб тоза сув ва санитариядан фойдаланиш имкониятига эга бўлган қишлоқ ва шаҳар аҳолиси улушкини кўпайтириш;

саккизинчи мақсад бўйича – мазкур соҳадаги миллий вазифаларни аниқлаш тутгалланиш арафасида. Ҳозирча улар

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 2000 йилда кабул қилган Минг йиллик декларациясида 189 давлат етакчилари, шу жумладан, Ўзбекистонни ҳам қўшган ҳолда, инсон тараққиётини таъминловчи 8 асосий мақсадга етиши учун мумкин бўлган барча ишларни қилиш мажбуриятини олганлар

**Минг йиллий деклара-
циясига мувофиқ қабул
қилинган мажбурият-
ларга таянган ҳолда,
Ўзбекистон ҳукумати
Осиё тараққиёт бан-
ки билан биргаликда
2010, баъзи йўналишлар
бўйича 2015 йилгача
мўлжалланган аҳоли
турмуши даражасини
ошириши стратегия-
сина ишлаб чиқди**

қўйидаги шаклда: **а)** худудда тинчилик ва барқарорликни мустаҳкамлаш харакатларини бирлаштириш йўли билан худуддаги қўшни мамлакатлар ва бошқа давлатлар билан ҳамкорликни таъминлаш; **б)** ташки савдони кенгайтириш ва транспорт инфраструктурасини ривожлантириш; **в)** тўғридан-тўғри чет эл сармояларини жалб қилиш ва **г)** сув ва энергетика ресурсларидан омилкорлик билан фойдаланиш;

Айтиш керакки, бу йўналишда кўпчилик ишлар аллақачон амалга оширилмоқда. Ижтимоий соҳанинг барча тармокларида Мингйиллик декларацияси мақсадларига етиш учун шарт-шароит яратувчи ислоҳотлар фаол ривожланяпти:

■ таълим тизимида мазмуни ва қўламига кўра ноёб бўлган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури муваффакиятли амалга ошириляпти. 2004 йилда 2009 йилгача мактабларнинг моддий-техникавий базаси, мактаб дастурлари ва дарслкларини тубдан янгилаш, ўқитувчилар малакасини ошириш ва уларнинг меҳнатига ҳақ тўлашни яхшилашни кўзда тутивчи Мактаб таълим мини ривожлантириш дастури қибул қилинди. Образли қилиб айтганда, ҳар икки дастурни келажакка қилинган инвестициялар дастури дейиш мумкин;

■ соғлиқни сақлаш тизимида соғлиқни сақлашиб ғилемчи тизими и ниг мустаҳкамланиши, шошилинч тиббий ёрдам тизимини яратиш ва мустаҳкамлаш, болалар ва оналар ўлимини кескин қисқартиришини таъминловчи оналик ва болаликни асраршга йўналтирилган ислоҳот дастурини амалга

ошириш бошланди. Айни пайтда хусусий тибиёт ҳам фаол ривожланмокда;

■ аҳолининг турмуш шароитини таъминлаш тизимида унинг табиий газ ва тоза ичимлик сувидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтирувчи 2003-2009 йиллар давомида қишлоқ аҳоли пунктларини марказлашган сув таъминоти ва 2003-2005 йиллар давомида табиий газ билан таъминлаш дастури қабул этилди;

■ профилактика ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш тизимида жисмоний тарбия ва болалар спортини ривожлантиришга қаратилган дастур амалга ошириляпти.

1996 йилдан бошлаб мамлакатимизда «Инсон манфаатлари йили», «Соғлом авлод йили», «Она ва бола йили», «Махалла йили» дастурлари қабул қилиниб, мувафақкитятли амалга оширилди. 2004 йилда эса энг инсонпарвар дастурлардан бири «Мехр ва муруват йили» амалга оширилиб, унинг ўзбек жамиятига хос фаровонлик, маънавий етуклик, маънавият ва толерантликка улкан хисса бўлиб қўшилишига шубҳа йўқ.

Мингйиллий декларациясига мувофиқ қабул қилинган мажбуриятларга таянган ҳолда, Ўзбекистон ҳукумати Осиё тараққиёт банки билан биргаликда 2010, баъзи йўналишлар бўйича 2015 йилгача мўлжалланган аҳоли турмуш даражасини ошириш стратегиясини ишлаб чиқди.

Марказлизлаштириш асосида бу вазифаларни ҳал қилишда нафакат давлат тузилмалари, балки бизнес, фуқаролик жамияти институтининг ҳам қатнашиши белгиланган мақсадларга тезроқ ва самаралироқ етишга ёрдам беради.

3.2. ДЕМОГРАФИЯ, БАНДЛИК, ДАРОМАД, ТУРМУШ ДАРАЖАСИ

Демографик ривожланиш тамойиллари. Ўзбекистон Республикасининг доимий аҳолиси 2005 йилнинг бошига келиб 26 млн. кишидан ортиқни ташкил этди, шу жумладан шаҳар аҳолиси 9,4 млн. (36%), қишлоқ аҳолиси эса 16,6 млн. (64%)га етди.

Ўтган асрнинг 60-90 йилларида туғилишнинг 30-40 промиллени ташкил этган юқори суръатлари Ўзбекистон учун жиддий ижтимоий муаммо бўлиб, у бутун ижтимоий инфратузилмани яратиш ва таъминлашга катта маблағ сарфлашни талаб килар, мунособ ишчи ўринлари яратиш билан қўллаб қувватланмас ва аҳоли жон бошига юқори ўсиш суръатларига етиш имконини бермас эди.

Совет Иттифоқи давридаги туғилишни рагбатлантириш сиёсати сабиқ Иттифоқ манфаатлари йўлида амалга оширилиб,

биринчи навбатда мамлакат мудофаа салоҳиятини қўллаб-қувватлаш учун зарур эди, чунки Марказий Осиёдан, шу жумладан, Ўзбекистондан хизматга чақирилаётган аскарларнинг қуроли кучлар таркибидаги умум салмоғи кундан-кунга ортиб бораётган эди.

Мустақилликка эришилганидан сўнг демографик сиёсат Ўзбекистон аҳолисининг манфаатларидан келиб чиқсан ҳолда босқичма-босқич ўтказила бошланди. Унинг асосий шиори соғлом ёш авлодни тарбиялаш деб эълон қилинди. Натижада, сўнгги беш йил ичida аҳолининг йиллик ўсиши (90 йилларнинг ўрталарида 500 минг кишига нисбатан) ўртacha 400 минг кишидан ошмади.

2003 йилда туғилиш даражаси 19,8 промиллени ташкил қилди, бу 1991 йилдаги (34,5 промилле)га нисбатан 1,7 баравар

камдир.¹⁶ Натижада, 1991-2002 йиллар давомида ахолининг йиллик ўсиш суръати деярли 2 бараварга пасайди (2,2%дан 1,2% кадар).

Хозирги пайтда Ўзбекистон ахолиси таркибида меҳнатга қобилиятли ёшдагилар (16-54 ёшдаги аёллар ва 16-59 ёшдаги эркаклар) кўпчилик – 56%ни, 16 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлар деярли 37%ни ташкил қиласди. Ахолининг ўртача ёши 25,5 ёш, шу жумладан, қишлоқда 24,1, шаҳарда 27,9 ёшга teng. Бу, халқаро демографик таснифга кўра, Ўзбекистонни ахолиси ёш давлатлар қаторига киритиш имконини беради.

Демографик ўсиш суръатларининг сенилашишига ахолининг мамлакатдан ташқарига миграцияси сабаб бўляпти. Кейинги уч йил ичидаги ташқи миграциянинг ўртача манфий сальдоси йилига 84,7 минг кишини ташкил этди. Бунда миграцион чиқиб кетиш даражаси 80 йилларнинг охири, 90 йилларнинг бошидагига қараганда сезиларли даражада (2001-2002 йилларда 78 мингдан 83 мингга ўсганига қарамай) пасайди. Бу йилларда у 180 минг кишини ташкил этган эди.

Ҳам ўртача, ҳам узоқ истиқболда Ўзбекистон каттагина меҳнат салоҳиятига эга бўлади. 2005-2006 йилларда мамлакатда қўшимча 970 минг атрофида ишчи ўринлари ташкил этиш зарур, бу иқтисодий ўсиш суръатларини, айниқса, саноат тармоқлари ва хизмат кўрсатиш ҳисобига ривожлантиришни талаб қиласди.¹⁷ (3.1 киритма)

Бандлик ва меҳнат бозори. Ўзбекистонда ишсизликнинг расмий кўрсаткичлари унча баланд эмас – 0,4-0,5%. Бу ишсизликни ҳисоблаш методикасининг ному каммаллиги туфайлидир: унга кўра, ишсиз деб факат меҳнат биржасида рўйхатдан ўтган шахсларгина тан олинади. Ишсизлик даражаси Мехнат ва ахолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги маълумотлари асосида ахоли бандлигини таҳлил этиш материалларидан олинган бўлиб, 3,5-4,5%ни¹⁸ ва Жаҳон банки ҳисоб-китобларига кўра эса 6%ни ташкил қиласди.¹⁹

Халқаро мезонларга кўра, бу кўрсаткич унча катта эмас. Аммо узоқ вақт давомида тўлиқ бандликка эга бўлиб, ишсизлик муммоси билан эндиғина тўқнашган мамлакат учун бу анча сезиларли кўрсаткич.

Бундан ташқари, аслида ахоли психологик жиҳатдан ишсизликнинг янада юкорирок даражасини ҳис қиляпти, чунки меҳнатга лаёкатли ахолининг анчагина қисми тўлиқ бўлмаган иш ҳафтаси ёки кунига эга, мавсумий ёки вақтинча ишларда, тасодифий ҳафталик ёки кунлик

3.1 КИРИТМА. Ахоли сонининг кутилаётган ўсиш суръати

2005 йилнинг охирига келиб Ўзбекистон Республикасининг ахолиси 26,3 млн. кишига кадар кўпаяди. Бу 2000 йилга қараганда 6,1 фойзга кўпидир, шу жумладан, шаҳар ахолиси сони – 9,5 млн. кишига, қишлоқ ахолиси эса 16,8 млн. кишигача этади. Умум ахоли 2003-2005 йилларда 921 минг кишига ёки 3,6 фойзга ошади. Ўрта ҳисобда, ахоли сонининг йиллик ўсиши 2006 йилга 1,19 фойзни ташкил этади. Бунда қишлоқ ахолининг хиссаси 64 фойздан иборат бўлиб, ахоли таркибида эркаклар ва аёллар миқдори ўзгармай, деярли тенг даражада қолади. Худудий жиҳатдан олиб қаралса, ахолининг ўсиш даражаси ўрта истиқболда Кашкадарё, Сурхондарё, Хоразм вилоятларида юкори кўрсаткичга эга бўлса, энг кўни кўрсаткич Қорақалпогистон Республикаси, Навоий, Тошкент вилоятлари хамда Тошкент шаҳрида кузатилияти.

Узок истиқбол - 2010 йил охирига келиб ахоли сони 27,9 млн. кишига кўпаяди. Бу 2000 йилга нисбатан 12,5% кўп демакдир, шу жумладан 2006-2010 йилларда 1,6 млн. кишига (6,0%) ёки ўртача 1,18% ўсади. Шаҳар ахолисининг сони 2002-2010 йилларда 303 минг кишига ёки 3,2 фойзга, ўз навбатида қишлоқда 1,282 минг кишига ёки 7,6 фойзга ўсади. Нисбатан анча олис келажакда (2025-2050 йилларгача) ахоли ўсишининг баркарор узок муддатли камайиш тамойили кучайди.*

* БМТ таҳминий ҳисоб-китобларига кўра, Ўзбекистон ахолиси сонининг йиллик ўсиш мароми 2025 келиб 0,9 фойзга ва 2050 йилга боргандаги 0,5 фойзгача камаяди. Ахолининг умумий миқдори 2025 йилда 34,2 млн. киши, 2050 йилда эса 40,5 кишидан иборат бўлади. Жумладан, 2025 йилде 0-14 ёшлилар ахолининг 24,4 фойзини, 2050 йилга бориб 2000 йилдаги 36,3% нисбатан 19,9 фойзни ташкил қиласди. 2000 йилда эса бу кўрсаткич 36,3 фойзини ташкил этган эди. Айни пайтда ахолининг ишга ярокли қисми (15-59 ёшлилар) 2025 йилда 63,9 фойзга ўсади. Лекин кейинги даврларда бу кўрсаткич пасайиб, 2050 йилга бориб 57,8 фойзга тушади. Улуғ ёшдаги кишилар (60 ёш) сони ортиб, 2025 умум ахолига нисбатан 11,7 фойзни, 2050 йилга келиб, 22,3 фойзни ташкил этади. Бу эса хозирги даврдагига нисбатан икки баробар ортиб демакдир.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Мехнат ва ахолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги.

3.2 КИРИТМА. Ахоли сўрови

Жиззах вилоятида ўтказилган тадқикот натижасига кўра, сўралганларнинг 12%ининг оиласарида ҳеч бўлмаса бир киши 2003 йил давомида пул топиш учун вақтингча бошқа жойларга бориб келганини қайд этдилар. Шаҳарликлар орасида миграция фаоллиги юкори бўлиб, 26% оиласардан кимдир бошқа жойда пул топиш билан шугулланган. Меҳнат мигрантларининг учдан бир қисми пул топиш илинжида Тошкент шаҳрига борган бўлса, 29%и Жиззах вилояти чегараларидан чиқмаган, 15%и Ўзбекистоннинг бошқа туманларига, 23%и эса Қозогистон ва Россияга пул топиш учун кетган.

Манба: Жиззах вилоятида ўтказилган тадқикот натижалари. Ўзбекистон ахолиси турмуш даражасини 2004-2006 й. ва 2010 й. даврида юксалиришнинг стратегияси, ўқитиш ва кенг қанашуви таъминлаш компоненти, ОРБ лойихаси, 2003 й.

пул топиш билан банд. Шу сабаб улар ишсиз деб ҳисобланмайди. Ишчи кучининг мамлакатдан ташқаридаги ҳисобга олинмайдиган миграцияси ҳам мавжуд. (3.2 киритма)

Бюджет соҳаси ва қишлоқ хўжалигида ишлаётган ахолининг даромади баланд эмаслиги ҳам тўла банд эмаслик ҳиссини кучайтиради.

16 Туғилиш даражасининг салгина ошганлиги – 2001 йилдаги 20,4 промилледан 2002 йилда 19,8 промиллека кўтарилиши 1985-1986 йилларда дунёга келган аёлларнинг балоғат ёшига етгани билан бўлигىк – 1985 йилда туғилиш 37,4 промилле ва 1986 йилда 37,9 промиллека кадар кўтарилган эди.

17 2005-2006 йилларда ишчи ўринлари яратиш бўйича худудий дастур. Ишчи ўринларига эҳтиёжни ҳисоблашда куйидаги омиллар ҳисобга олинди: меҳнат ресурслари иқтисодий фаол қисмининг ўсиши, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар нағтиясида ишчиларнинг ишдан бўшаши, шу жумладан, ширкатларнинг фермерлик хўжаликларига айлантирилиши ва 2005 бошига келиб банд бўлмаган ахоли сони.

18 Мавсумий ва тўлиқ бўлмаган бандликни ҳисобга олмаганди.

19 Ишсизлик даражасини баҳолашдаги фарқлар методологик ёндошувлар билан белгиланади. Жумладан, Жаҳон банки томонидан бир марталик ишлар, ишлаш учун чет элларга чиқиш ва бошқа бирқанча бандлик шакллари ҳисобга олинмаган.

**2005-2006 йилларда
мамлакатда қўшимча
970 минг атрофида
ишчи ўринлари таш-
кил этиши зарур, бу
иқтисодий ўсиш суръ-
атларини айниқса,
саноат тармоқлари
ва хизмат кўрсатиши
ҳисобига ривожланти-
ришини талаб қиласди**

Ўзбекистонда бандликнинг шакланиши ва меҳнат бозори ахволига қўйидаги омиллар бевосита таъсирини ўтказяпти:

- Кўпроқ кичик бизнесда янги иш жойларини яратиш тарзида давом этган баркарор иқтисодий ўсиш тамойилларининг давом этиши ва мустаҳкамланиши. Сўнгги йилларда ЯИМ 4-6% ўсишида, бандликнинг ошиши 2,7%, кичик бизнесда 7,9% ташкил қилди. Мазкур боғлиқлик бозор иқтисодига асосланган давлатларга хос қоидаларга тўғри келиб, иқтисодий ўсишнинг табиий натижасидир.
- Ортиқча ишчи кучининг бўшаши ва меҳнат бозорига чиқиши билан давом этган иқтисоддаги таркибий ўзгаришлар ва бошқарув персоналиниң қисқариши. 2003 йилда таркибий ўзгаришлар туфайли (жумладан ширкат хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантириш) бўшаган ишчилар сони 225 минг кишига етди;
- Ширкат хўжаликларининг фермер хўжаликларига фаол айлантирилиши, чунки улarda бир маҳсулот бирлигига сарф килинган меҳнат чиқимлари ширкатлардагига қараганда ўртача 8-10% кам;
- Янги дехқон хўжаликлари ташкил қилиш ҳисобига бандликни ошириш имкониятларининг камайганлиги. 2003 йилда дехқон хўжаликлида бандликнинг ўсиши 24,5 минг кишини ташкил этди, 1999-2000 йилларда эса бу соҳада бандликнинг йиллик ўсиши ўртача 34,8 минг кишини ташкил қилган эди;
- 637 минг кишининг меҳнатга лаёқатли ёшга кириши ва 221 минг кишининг меҳнат ресурслари таркибидан чиқиши (101 минг кишининг пенсия ёшига этиши ва 120 минг киши ногиронлик ва вафот этгани сабабли) тарзида меҳнат ресурслари

сонининг ўсганлиги: у 2003 йилда 416 минг кишини ташкил этди;

- Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ таълим муддатларининг узайиши (2003 йил 12 йиллик таълимга ўтишнинг якунловчи йили эди) билан белгиланган иқтисодий нофаол аҳоли сони (2003 йилда ўсиш 4,3%, сони 4 млн. киши) ўсиш суръатларининг иқтисодий фаол аҳоли (ўсиш 2,7%, сони 9,6 млн. киши) ўсиши суръатларидан баланд келганлиги;
- Аҳоли ташқи миграциясининг кучайиши – 2003 йилда салбий миграция салдоси 93 минг кишини ташкил этди (2002 йилга нисбатан ўсиш 11,6%), уларнинг яримдан кўп мөхнатга лаёқатли шахслар хисобланади.
- Иқтисодиётнинг малакали ишчи кучига, энг аввало, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга лаёқатли ишчиларга талаби ошганлиги.

Юқорида саналган омиллар меҳнат бозорининг тамойиллари ва бандликнинг хозирги ҳолатини ифодалаб берди. Улар қўйидаги ўзига хосликлар билан характерланади:

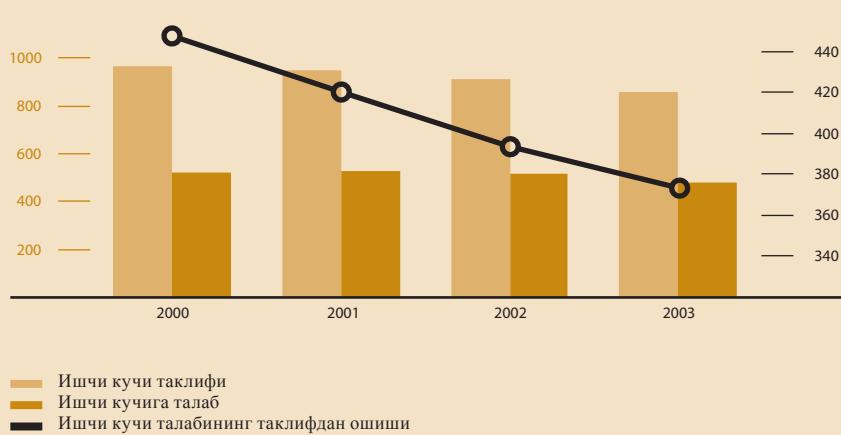
- ишчи кучиялпи таклифининг юқорилиги ва унинг талабдан ортиқлиги: 2003 йилда ишчи кучининг ялпи таклифи 855,2 минг кишини ташкил қилди, бу меҳнат ресурсларининг иқтисодий фаол қисми ошиши ва бўшаётган ишчилар сонининг ўсиши ҳисобига, шунингдек, йилдан-йилга сақланиши ҳисобига содир бўлди. Бунда меҳнат бозорида 2000-2003 йилларда амалга оширилган фаол дастурлар натижасида ишчи кучига ялпи талаб 2003 йилда 482 минг кишини ташкил қилди. Ишга киришга муҳтож ишсиз аҳоли сони 2001 йилдаги 462,8 минг кишига нисбатан хозирда 430,5 минг кишига қисқарди: бу иқтисодий фаол аҳоли сонининг 4,5%-ини ташкил қилади (3.1 расм).

- 2003 йилнинг охирига келиб, тахминан 4,6 млн. киши ёки иқтисодий фаол аҳолининг 48,2% и банд бўлган норасмий бандлик тармоғининг нисбатан кенг тарқалганлиги билан.²⁰ Айни пайтда бу соҳада қисқариш тамоили кам сезиляпти.

²⁰ Бу категорияга ёлланиш бўйича доимий, вактинчалик, бир марталик ва мавсумий ишларни бажараётган шахслар, шу жумладан, бундай ишларни амалга ошириш учун республикадан ташқарига чиқаётганлар, ўз бизнесига эга бўлган, шерилари билан ёлланиш асосида ишламаётган шахслар, таъкидланмаган, аммо рўйхатдан ўтмаган фаолиятидан тушум ёки даромадга эга бўлиб расмий статистикада ҳисобга олинимаган шахслар (масалан, мол бокиши ва етиштириш билан шугулланувчилар, дехкон в улгуржи бозорларида харидор ва саводгарларга хизмат кўрсататган, киракашлик килаётган ва бошқа фаолият турлари билан машғул шахслар) киради.

3.1 РАСМ

Ишчи кучига талаб ва таклиф (минг киши)

Манба: Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги.

■ чет элга ноконуний меҳнат миграцияси тарзида фуқароларнинг ички меҳнат бозоридан чиқиб кетиши кўламининг ошиши; чет элларда ишлаётганлар сони мавсум пайтлари 120 минг кишидан 187 минг кишигача ошади.

■ олий ва ўрта маҳсус таълим ихтисоси бўйича кадрлар тайёрлаш таркиби билан иқтисод тармоқларининг малакали кадрларга талаби ўртасида дисбаланснинг сақланиши, бунинг натижасида 30% (бази олий ўқув юртланрида 60%) атрофидаги олий ўқув юртларининг битирувчилари мутахассислиги бўйича ишламаяпти. Курилиш ва хизматлар соҳасида ўқиган коллеж битирувчиларининг 20-24% и меҳнат билан таъминланмаган;

■ «яширин ишсизлик» салоҳиятининг сақланаётгани, бу зарап билан ишлаётган ёки банкротлик белгилари бўлган корхоналарда шунчаки рўйхатда турган ишчилар сони даражасининг юқорилиги. 2004 йил ичида бундай 228 корхонадан бор йўғи 300 атрофида киши бўшатилган. Мажбурий таътилда бўлган ишчилар сони ҳар чорақда 66,6 минг киши атрофифа ёки ишчилар сонининг 2,5%ини ташкил қиласи (саноатда 8,3%дан кўп, курилиша 7,9%).

■ меҳнат бозорида вазият таранг бўлган туманлар мавжудлиги билан – мамлакатнинг 50 туманида 83% иш ўринлари ўз-ўзини банд қилиш, яъни индивидуал меҳнат фаолияти соҳасида яратилди, иқтисодий фаол аҳоли сонининг банд эмаслик дараҷаси 5% ва ундан кўпни ташкил қиласи, булардан 12 туманда 10% ошади;

■ иш хақининг бозордаги меҳнат қадри ролини йўқотгани. Танлаб олинган корхоналарни ўрганиш кўрсатди, ўртacha ва йирик корхоналарда иш хақи фондининг тариф кисми маошнинг 50%идан камини ташкил этиб, қолганини эса ишламаган вакт учун қўшимча ва тўловлардан иборат.²¹

Иқтисоднинг янада эркинлаштирилиши шароитида меҳнат ва бандлик бозорини тартибга солиш асосан иқтисодий усуслар билан амалга оширилиши керак. Уларнинг асосийлари қўйидагилар:

1. Янги, самарали иш жойларини яратиш. 2003 йилда 430 минг ишчи ўрни яратилди, бу меҳнат ресурслари барча иқтисодий фаол кисми (253,4 минг) ва бўшатилган ишчилар (176,6 минг).

Шу билан бирга, янги иш жойларининг кўпчилиги индивидуал тадбиркорлик соҳасида яратилган бўлиб, уларнинг барқарорлиги паст ва самараси юкори эмас. Инвестиция дастурлари ва ишлаб

3.3 КИРИТМА. УЙ ХЎЖАЛИКЛАРИ ТАДҚИКИ МОНИТОРИНГИ НАТИЖАЛАРИ

Ишлашга эҳтиёжи бўлган аёллар сонини аниқлаш мақсадида 2004 йилнинг август-сентябрь ойларида республиканинг барча туманларида хонадонларнинг маҳсус мониторинг текшируви ўтказилди. Натижада 1,2 млн. уй хўжалиги ўрганилди. Бу текширишлар оқибатида ишлашга эҳтиёжи бор аёлларнинг аниқ сони хисоблаб чиқилди, у жами бўлиб 184 минг, ёки иқтисодий фаол аёлларнинг 3,7%ини ташкил этди.

Ишчи ўринларига эҳтиёжни аниқлашда 2005-2007 йиллар давомида аёлларнинг бандлигини таъминлашда қуидаги омиллар инобатга олинди:

Тахмин килинаётган давр ичида ишчи кучи сафига киравчи аёллар сони. Демографик таҳлил асосида 2005-2007 йиллар ичида меҳнат бозорига 348 минг аёл киши чиқиши хисоблаб чиқилди.

Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар оқибатида бўшайдиган аёлларнинг сони уч ичида 135 мингни, шу жумладан кишлоқ хўжалигига 47 мингга якинни ташкил килди.

Аёлларни иш билан таъминлаш учун ишчи ўринларига бўлган умумий эҳтиёж 667 мингни ташкил этди. Бунда норасмий меҳнат бозорида банд бўлган аёллар хисобга олинмаган. Мунтазам ўтказиладиган мониторинг таҳлилига асосланиб айтиш мумкин, бундай аёлларнинг сони 1,2 млн.га якин.

Манба: 2005-2007 йилларда иш ўринлари яратиш худудий дастури.

чиқаришни локаллаштириш дастурлари ни амалга оширилиши ҳозирда янги иш жойларини яратишга олиб келгани йўқ, чунки бу дастурлар кўп ҳолларда ишлаб турган йирик корхоналар ва сармояталаб лойиҳаларни (меҳнатталаб лойиҳалар зиёнига) қўллаб-қувватлаш ва қайта жиҳозлашга қаратилган эди.

2005-2007 йилларда аҳолини иш билан таъминлашнинг худудий дастурлари ишлаб чиқилди ва тасдиқланди, улар доирасида барча худудлар бўйича ишчи кучларига эҳтиёж аниқланди. Меҳнат бозоридаги гендер тенгсизлигини хисобга олган ҳолда, бу дастурлarda аёлларни иш билан таъминлаш масаласига алоҳида эътибор берилди (3.3 киритма).

Худудий дастурларни ишлаб чиқиш маҳаллий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органларининг кенг иштирокида амалга оширилди. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза килиш вазирлиги худудий бўлинмаларининг маҳаллий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органлари билан ўзаро алоқаси қўйидагиларга эришиш имконини берди:

21 Ишчилари сони 1000 кишидан ортиқ бўлган тадқиқ қилинган корхоналарда меҳнат ҳакида тарифнинг ялпи салмоғи ўртacha 45%ни ташкил қиласи, маош тўлаш фондининг (МТФ) колган кисми мукофот тўловлари, кўшимчалар ва компенсация тўловлари шаклида тўланади; ишчилари сони 500-1000 киши бўлган корхоналарда эса бу кўрсаткичлар 50/50ни ташкил қиласи. Кичик корхоналарда тариф кисмининг ялпи салмоғи тадқиқот натижаларига кўра 75%ни ташкил қиласи, аммо бу корхоналар коидага кўра хусусий тармоқка мансублиги ва улар учун иш ҳаки ва даромадларни яшириш одатий ҳоллигини хисобга оладиган бўлсак, МТФ тариф кисми улуши ҳакиқатда бу ерда хам 50%дан ошмаслигини тахмин қилиш мумкин. Бунинг устига, ишчиларга бериладиган тобон тўловлари (овқат пули, шахар транспортида юриш ҳаки, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлашга бериладиган тўловлар) иш ҳаккига кирмагани ҳолда, ишчиларнинг маошибдан сезиларли даражада кўп.

- яратилаётган ишчи ўринларини ҳар бир фукаролар йиғини ва ахоли пункти худуди ва у ердаги меҳнат ўрнига мухтож аёллар сони билан боғланганигини таъминлаш;
- аёлларга, шу жумладан инфратузилма ривожланмаган олис ва тоғли туманларда оиласи тадбиркорликни ривожлантириш учун микрокредитлар ажратиш бўйича ресурсларни имкониятларни аниқлаш;
- аёлларга кичик корхоналар томонидан уйда бажариладиган ишлар ва хизматларга буюртма бериш ҳисобига уй меҳнати ишчи ўринлари яратиш параметрларини аниқлаш.

Ахолини бундан кейин ҳам иш билан таъминлаш мақсадида асосий эътиборни юқори даражада тайёр тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, Ўзбекистонда етиширилаётган мева-сабзовот ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш каби меҳнанталаб соҳаларда янги иш жойларини яратиш мақсадга мувофиқдир.

2. Бандликнинг рационал тармоқ ва худудий структурасини шакллантириш – бу айниқса, қишлоқ жойларда ва бир тармоқли иқтисодга эга туманларда хизматлар соҳасини тезкор ривожлантириш ҳисобига амалга оширилади. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, барқарор иқтисодий ўсишга эга бўлган кўплаб давлатларда хизмат кўрсатиш соҳасида ишловчиларнинг улуши 50%дан кам эмас ва бу ижтимоий ва бозор инфратузилмаси тармоқларини рағбатлантириш ва қувватлаш, интенсив омиллар ва меҳнат унумдорлигининг ўсиши ҳисобига моддий ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш орқали таъминланади.

Олиса жойлашган, бориш қийин ва иш топишга талаб ҳаддан ортиқ кўп бўлган қишлоқ пунктлари ахолисига ҳар қандай хизмат кўрсатаётган тадбиркорларга учбеш йиллик маҳсус имтиёзлар бериш мақсадга мувофиқ. Бу имтиёзлар фоизсиз ёки енгил шартлар билан кредит бериш, соликларнинг бир қисми ёки барчасидан озод қилиш тарзида бўлиши мумкин.

3. Меҳнат бозорида талаб ва таклифнинг мақбул мувозанатига эришиш. Техник тараққиётни белгиловчи етакчи тармоқларда малакали ишчиларга бўлган талаб тўлиқ кондирилган эмас ва бу эҳтиёж аграр-индустрисал иқтисоддан индустрисал иқтисодга (бунда асосан қайта ишловчи саноат иқтисодига) ўтишга йўналтирилган таркибий қайта куриш туфайли юкорилигича сақланиб қолади.

Ишчи кучининг сифат мувозанати ўрта маҳсус, касб-хунар ва олий таълим тизимида бир неча мутахассисликларга эга, меҳнат бозорининг тез ўзгарувчан талабларига мослашишга қодир бўлган кенг профилли мутахассислар тайёрлаш ҳисобига амалга оширилиши керак.

Хозирги шароитда хўжалик юритувчи субъектларнинг конкрет ихтисосга эга бўлган ходимларга эҳтиёжини кондириш учун малакали ишчилар ва мутахассисларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш, малакасини ошириш тизимини қайта тиклаш ва ривожлантириш, узлуксиз таълимни шакллантириш муаммолари сақланиб қолаяпти.

Ривожланган давлатлар тажрибасига кўра, касб-хунар ўргатишга ихтисослашган ўқув юртларини молиявий таъминлаш, уларнинг иш натижаларига кўра, яъни уларни битириб чиқсан ёшларнинг ишга қанчалик муваффақиятли равишда жойлашишига қараб белгиланишидай мезон ўқув юртларини кадрлар тайёрлашда меҳнат бозори эҳтиёжларига оператив мувофиқлашишга мажбур қиласди. Шунинг билан биргалиқда, касб-хунар ўқув юртларига меҳнат бозорида талаб катта бўлган мутахассислар тайёрлаш ҳажмини мустақил белгилаш ҳуқуқи берилади.

4. Меҳнат бозори инфратузилмасини яна-да ривожлантириш. Бу биринчи навбатда маҳаллий меҳнат органлари фаолиятини меҳнат бозорини тартибга солиш, ёшлар, ишдан бўшатилганлар, ахолининг ижтимоий муҳофазага мухтож катламларини иш билан таъминлаш юзасидан актив чоралар ишлаб чиқишида жойлардаги ижроия ҳокимияти органлари ва иш берувчилар билан алоқасини самарали йўлга кўйишни кучайтиришни талаб қиласди. Айни пайтда, банд бўлмаган ахоли ва иш берувчиларни маҳаллий меҳнат бозорларидағи ўзгаришлар, касб таълими ўйналишидаги ходимларга мухтож корхона ва худудларнинг малакали ишчиларга эҳтиёжи хақида оператив ахборот беришнинг самарали тизимини ташкил этишга алоҳида эътибор бериш керак.

Үй хўжаликларининг даромад ва ис-теъмоли. Ўзбекистонда 1996 йилда бошланган иқтисодий ўсиш турмуш даражасининг юксалиши учун ҳам табиий асос бўлди. 2002-2003 йилларда ахоли номинал даромади ўсиши 25%дан юқори бўлди, реал даромад эса 12% атрофида ошди.

Шу билан бирга, бу ерда тескари алоқа ҳам мавжуд: хонадонларнинг даромади ва ис-теъмоли инвестициялар, давлат харажатлари ва соғ экспорт билан бирга ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқарышнинг

ўёшишини шакллантирувчи ялпи талабнинг асосий компонентидир.

Аммо даромад ўёшиига қарамай, Ўзбекистонда ҳам кам таъминланганлик муаммоси бошқа кўплаб ўтиш даври давлатлари-дагидек кескинлигича қоляпти (3,4 киригма). Камбағалликдан серфарзанд оиласар, доимий қиммат тиббий парваришга мухтож ногиронлар бўлган оиласар, аъзолари ишсиз ёки кам хақ тўланадиган ишга эга оиласар энг кўп азиат чекяпти. Айрим қишлоқ худудлари ва кичик шаҳарлар камбағаллик энг кўп тарқалган худудлардир, уларнинг моддий аҳволи ўз худудида жойлашган саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг ишлаб чиқариш салоҳиятига чамбарчас боғлиқдир.

Хукумат томонидан ўтказилаётган ижтимоий сиёsat кам таъминланганликни, энг аввало, қишлоқ аҳолиси орасидаги кам таъминланганликни қисқартириш ва аҳоли энг оз таъминланган қатламлар даромадини оширишга қаратилган. Бунга фермерлик хўжаликларини кенг кўламли ривожлантириш, етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини баҳолаш ва ҳисоб-китоб тизимини такомиллаштириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизmlарини яратиш билан амалга оширилаётган аграр соҳадаги ислоҳотларни тезлаштириш ҳам кўмаклашяпти.

Умуман, мамлакат бўйлаб давлат ижтимоий ёрдамининг турли хиллари жами 5,1 млн. оиласанинг 2,2 млн. ёки 43%ига берилади, шу жумладан, 1,1 млн. оила вояга етмаган оиласарга бериладиган ёрдам пули, 0,7 млн. оила 2 ёшгача бола тарбияси учун ижтимоий ёрдам пули ва 300 минг оила моддий ёрдам олади.

Ўзбекистонда мухтожларга ёрдам беришнинг ноёб тизими яратилган. Барча учун умумий ва мажбурий бўлган даромадни декларация қилиш тизими йўқ бўлган шароитда ҳам Президент ташабуси билан яратилган кам таъминланган оиласарни аниқлаш механизми ижтимоий ёрдам пуллари ва моддий ёрдамни айнан ўта мухтож оиласарга етказиш имконини беряпти. Маълумки, бу механизмнинг асосий элементи маҳалладир, чунки маҳалла оиласарнинг ҳақиқий моддий аҳволини бошқа ҳар кимдан кўра яхшироқ билади ва ҳамманинг кўзи олдида давлат ижтимоий кўмагини бериш ҳақида қарор қабул қиласи. Бу механизм ҳалқаро экспертлар томонидан ҳам юқори баҳоланди. Бугунги кунда маҳаллалар орқали кам таъминланган оиласарга давлат ҳаражатларнинг 6%и тарқатилипти.

3.4 КИРИТМА. Ўзбекистон. Турмуш даражасини баҳолаш

«Кейинги пайтларда иқтисодий ўсиш туфайли баъзи кўрсаткичлар бўйича аҳоли фаровонлиги яхшиланиши кузатиляпти. Аммо Ўзбекистонда камбағалликнинг мавжудлиги жiddий муаммолардан бири бўлиб турибди... Иқтисодий ўсиш қайта бошлангани фонида кутилаётган умр узоклиги, чакалоқлар ва оналар ўлимни кўрсаткичлари, таълимга жалб этиш каби кўрсаткичлар тикланаётгани ёки яхшиланиши кузатиляпти. Аммо даромад соҳасида камбағаллик ҳамон муаммолигича қоляпти. Кам таъминланганлар категорига аҳолининг тўртдан бир кисмидан кўп (27,5%) киради. Бунинг устига мазкур гуруҳдагиларнинг тўртдан уч кисмини қашшоқлар категорига қўшиш мумкин.»

Манба: Жаҳон банки ҳужжати. «Ўзбекистон. Турмуш даражасини баҳолаш». 1 жилд. Май, 2003 й.

3.1 ЖАДВАЛ

2002 йилда аҳоли жон бошига ялпи ва пул даромади

(% ҳисобида республика бўйича ўртача кўрсаткичга нисбатан)

Худудлар	Пул даромади	Ялпи даромад
Ўзбекистон Республикаси	100,0	100,0
Коракалпогистон Республикаси	58,4	60,1
Андижон	81,7	81,5
Бухоро	113,5	128,6
Жиззах	118,2	122,7
Қашқадарё	105,8	106,9
Навоий	150,1	144,3
Наманган	93,7	95,4
Самарқанд	73,5	76,5
Сурхондарё	87,9	96,7
Сирдарё	67,3	65,2
Тошкент	112,1	102,3
Фарғона	88,4	87,0
Хоразм	70,2	97,6
Тошкент шаҳри	178,8	154,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Мехнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳисоб-китоблари

Айрим гурухларга (ногиронлар, ёлғиз пенсионерлар, кексалар, иш стажи пенсия тайинлашга етарли бўлмаган фуқаролар, етим болалар, кам таъминланган оиласарнинг болалари ва бошқа тоифадагиларга) максадли ижтимоий тўлов ва имтиёзлар, шу жумладан, уй-жой коммунал хизматлари ва транспорт кирасини тўлаш бўйича, санатория-курорт муассасаларида соғлигини тиклаш учун йўлланмалар, қишки кийим-кечак, текин ўкув қуроллари бериляпти.

Маълумотларга кўра, 1,2 млн. киши ва уларнинг оила аъзолари уй-жой коммунал ва транспорт кирасини тўлаш, протезлаш ва соғломлаштириш бўйича имтиёзга эга.

Ижтимоий начор ва кам таъминланган аҳоли қатламларига устивор ёрдам сиёсати аҳоли даромади орасидаги тафовут даражасини бирмунча юмшатишга олиб келди. Жини коэфиценти (жамиятнинг даромад бўйича табакаланиш кўрсаткичи) 1991-1997 йилларда 0,261дан 0,421 кўтарилиб, 2003 йилда 0,387 гача тушди. Квинтил кофицентлар (аҳолининг 20% юқори даромадли ва 20% паст даромадли гурухи орасида) фарқ 1991-1997

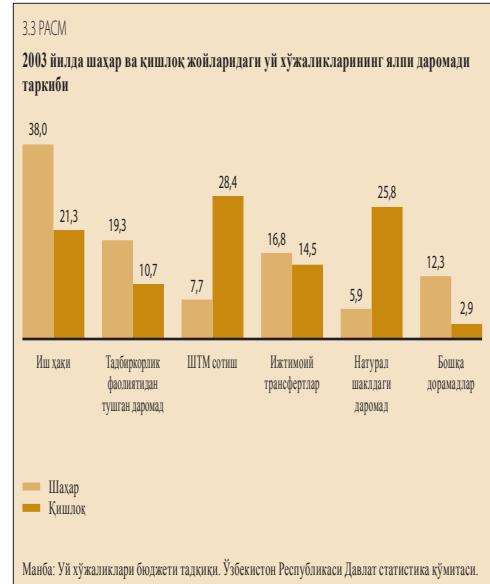
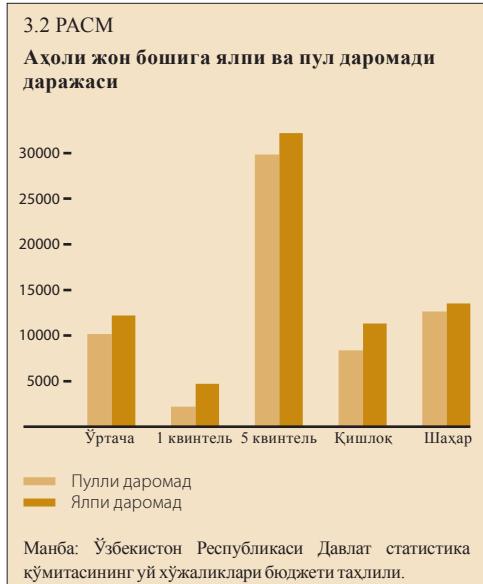
Ижтимоий начор ва кам таъминланган аҳоли қатламларига устивор ёрдам сиёсати аҳоли даромади орасидаги тафовут даражасини бирмунча юмшатишга олиб келди. Жини коэфиценти (жамиятнинг даромад бўйича бўлинши кўрсаткичи) 1991-1997 йилларда 0,261дан 0,421 кўтарилиб, 2003 йилда 0,387 гача тушди

йилларда 8,5дан 13,2гача ошиб, 2003 йилга келиб 8,4га тушди. Аммо ахоли даромади даражасидаги фарқ хануз анча юкори.

Ялпи ва пул даромади энг юкори бўлган хонадонлар Тошкент шаҳри ва Навоий вилоятида истикомат қиласи (ўз навбатида, республика бўйича ўртача кўрсткичга нисбатан 178,8 ва 154,7%), энг паст кўрсаткич

ва улар шаҳар ва қишлоқ жойларда сезилярни даражада фарқланади (3.3 расм).

Иш ҳақининг ахоли ялпи даромадидаги салмоғи 28% ташкил қиласи. Минимал ва ўртача иш ҳақининг йиллик ўсишига қарамасдан, унинг ахоли ялпи даромадидаги фақат охирги икки йилдаги улуши 1,7 фоизга пасайди.

Ахоли ялпи даромади таркибида ижобий ўзгаришлар кўзга ташланяпти: тадбиркорлик фаолиятидан олинаётган даромад ошиб, натурал истеъмол даромади камайяпти

эса Қорақалпоғистон Республикаси ва Сирдарё вилоятига тегишилдири (3.1 жадвал).

Ўзига тўқ хонадонларнинг пул даромади кам таъминланган хонадонлар даромадига қараганда 13,2 марта кўп, ялпи даромади орасидаги узилиш эса 6,9 марта ташкил қиласи (3.2 расм).

Ахоли ялпи даромади таркибида ижобий ўзгаришлар кўзга ташланяпти: тадбиркорлик фаолиятидан олинаётган даромад ошиб (2001 й. 26,9% нисбатан 2003 й. 32,1%, дехкон хўжаликлиридан сотилган маҳсулотларни ҳам кўшган холда), натурал истеъмол даромади камайяпти (2001 йилдаги 20,8%га нисбатан 17,6%) (3.2 жадвал).

Уй хўжаликлари даромадларининг асосий манбалари иш ҳақи, тадбиркорлик фаолиятининг турил хилларидан олинаётган даромад, ижтимоий трансферт кабилардир

Иш ҳақининг ахоли ялпи даромадидаги роли пасайиши иқтисодий ўсишга салбий таъсир кўрсатади, чунки ёлланган ишчиликнинг юкори самара билан ишлашини рағбатлантируйдади. Бундан ташқари, юкори соликқа тортишнинг мавжудлиги туфайли хусусий тармоқда аслида тўланётган иш ҳақи анча қисмининг яширилишига олиб келади.

Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ даромадлар. Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ даромад – мулқдан, тадбиркорликдан, шу жумладан, дехкон хўжаликлири маҳсулотларини сотишдан олинаётган даромад, – ахоли даромадида кундан-кунга кўпроқ рол ўйнаяпти. Умум хисобда, бу манбалардан олинаётган даромад иш ҳақи даромадидан ошик, бу эса бозор муносабатлари ёйилаётганлиги далолатидир.

Пенсия тизими. З миллион нафар пенсия ва ёрдам пули олувчини ўз ичига олган пенсия тизимини такомиллаштириш ижтимоий сиёсатни амалга ошириша алоҳида аҳамиятга эга. Таъкидлаб ўтиш керакки, мамлакатдаги демографик вазият пенсия тизими учун анча қулай шароитни таъминлайди. Пенсионерлар сонининг ишлаётгандар сонига нисбати – боғлиқлик кофиценти, – бизда 0,3га тенг бўлиб, бу кўплаб ривожланган давлатлардагидан яхшиrok кўрсаткичидир. Бу Пенсия фондининг узок муддат молиявий барқарор ривожланиши учун зарур шароит яратади.

Шу билан бирга, ҳозирги пенсия тизими ҳар бир ишчининг нафақат бугунги моддий аҳволи, балки келажагига ҳиссасини баҳолашни кўзда тутивчи бозор принциплари билан тўқнаш келаяпти. Шу сабабли, Ўзбекистон олдида ҳам ҳамжиҳатликка асосланган пенсия таъминоти билан бирга жамғаришга асослаган пенсия тизимини жорий этиш муаммоси пайдо бўлди. 2004 йил охирида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг жамғарип бориладиган пенсия таъминоти тўғрисидаги» қонуни бу йўналишда жиддий қадам бўлди. 2005

йилдан бошлаб Ўзбекистонда амалдаги давлат пенсия таъминотига қўшимча рашида жамғаришга асослаган пенсия тизими жорий қилиняпти. Аммо таъкидлаш керакки, давлат ва жамғариладиган пенсия тизимлари муқобил эмас, балки бир-бини тўлдиради. Мазкур тизимни жорий қилиш имконияти инфляция даражасининг тушиши туфайли пенсия йигимларини қадрсизланишдан химоя қилиш механизмилари пайдо бўлгач туғилди.

Давлат пенсияларига қўшимча жорий қилинган жамғариладиган пенсия тизими маблағни ҳар ким ўзи йигиши принципига асосланган. Лўнда қилиб айтганда, мазкур пенсия тизими механизми «қанча йигсанг – шунча оласан» ақидаси асосида ишлади, яъни, фуқаролар ўзининг пенсия таъминоти учун ўзи жавобгар бўлади. Ўз навбатида, қонунчилик томонидан фуқароларнинг пенсия жамғармаларини сақлаш ва кўпайтириш, жамғариладиган пенсия тўловларини олиш шартлари ва бошқа масалаларнинг ишлаш механизми кўзда тутилган. Лекин ушбу пенсия таъминотининг давлат пенсиясидан фарқланадиган томони шуки, у ҳар бир фуқарога келажакдаги ўз пенсия таъминотига конкрет шахсий ҳиссасини кўшиш кўшиш имконини беради.

3.3. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ САЛОҲИЯТИНИ КЕНГАЙТИРИШ: ТАЪЛИМ, АҲОЛИНИНГ САЛОМАТЛИГИ

3.3.1 Таълим соҳаси

Таълим ривожида тараққиёт. Ўзбекистон таълим соҳасида жуда юқори кўрсаткичларга эга. Мамлакатда саводхонлик даражаси дунёда энг юқорилардан бирилигича қоляпти – 99,2% (3.5 киритма ва 3.4 расм).

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва Кадрлар

тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ, Ўзбекистонда 9 йиллик умумий ўрта ва 3 йиллик касб-хунар таълимини ўз ичига олган ўн икки йиллик мажбурий бепул таълим тизимига ўтиляпти. Олти-етти ёшгacha болалар таълим муассасаларида мактабгача таълим олишлари мумкин. Мактабда умумий ўрта таълим олиш 2 босқичга бўлинади: бошланғич таълим (1-4 синфлар), умумий ўрта таълим (1-9 синфлар). Ўрта маҳсус ва касб-хунар таълими академик лицей ва касб хунар коллежларида берилади. Таълимнинг бу тури эгалланган касб бўйича ишлаш ёки олий ўқув юртларида ўқиши давом эттириш учун асос ҳисобланади.

Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ килишнинг халқиувчи устиворжихатлари барча даражаларда таълим олиш учун хаммага тенг имконият яратиш, шунингдек, замонавий талабларга мувофиқ бўлган таълим сифатига эришиш учун шарт-шароит яратишдир (3.5 киритма).

Таълим тизимидаги биринчи босқич (мактабгача тарбия) болаларнинг мактабда ўқиши давом эттириши учун яхши замин яратади. Ҳозирги пайтда мамлакатда 153

**Ўзбекистон таълим соҳасида жуда юқори кўрсаткичларга эга.
Мамлакатда саводхонлик даражаси дунёда энг юқорилардан бирилигича қоляпти – 99,2%**

3.5 КИРИТМА

Ахоли таълимининг миллий тизими схемаси

Ёш	Ўқув юрти номланиши		Таълим даражаси	
31	Докторантура (таълим муддати 3 йилдан кам эмас)		Олий таълимдан кейинги таълим	
30				
29				
28	Аспирантура (таълим муддати 3 йилдан кам эмас)			
27				
26				
25	Олий таъимнинг касбий дастурлари (тиббиёт, таълим муддати 12 йилгача)	Магистратура (2 йилдан кам бўлмаган)	Олий таълим	
24		Умумий олий таълим дастури (4 йилдан кам бўлмаган)		
23				
22				
21				
20				
19	Академик лицей (таълим муддати 3 йил)	Касб-хунар коллежи (таълим муддати 3 йил)	Ўрта маҳсус касб-хунар таълими	
18				
17				
16	Умумий ўрта мактаб (таълим муддати 5 йил)		Умумий ўрта таълим	
15				
14				
13				
12				
11				
10				
9				
8	Бошлангич мактаб (таълим давомийлиги 4 йил)		Мактабгача таълим	
7				
6				
5				
4				
3				
2	I даражা			

■ Мажбурий ўқиши

■ Кўнгилли ўқиши

Манба: ОТБ/ЮНЕСКОнинг ТА № 2947-УЗБ Таълим ислохотларини амалга ошириш мониторингининг «Ўзбекистон таълим тизими» маъruzаси.

Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилишининг ҳал қилувчи устивор жиҳозатлари барча дарожаларда таълим олиш учун ҳаммага тенг имконият яратиш, шунингдек, замонавий талабларга мувофиқ бўлган таълим сифатига эришиши учун шарттаро иштеп яратишидир

«боқча-мактаб» комплекси, 57 маҳсус, 186 санаторий типидаги мактабгача тарбия ва 61 хусусий мактабгача тарбия муассасалари фаолият юритяпти.

Кузатишларга кўра, 1990-2000 йилларда болаларнинг мактабгача таълим муассасалари жалб этилиши деярли икки баравар кисқарган эди, аммо сўнгги уч йил ичida бу кўрсаткич ўсиб боряпти. У 2000 йилда 18,2%га тенг бўлса, 2003 йилга келиб 19,2%ни ташкил қилди. Болаларни анъанавий ва ноанъанавий мактабгача таълим муассасалари жалб этишининг умумий кўрсаткичи Республика бўйича 2003 йилда 31,6%ни ташкил этди.

9,8 минг кундузги умутаълим мактабларида етти тилда 6 млн.дан ортиқ бола таълим олади. Уларга 454 минг педагог таълим беради, яъни ҳар бир ўқувчига салкам 15 ўқувчи тўғри келади. Бу, халқаро

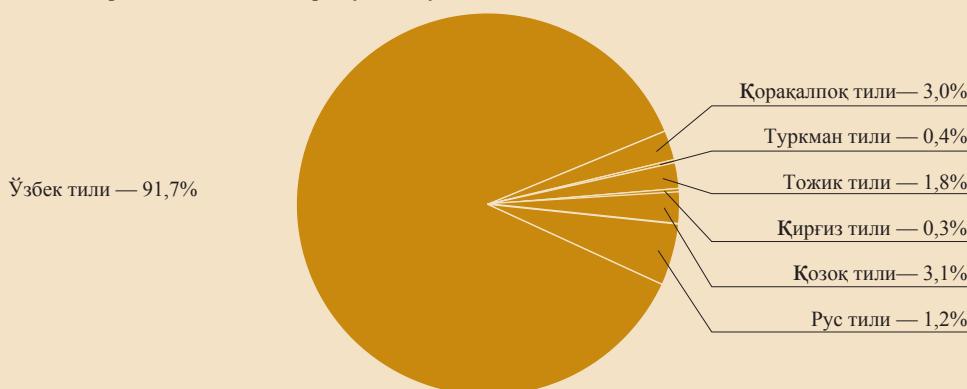
меъёrlар бўйича ҳам яхши кўрсаткич хисобланади (3.4 расм).

Сўнгги уч йил ичida Ўзбекистонда 236 янги мактаб ва ёрдамчи бинолар қурилди, 64,2 минг ўқувчи ўрнига эга синфхоналар фойдаланишга топширилди. Ичимлик суви тизимига уланган мактаблар сони 20%, телефонлаштирилганлари 8%, ошхона ва буфет билан таъминланганлари сони 12% ўсади, 632 мактабга (6,6%) эса газ ўтказилди.

Ўрта маҳсус ва касб-хунар таълими тизими 841 ўқув муассасасини ўз ичига олиб, уларда 688,4 минг киши таълим оляпти. 1998-2002 йилларда 383 минг ўқувчи ўрнига эга бўлган 551 ўрта касб-хунар таълими муассасаси фойдаланишга топширилди, шу жумладан, 33,3 минг ўринли 54 академик лицей, 349,6 минг ўринга мўлжалланган 497 касб-хунар колледжлари.

3.4 РАСМ

Мактабларнинг таълим тиллари бўйича бўлинниши

Манба: Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги.

3.6 КИРИТМА. Мактаб таълимини амалга ошириш дастури

2009 йилгача мўлжалланган Мактаб таълимини ривожлантириш дастурига мувофиқ, 325 янги мактаб куриш, 2313 мактабни реконструкция қилиш, 3769 мактабни капитал таъмираш кўзда тутилган. Мактабларнинг кўпчиликги давлат таълим стандартларига мос келадиган янги мактаб ва ўкув-лаборатория асбоб-ускуналари олади. Ҳар бир мактабда камида битта компьютер синфи бўлади. Ушбу дастурни амалга оширишга мўлжалланган маблаг 1 млрд. АҚШ долларини ташкил этади.

Манба: 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури.

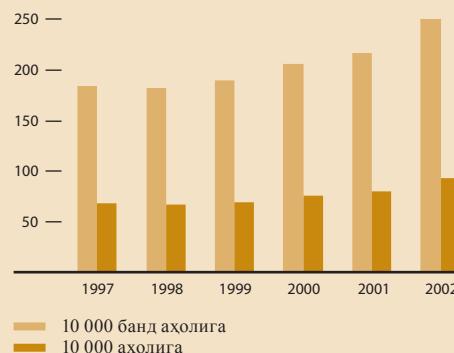
2003-2009 йилларда дастурга мувофиқ 730,6 минг ўринли 101 академик лицей ва 910 касб-хунар коллежи курилиб, натижада 12 йиллик мажбурий ўрта таълимга ўтиш жараёнини якунланади.

Олий таълим тизимида хозирги кунда 63 олий ўкув юрти фаолият юритяпти ва уларда 254,4 минг талаба таҳсил олаяпти. 1997 йилдан бошлаб талабалар сонининг ортиши кузатиляпти (3.6 расм).

ХХ асрнинг 90 йилларига нисбатан ОЎЮ таълим берилаётган ихтисосликлар сони қарийб икки баравар ортди. Бакалавриат ва магистратура каби турли даражали таълим дастурлари жорий этилди. Таълим хизматлари бозорида ОЎЮ реал ракобатлашиши учун шароитлар яратилди, хорижий ўкув юртлари билан алоқалар кенгайяпти. Фақат сўнгги йиллар ичida мамлакат худудида ўнга яқин хорижий ОЎЮ ўз филиалини очди. Чет элларнинг ОЎЮда 500 нафардан ортиқ мутахассис тайёрланди.

Ўқитувчи кадрларни қайта ўқитиш ва малакасини ошириш ишлари 22 ва-

3.6 РАСМ ОЎЮ талабалари сони

Манба: Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги.

зирлик ва органга тегишли 2 ихтисослашган институт, 15 марказ ва 22 мактака ошириш факультетларида амалга ошириляпти.

Ўзбекистонда педагог, ОЎЮ раҳбарлари, факультет деканлари, бўлим ва ўкув қисмлари бошликлари, кутубхоначилар, мактабгача ва мактабдан ташқари таълим муассасалари кадрлари, ўрта ва ўрта маҳсус касб-хунар таълими ўқитувчилари, шунингдек, иқтисод тармоқлари мутахассисларининг малакасини ошириш юзасидан истиқболли режа ишлаб чиқилди ва амалга ошириляпти.

Масофавий таълим усули ёрдамида умумтаълим муассасаларининг педагог кадрлари малакасини ошириш ишлари бошланди.

Айни вактда Германия, Япония, Корея давлатлари хукуматлари, ЮНЕСКО, Халқаро Мехнат Ташкилоти, Осиё тараққиёт банки каби халқаро ташкилотлар билан хамкорликда педагоглар ва таълим муссасалариниг раҳбарлари учун ҳам Ўзбекистонда, ҳам чет элларда семинарлар,

Таълимнинг ривожланиши муаммолари кўп жиҳатдан моддий маблағнинг камлиги ва соҳани молиялаштириши механизмларининг яроқсизлиги билан боғлик

тренинглар ва конференциялар ўтказиш кенг йўлга қўйиляпти.

Таълимнинг ривожланиши муаммолари кўп жиҳатдан моддий маблағнинг камлиги ва соҳани молиялаштириши механизмларининг яроқсизлиги билан боғлик. Жумладан:

мактабгача таълимда: болалар боқчалари тарбиячиларининг моддий манбаатдорлиги пастлиги ва кам рағбатлантирилиши бу соҳадан кадрлар кетиб қолишига, уларнинг ўз касб малакасини оширишни истамаслигига сабаб бўляпти;

умумий ўрта таълимда: моддий-техникавий база кўп ҳолларда давлат таълим стандартларини таълим жараёнига жорий килишга имкон бермайди; ўқувчиларни дарслерни ва дастурлари таъминлаш яхши йўлга қўйилмаган; ўқув дастурлари ва дарслерни хали мукаммалликдан йироқ; лотин ёзувида таълим олаётган ўқувчилар учун кўшими (илмий ва бадиий) адабиётлар етарли эмас ёки йўқ, педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш жараёнларида мунтазамлик ва сифат етишмайди (3.8 киритма);

ўрта маҳсус ва касб-ҳунар таълимида: профессионал коллежларнинг ўқув-ишилаб чиқариш базалари, ОЎЮ ва корхоналарнинг ўзаро алоқаси, ҳамкорлик ва интеграцияси етарли даражада эмас, коллежларнинг ўқув-ишилаб чиқариш базалари асбобускуналар билан етарли жиҳозланмаган, ўқув дастурлари эса меҳнат бозоридаги бугунги талабларга жавоб бермайди;

олий таълим тизимида: мутахассислар тайёрлашнинг сон ва сифат характеристикалари меҳнат бозорининг талаб ва эҳтиёжларини етарли даражада ҳисобга олмайди, контракт асосида ўқиш учун тў-

ловлар ва ахоли даромади ўсиши орасида номувофиқликлар мавжуд.

Таълимдаги муаммоларни ҳал этиш бўйича давлат стратегияси қуидагиларга қаратилган:

мактабгача таълимда: педагог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш орқали уларнинг профессионал даражасини ошириш; болаларни мактабга тайёрлаш бўйича «Учинчи минг йиллик болалари» комплекс дастурини амалга оширишни давом эттириш; болаларнинг илк меҳнат ўқувлари, мантикий фикрлаши шаклланишига кўмаклашадиган, уларнинг эҳтиёж ва қизиқишини таъминлайдиган дидактик материаллар ва ўйинчоқлар тайёрлашни ташкил қилиш бўйича чора-тадбирлар мажмуини тайёрлаш;

ўрта таълим тизимида: «2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш дастури»ни амалга ошириш, у қуидаги конкрет чоралар мажмуидан иборат:

- умумтаълим мактабларининг моддий-техника базасини ривожлантириш, жумладан, олис миңтақалар ва қишлоқ жойларида ҳам;
- мактабларни ўқув ва лаборатория асбоблари, компьютер техникиси, дарслерни ўқув-методик материаллар билан жиҳозлаш;
- таълим тизимида қўллананаётган ўқув стандартлари ва ўқув дастурларини такомиллаштириш;
- умумтаълим мактабларини, биринчи навбатда қишлоқ жойларидаги мактабларни малакали педагогик кадрлар билан таъминлаш, педагог кадрларнинг сифат таркибини яхшилаш, малакали ўқитувчилар тайёрлаш, қайта тайёрлаш, малакасини ошириш бўйича самарали тизим яратиш, ўқитувчиларнинг моддий манбаатдорлигини ошириш ва х.;

ўрта маҳсус ва касб-ҳунар таълимида: маҳсус фанлар бўйича кафедралар ва ўқув ишилаб чиқариш устахоналарининг ўқув-методик ва ишилаб чиқариш базасини такомиллаштириш; касб таълими сифатини ошириш; стандартлар ишилаб чиқиши технологиялари, уларнинг тузилиши ва сифатини такомиллаштириш; ўқув-меъёрий хужжатлар ва ўқув адабиётларини ишилаб чиқишининг самарали базасини яратиш, шунингдек, ўқув-меъёрий хужжатлар сифатини баҳолаш эксперт тизимлари, ўқувтарбия жараёнларини бошқаришнинг ахборот тармоқли тизимини шакллантириш орқали ўқув жараённинг сифатини ошириш; педагогик кадрлар тайёрлаш ва

3.7 КИРИТМА. Умумтаълим мактабларини инвентарлаш якунлари

Хар бир мактаб моддий-техникавий базаси ахволини баҳолаш, унинг коммунал, сани-тария-турмуш жиҳозлари, спорт заллари, майдонлар, инвентарлар билан таъминланганлиги бўйича 2004 йилда амалга оширилган умумтаълим мактабларини инвентарлаш ва паспортлаштиришнинг кўрсатишича, мамлакат умумтаълим мактабларининг:

- 61% тегишли биноларда жойлашган;
- мослаштирилган биноларда жойлашган 3830 мактабнинг 7% авария ҳолатида;
- 50,7% мактабда спорт курилмалари ва тегишли спорт жиҳозлари йўқ;
- 17% мактаблар ичимлик суви билан таъминланмаган, 1351 қишлоқ мактаби газлаштирилмаган;
- физика, кимё, биология кабинетлари 28-30%идагина керакли ўқув-лаборатория асбоблари билан жиҳозланган, компьютер техникиси билан таъминланганлик 14,7%ни ташкил килади;
- ўқув дастурларида баъзи фанлар бўйича аниқ фанлараро алоқа ва ўқув материалларида ворислилик кўринмайди;
- 19,4% ўқувчилар дарслерни билан таъминланмаган;
- ўқитувчилар билан умумий таъминланиш 96,4 бўлишига карамай, айниқса чет тили, тил ва адабиёт, кимё, тарих ва география фанлари бўйича ўқитувчи етишмайди.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирилиги.

аккредитация қилишнинг самарали тизими니 ишлаб чиқиш, шунингдек, таълим муассасаларини аккредитациялаш ва бошк.;

кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш бўйича: иқтисоднинг ривожланиш истиқболлари ва таркибий ўзгаришларидан келиб чиқкан ҳолда, кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш эҳтиёжлари ҳажми ва таркиби, шунингдек, республика таълим муассасалари, ишлаб чиқариш соҳасидаги ўқув бўйимлари ва чет элларда кадрлар тайёрлаш йўналишларини аниқлаш;

■ кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш, моддий-техникавий базани мустаҳкамлашнинг кенг тармоғини яратиш ва унинг самарали фаолият юритишига эришиш, шунингдек, халқаро молиявий тузилмаларнинг грант ва техникавий ёрдамини жалб қилиш;

■ кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш учун керакли меъёрий, ўқув-методик ва ахборот базасини яратиш, ишчиларнинг касб малакаси ва билимини баҳолаш, аттестациялаш меъёrlари ва кўрсаткичларини жорий этиш;

■ малакаси юқори ўқитувчиларни, шунингдек, ўқув жараёнига ишлаб чиқаришнинг етакчи мутахассислари ва ОЎЮ илмий салоҳиятини жалб қилиш орқали кадрлар тайёрлаш ва улар малакасини ошириш тармоғининг таъминланганигига эришиш;

■ ўқитувчилар, инструкторлар, шунингдек, кадрлар тайёрлаш ва улар малакасини ошириш жараёнида банд бўлган корхоналар, бирлашмалар ишчиларнинг малакаси ошишига доимий кўмак берувчи иш ҳақи ва рағбатлантириш усусларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

■ кадрлар тайёрлаш ва улар малакасини ошириш йўналишларини танлашда шартномавий муносабатларнинг ролини ошириш, дастурларни тез ўзгараётган малакавий талабларга мослаштириш орқали корхоналар, иш берувчилар ва таълим муассасалари орасида самарали муносабат ўрнатилишига эришиш.

Таълимни такомилаштириш ва марказлизаштириш. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, мактабгача, умумий ўрта ва касб-хунар таълими билан боғлиқ кўплаб масалалар жойлардаги давлат ҳокимиияти органлари, фуқаролик жамияти институтлари ваколатига муваффакиятли равиша берилиши мумкин.

Республика миқёсида эса таълимнинг умумий стратегияси ва сифат стандартлари, дарсликлар тайёрлаш ва нашр қилиш,

педагогик кадрлар тайёрлаш ва улар ма-лакасини ошириш тизимини яратиш каби масалаларни ҳал этишнинг ўзи етарли.

Мактабларни куриш, капитал ва жорий таъмирлаш, жиҳозлаш, тўлдириш, педагогик кадрлар билан таъминлаш, ўқув жараёниг сифати ва хавфсизлигини таъминлаш, мактабдан ташқари таълимни ривожлантириш, кутубхоналар, спорт иншоотлари ва клублари ишлаши каби масалалар марказдан кундалик парвариш ва назоратни талаб этмайди ва шу сабабли иложи бори-ча жойларда ҳал қилиниши керак.

Соҳани марказлизаштириш бўйича юкорида санаб ўтилган йўналишлар ре-спубликада қисман амалга ошириляпти. 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий да-стурида кўплаб масалаларни ҳал қилиш вазифалари ва жавобгарлиги жойлардаги ҳокимлик органлари зиммасига юкла-тилган. Жумладан, бу вазифаларни ба-жариш учун улар томонидан ҳар бир алоҳида шаҳар ва қишлоқдаги объек-тлар, улар орасида эса бузиб ташланади-ган, капитал реконструкция ва таъмир қилинадиган мактаблар аниқланган ва шулар асосида ҳар бир объект бўйича тиклаш ишларининг конкрет дастури тайёрланган. Дастурлар жойлардаги дав-лат органларининг ягона буюртмачиси зиммасига юкланган.

Жойлардаги ҳокимлик органлари реал эҳтиёж ва имкониятлардан келиб чиқкан ҳолда, бузилаётланлари ўрнига курилиши, капитал реконструкция қилиниши, капи-тал ва жорий таъмир қилиниши керак бўл-ган умумтъалим мактабларининг манзили кўрсатилган рўйхатини тузадилар ва бу ишларни молиялаштириш ҳажмини бел-гилайдилар.

Бу дастурни амалга оширишда корхона ва ташкилотларнинг иштирок этиши учун шароит ва имконият яратиляпти. Шу боис маҳсус тартиб жорий этиладиган бўлди, унга кўра, хўжалик юритувчи субъектларнинг мақсадли асосда хомийлик маблағи шаклидаги Дастурни молиялаштиришга йўналтирилаётган маблағи даромад солиги базасидан чиқариб ташланади.

Ўз навбатида, жойлардаги маҳаллий ҳокимлик органлари кўплаб масалаларни ҳал этиш ваколатини фуқаролик жамияти институтларига беришлари мумкин ва ке-рак. Бунинг учун мактаблар қошида кўн-гилли асосда фаол ота-оналар, ўқувчилар, маҳаллалар, мактабга яқин жойлашган корхоналар вакилларидан иборат оталик кенгашлари тузиш мақсадга мувофиқ бў-ларди. Оталик кенгаши ваколатига мактаб,

Мактабгача, умумий ўрта ва касб-хунар таълими билан боғлиқ кўплаб масалалар жойлардаги давлат ҳокимиияти органлари, фуқаролик жамияти институтлари ваколатига муваффакиятли равиша берилиши мумкин

Жон бошига ўртача бюджет молиялаштиришини жорий этиши таълим жараёнинг барча иштирокчиларининг молия маблагидан фойдаланишида очик-равшанилигини таъминлайди

академик лицей ва коллежларнинг кундалик хаёти ва фаолияти билан боғлиқ кенг кўламли масалаларни бериш мумкин бўларди.

Шулар билан бир пайтда, мактабларда, академик лицей ва касб-хунар коллежларида таҳсил олаётган ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш имкониятларини кенгайтириш ҳам мақсадга мувофиқ бўларди. Бундай ўқувчилар кенгашларига (маъмурят ва Оталиқ кенгашларининг, «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракатининг маҳаллий бўлими ёрдамида) мактабларда турли маданий-маърифий ва оммавий спорт тадбирлари, ўқувчиларнинг маданий ҳордик чиқаришини ташкил этиш каби кўплаб масалаларни ишониб топшириш мумкин бўларди. Бу жараёнларга ўқувчи ёшларнинг жалб этилиши уларда жавобгарлик ҳисси, нотиқлик малякасининг шаклланишига кўмак бериб, ўқувчиларнинг маънавий, маданий ва жисмоний камол топишига кўмак бўладиган турли тадбирларни кам молиявий ҳаражат билан ташкил қилиш имконини берарди. Ўқувчилар кенгашларига Оталиқ кенгашлари билан биргаликда мактаб маъмуритига таълим сифати ва шарт-шароитлар бўйича талаблар кўйиш масаласини ҳам топшириш мумкин бўларди.

Таълим тизимида сифатни оширишнинг муҳим жиҳатларидан бири молиялаштириш, шу жумладан, соҳани молиялаштиришнинг давлат меъёр ёки мезонлари масаласидир. Маҳаллий бюджетларни ҳам ўз ичига олган давлат бюджети база методи асосида амалга оширилади. Жумладан, таълим ҳаражатлари белгиланаётганда ўтган йиллардаги амалдаги ҳаражатлар асос сифатида олинади. Бу ҳаражатлар кутилаётган инфляцияни ҳисобга олган ҳолда индексация қилинади ва шундай қилиб барча йўналишлар бўйича – иш ҳақи ҳаражатларини истисно қилган ҳолда, – ҳаражатлар аниқланади. Бундай ёндашувнинг энг салбий жиҳати, бюджет маблагидан тежамкорлик билан фойдаланишга рағбат ўйклигидир. Бюджет маблагини ишлатувчilar уни тежабтергаб фойдаланишдан манфаатдор эмас, чунки уларнинг бу йиллик ҳаражатлари кейинги йил учун асос бўлиб хизмат қиласи. Ҳақиқатда таълим ҳаражатларни режалаштириш жараёнининг ўзида улар самарасиз тақсимланади, кейин эса норационал ишлатилиди.

Таълим тизимини молиялаштириш тизимини ислоҳ этган бошқа давлатлар тажрибасининг кўрсатишича, молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш, таълим

сифатини ошириш ва ижтимоий адолатни таъминлаш жиҳатидан энг мақбул йўл - жон бошига (1 ўқувчига) ўртача меъёрлар асосида молиялаштиришdir. Бунинг ёрқин мисоли – Шарқий Европа давлатлари. Уларда таълимни молиялаштиришнинг бош омили - ўқувчilar сонидир, шунингдек бунда қишлоқ билан шаҳар орасидаги фарқ ҳам ҳисобга олинади. Масалан, Венгрияда муниципалитетлар мактабларга ўз бюджетларидан ўқувчилар сонига асосланган ўртача меъёрга кўра, фойдаланиш хукукини бердилар ва шу орқали маҳаллий таълимни рационаллаштиришда тараққиётга эришдилар.²²

Айнан шундай ёндашув умумтаълим муассасалари раҳбарларини ўқувчилар сонини кўпайтириш ва таълим сифатини оширишдан манфаатдор ҳам қиласи. Ва энг муҳими, жон бошига ўртача бюджет молиялаштиришини жорий этиш таълим жараёнинг барча иштирокчиларининг (таълим ва таълим муассасаларини бошқарув органлари бошлиқлари, педагоглар, онаоналар ва ўқувчilar) молия маблағидан фойдаланишда очик-равшанилигини таъминлайди.

3.3.2. Соғлиқни сақлаш соҳаси

Соғлиқни сақлаш ривожидаги ислоҳот ва тараққиёт. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси фуқароларнинг соғлигини сақлаш тўғрисида»ги қонуни ва Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг Давлат дастури каби қонуний ҳужжатлар соғлиқни сақлашни ривожлантириш давлат стратегиясининг қонуний асосини ташкил этади.

Мамлакатдаги соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг I босқичи чекланган бюджет маблағини соғлиқни сақлашнинг бирламчи замонавий шаклларига, туғилишга кўмаклашишга, оналик ва болалар соғлигини асраршга, ижтимоий хатарли касалликларга қарши курашувчи тиббий муассасаларга қайта йўналтириш кабиларни кўзда тутган эди. Қолган тиббий хизматларни босқичмабосқич давлат бюджетидан марказизлаштириш ва аҳоли томонидан ҳак тўланадиган турли хизмат шаклларига ўтказиш кўзда тутилган эди. Хусусий тиббиёт ва амалиётни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилган эди.

²² Иктисолий тадқиқотлар марказининг «Таълимга давлат ҳаражатларини оптималлаштириш» маъруzasи, 2002/02.

Соғлиқни сақлашни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи якунланганда қуидагилар амалга оширилди:

аҳолига бепул тез тиббий ёрдам бериш тизими шакллантирилди. Дастурни амалга ошириш натижасида Республика тез тиббий ёрдам маркази (РТТЭМ), унинг вилоятлардаги 12 филиали, катта шаҳар ва туман касалхоналарида 171 бўлими, санитар авиаация ва тез ёрдам хизмати ташкил қилинди. Бугун улар биргалиқда аҳолига экстерн ҳолатларда тез тиббий ёрдам беришни таъминлаяпти. Экстерн ёрдам хизматининг республика бўйича жами ўринлари сони 8240тани ташкил этади, улардан 3665 РТТЭМ ва унинг филиалларига ва 4575 ўрин туман ва шаҳар марказий касалхоналари хисобида (3.8 киритма);

аҳолига бирламчи тиббий санитария ёрдами тизимини ислоҳ қилиш, биринчи навбатда қишлоқ жойларида. 1996-2003 йиллар давомида мамлакатда 2363 қишлоқ тиббиёт пунктлари ташкил қилинди, айни пайтда 3100 (50%) фелдышерлик-акушерлик пунктлари ва 500 (43,4%) қишлоқ тиббиёт амбулаториялари кискартирилди.

2004 йилда Ўзбекистон Ҳукумати ва ҲҚРБ томонидан 1998 йилда имзолangan битимга кўра Фарфона, Самарқанд ва Навоий вилоятларида амалга оширилаётган «Соғлиқ I» лойиҳаси 2004 йилда муваффақиятли тугалланди. Унинг доирасида соғлиқни сақлашнинг бирламчи бўлимини мустахкамлаш, умумий амалиёт бўйича шифокорлар ва ҳамширалар тайёрлаш, бирламчи тиббий-санитария ёрдами муассасасининг бошқарув ва молиялаштириш тизимини мустахкамлаш, жумладан, қишлоқ тиббиёт пунктларини аҳоли жон бошидан келиб чиқкан ҳолда тўғридан-тўғри вилоят бюджетидан молиялаштириш асосида, амалга оширилди; Жумладан, қишлоқ тиббиёт пунктларини аҳоли жон бошидан келиб чиқкан ҳолда вилоят бюджетидан молиялаштириш асосида.

соғлиқни сақлаш муассасаларидаги кадрлар салоҳиятини мустахкамлаш. Олий ва ўрта маҳсус касб-хунар таълими бўйича Давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилган ва тасдиqlangan. Олий таълим тизимида икки босқичли кадрлар тайёрлаш тизимига тўлиқ ўтилган: биринчи босқичда умумий амалиёт шифокорлари, иккинчи босқич – магистратурада эса клиник фанлар бўйича камида уч ийллик ва фундаментал назарий фанлар бўйича камида 2 йиллик таълим асосида тор ихтиосли мутахassislar тайёрланади.

3.8 КИРИТМА. Соғлиқни сақлаш сифати: ижтимоий фикр

Сўралган фуқароларнинг 71,5% аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш соҳасида эришилган натижалар ва мавжуд ахволдан тўлиқ ва кисман қониқишини айтгандар.

Шаҳарликларнинг қишлоқда истикомат килувчиларга қараганда тиббиёт ривожи даражаси ва ривожланишига танқидийроқ караши ва тиббий хизмат сифатига талабчанрок экани маълум бўлди. Яъни, шаҳарда яшовчиларнинг 27%, қишлоқ аҳолисининг эса 20,9% бу хизмат даражаси ва сифатидан қониқмаслигини изҳор килишган.

Манба: «Ижтимоий фикр» жамоатчилик маркази, «Ўзбекистон: Мустакилликнинг 13 йили» аҳоли фикри сўровининг натижалари.

3.3 ЖАДВАЛ

Соғлиқни сақлаш тизимининг ресурслар билан таъминланганлиги баъзи кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	1991	2000	2001	2002
Шифохоналар сони	1388	1162	1159	1174
Улардаги ўринлар сони	258,8	138,6	140,1	147,0
10 минг кишига шифохона ўринлари сони	123,0	55,9	55,8	57,8
Хар 100 кишига стационарга ётқизилганлар сони	24,4	13,7	14,2	14,6
Беморнинг стационарда колиши ўртача давомийлиги, кун	14,9	12,0	11,6	11,3
Амбулатория-поликлиника муассасалари сони	2977	4847	5047	5294
Хар 10 минг кишига амбулатория-поликлиника муассасалари қуввати	133,7	157,7	160,4	163,1
1 кишининг йилига амбулатория-поликлиника муассасаларига ташрифи сони	7,2	8,8	8,7	8,8
Барча мутахассисликдаги врачлар сони (минг)	75,0	81,5	81,4	81,0
Хар 10 минг кишига врачлар билан таъминланганлик даражаси	35,5	32,8	32,4	31,9
Ўрта тиббиёт ходимлари сони (минг)	246,9	259,7	263,1	265,9
Ўрта тиббиёт ходимлар билан таъминланганлик, хар 10000 кишига	115,2	104,7	104,7	104,6

Манба: 2000-2001 й.; 2000-2002 й. «Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлаш ривожланишининг асосий кўрсаткичлари» статистик тўпламлари.

1999/2000 ўкув йилидан бошлаб тиббиёт институтлари базасида олий тоифали ҳамширалар бўлимига қабул амалга оширилиб, ҳозир уларда 556 талаба таҳсил оляпти. 2002 йилда олий тоифали илк 121 ҳамшира ўқишини битириб чиқди. Ҳозирда улар даво муассасаларида ҳамширалар бўлими бошликлари, тиббиёт коллажларида ҳамширалик иши ўқитувчиси бўлиб меҳнат килишяпти.

Тиббиёт муассасаларида 81 минг шифокор меҳнат қилияпти. Врачлар ва ўрта тиббиёт ходимлар билан таъминланганлик ҳар 10000 кишига 1991 йилдаги 35,5 ва 115,2 нафарга нисбатан 2002 йилда 31,9 ва 104,6 тани ташкил этди (3.3 жадвал).

соғлиқни сақлашнинг молиявий базаси мустахкамланди. Бунга бепул тиббиёт хизмат кўрсатишда бюджет харажатларидан самарали фойдаланиш, аралаш ва хусусий молиялаштиришнинг турли шаклларидан фойдаланиш кабилар ҳисобига эришилди. Соғлиқни сақлашга сарфланган умумий харажатда хусусий молиялаштиришнинг улуши 2000 йилдаги 6,3%дан 2003 йилга келиб 8,6%га қадар ўсади.

Соғлиқни сақлаши тизимиға сарфланадиган ресурсларнинг асосий қисми маҳаллий бошқарув органлари ихтиёрида бўлади. Бюджет тизимининг энг қуи бўгини ҳисобланган туман, шаҳар бюджетларидаги соғлиқни сақлашга сарфланаётган маблагнинг 57%и молиялаштирилаяпти

аҳолини дори-дармон билан таъминлаш яхшиланди: дорихоналар тармоғи сезиларли даражада марказсизлаштирилди ва хусусийлаштирилди. Бирламчи тиббий ёрдам муассасаларининг дори-дармонлар сотиб олишига ажратиладиган бюджет ажратмалари минтақавий ўзига хосликлар, аҳоли сони ва касалланиши, тиббий муассасалар эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда аниқланади. Имтиёзли контингент ва ижтимоий эътиборталаб касалликларга чалинган беморларнинг дори-дармон ва тиббий буюмларга ўртача эҳтиёжи ҳисоблаб чиқилди; фармацевтика бозорига сифатсиз, меъёрларга мос келмайдиган ва қалбаки дори воситаларининг кириб келиши устидан назорат кучайтирилди.

Шунингдек, маҳаллий фармацевтика саноати ҳам ривожланяпти. Фақатгина 2003 йилнинг ўзида улар томонидан 61 номдаги янги дори-дармонлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Мамлакат фармацевтика саноатининг умум салмоғи 1990 йилда 5-7%ни ташкил этган бўлса, бугунга келиб у 30% етди. Боғлов материаллари, дориларни вена ичига қуиши учун ишлатиладиган бир марталик тизимлар, шприцлар ва бошқалар деярли тўлиғича ўзимизда ишлаб чиқариляпти. Фармацев-

тика бозорига сифатсиз, стандартга мос келмайдиган ва қалбаки дориларнинг кириб келишига йўл қўймаслик учун назорат кучайтирилди.

Марказсизлаштириш ва соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланиши. Соғлиқни сақлаш ва уни молиялаштиришни бошқаришни марказсизлаштириш маҳаллий ҳудудлар аҳолиси эҳтиёжларини кенг ҳисобга олиш, ресурсларни янада самарали ишлатиш ва бунинг натижаси ўлароқ бу соҳадаги хизматлар сифатини оширишни таъминлаши мумкин. Аммо шуни ҳам назардан кочирмаслик зарурки, у молия маблағини ҳудудлараро нотекис тақсимлашни кучайтириши, соғлиқни сақлаш хизматидан фойдаланишда тенгсизликни ошириши ҳам мумкин. Ушбу афзалликлар ва эҳтимолда тутилган салбий оқибатларни ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимини бошқариш ва молиялаштириш босқичмабосқич амалга ошириляпти. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 14 январдаги «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимида бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида» 18-сон қарорига кўра, Соғлиқни сақлаш вазирлигининг асосий вазифалари ва соғлиқни сақлаш ҳудудий бошқармаларининг функциялари белгилаб берилган (3.9 ва 3.10 киритма).

Соғлиқни сақлаш муассасалари раҳбарларига иш натижаларини ҳисобга олган ҳолда ходимлар маоши масаласини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқи берилган. Аммо у ягона тариф сеткасида бир ставкадан кам бўлмаслиги керак. Соғлиқни сақлаш муассасаларида муассаса раҳбари ва ходимлар ўртасида меҳнатнинг шартнома шакли жорий қилиняпти.

Соғлиқни сақлаш тизимиға сарфланадиган ресурсларнинг асосий қисми маҳаллий бошқарув органлари ихтиёрида бўлади. Бюджет тизимининг энг қуи бўгини ҳисобланган туман, шаҳар бюджетларидаги соғлиқни сақлашга сарфланаётган маблағнинг 57%и молиялаштирилаяпти.

Ихтисослашган марказлар ва республика миқёсидаги соғлиқни сақлаш муассасалари Республика бюджетидан молиялаштирилади (3.4 жадвал).

Соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш ваколатларини чегаралашда маҳаллий бошқарув органларининг ўз ҳудудларидаги тиббиёт муассасаларининг аҳволи ва эҳтиёжларини яхшироқ хабардорлиги ҳисобга олинди. Мамлакатда соғлиқни сақлаш бирламчи бўғинлари таркибини қайта тузишда қишлоқ жойларидаги 2363 қишлоқ тиббиёт пунктининг

3.9 КИРИТМА. Соғлиқни сақлаш вазирлигининг асосий вазифалари:

- давлатнинг соғлиқни сақлаш соҳасидаги сиёсатини амалга ошириш;
- ахолига давлат томонидан кафолатланган даражада сифатли бепул тиббий хизмат кўрсатишни таъминлаш;
- барча бошқарув даражаларида ахолига тез тиббий ёрдам тизимини ташкил этиш ва мустаҳкамлаш;
- замонавий, жаҳон стандартларига жавоб берга оладиган клиникалар яратиш, шу жумладан, чет эл инвестицияларини жалб килиш ҳисобига;
- малакали кадрлар тайёрлаш;
- соғлиқни сақлаш соҳасида клиник стандартларни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш;
- соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш, даволаш-профилактика муассасаларида тиббий хизмат кўрсатишни босқичмабосқич пуллук асосига ўтказишни ҳам кўшган ҳолда;
- соғлиқни сақлаш тизимининг меъёрий-ҳуқуқий базасини яратиш, малакали тиббий ёрдам олиш ва соҳани ривожлантириш бўйича мақсадли дастурлар ишлаб чиқиш;
- тиббиёт фанининг ривожланни стратегияси ва истиқболларини ишлаб чиқиш;
- тиббий олий ва ўрта таълим тизимини ривожлантириш, бу соҳадаги жаҳон тажрибаси ва стандартларидан фойдаланиш.

3.10 КИРИТМА. Соғлиқни сақлаш ҳудудий бошқармаларининг функциялари

Тасдикланган қоидага кўра, ҳудудий соғлиқни сақлаш бошқармалари куйидаги асосий функцияларни амалга оширадилар:

- ихтиёридаги ҳудудда соғлиқни сақлаш тизимиға сарфланадиган ресурсларнинг асосий йўналишларини белгилайди;
- иктиносидий ва молиявий ишларни уюштиради, бюджет маблағининг самарали ва ўринли ишлатилишини назорат қиласди;
- ихтиёридаги ҳудудда соғлиқни сақлаш муассаса ва ташкилотларини хусусийлаштириш бўйича таклифларни ишлаб чиқади, соғлиқни сақлаш тизимидан нодавлат тармоғи ривожини рағбатлантириш учун шароитлар яратади;
- ўз ҳудудида касалликларнинг олдини олиш ишларини ўтказади, соғлиқни сақлаш бирламчи тизими, тез ёрдам хизматини ривожлантиради, оналик ва болаликни химоя қилиш ҳакида қайғуради, малакали тиббий ходимлар таркибини шакллантириш ва тиббий ходимларнинг касбий малакаси юкори бўлишини назорат қиласди.

50%дан кўпроғи маҳаллий бюджетлар маблағи ҳисобига ташкил қилинди.

Фаргона вилоятида қишлоқ тиббиёт пунктларига юридик шахс мақомини бериш ва унинг фаолиятини аҳоли жон бошига белгиланган меъёрга кўра вилоят бюджети ҳисобига молиялаштириш бўйича ўтказилаётган тажриба маблағдан янада самаралироқ фойдаланиш, профилактикани кенгайтириш учун ҳам маблағ ажратишга имкон берди.

Аммо маҳаллий бюджетларнинг молиявий имкониятлари чекланган, хусусан - яхши ривожланмаган худудларда. Шу сабабли, улар харажатларининг анча қисми умумдавлат солиқ ажратмалари ва юқори босқичдаги бюджет дотациялари ҳисобига молиялаштириляпти.

Ўзбекистонда маҳаллий бюджетларда маҳаллий солиқларнинг улуши унча катта эмаслигини (ўртача 17%) ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, соғлиқни саклаш бошқа ижтимоий соҳалар қатори марказдан асосан берилаётган маблағ ҳисобига молиялаштириляпти. Шу сабабли маблағдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, уларни тақсимлашда ойдинликни таъминлаш ва бирламчи тиббиёт бўғинини маблағ билан таъминлашни яхшилаш масалалари ҳануз долзарблигича қоляпти (3.11 киритма).

2003 йилда соғлиқни саклаш тизими-ни ислоҳ қилишининг II босқичини амалга ошириш бошланди. Унинг асосий мақсади мамлакатда юксак технологик ихтисослашган тиббиёт марказларини шакллантириш учун ташкилий, молиявий-иктисодий ва хукукий негиз яратишдир. 2003 йилда республикада 4 та ана шундай марказ ташкил қилинди. Булар Республика ихтисослашган урология маркази, Республика ихтисослашган жарроҳлик маркази, Республика ихтисослашган кўз жарроҳлиги маркази ва Республика ихтисослашган кардиология марказларидир. Марказлар фаолияти аралаш асосда давлат маблағи, марказнинг ўз даромади ва четдан жалб этилаётган маблағ (грантлар, хомийлар ва бошқ.) ҳисобига молиялаштириляпти. Моддий-техникавий базани мустаҳкамлаш мақсадида ушбу марказлар ўз эҳтиёжлари учун олиб келаётган тиббий асбоб-ускуналарга тўланадиган барча солиқлар, божхона тўловларидан 10 йилга озод қилинган.

Соғлиқни саклаш нодавлат тармоғи ривожланишини рағбатлантириш учун янги ташкил этилган хусусий тиббий муассасалар 2 йилга барча солиқлардан озод қилинади. Шунингдек, ҳокимликлар уларга ер участкалари ажратишлари ва нотураржой биноларининг сотилиши-

3.4 ЖАДВАЛ

Турли даражадаги бюджетлар орасида соғлиқни саклаш харажатларининг тақсимланиши

Тармоқлар	Марказий ҳукумат	Маҳаллий бошқарув органлари
Соғлиқни саклаш	Республика ихтисослашган тиббиёт марказлари (кардиология, жарроҳлик ва х.к.); Республика миқёсидаги шифохоналар; Тез тиббий ёрдам марказлари ОЎЮ ва уларнинг клиникалари ИТИ ва уларнинг клиникалари	Касалхоналар; Қишлоқ врачлик пунктлари; Фельдшерлик-акушерлик пунктлари; Тез тиббий ёрдам; Санитар-эпидиомиологик хизмат; Кон куйиш станциялари.

Манба: «Маҳаллий ўз-ўзини бошқарувни ўзгартириш учун тармоқлар яратиш» лойихаси доирасида тайёрланган «Ўзбекистонда маҳаллий бошқарув органлари молиявий баркарорлиги», маъруzasи, ИВБ/ЛГИ/БМТД Марказий Осиё учун, 2002 й.

3.11 КИРИТМА. Қишлоқ тиббиёт пунктлари (ҚВП) муаммолари

Сўнгги йиллarda кўплаб кичик, самарасиз касалхона муассасалари ҚВП айлантириялапти. Қўпчилик ҚВП замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан жиҳозланганлигига қарамасдан, кейинги пайтларда электр токининг қишлоқ худудларида тез-тез ўчид туриши оқибатида бу тиббий ускуналарнинг аксарияти ишдан чиқкан. ҚВП мутахассислар етишмаслигидан, физиотерапия аппаратларининг қўпчилиги бекор туриди. Кўпчилик ҚВПда телефон алоқаси умуман ўйқ. Ҳар бир туман бўйича қишлоқ жойларида ишлатишга мослашмаган, айниқса чўл худудларда яроқсиз «Дамас» русумли автомобиллар билан жиҳозланган бир-иккита тез ёрдам пунктлари мавжуд холос.

Манба: ОТБ «Аму-Занг канали тизими сув ресурсларини бошқариш лойихаси учун ижтимоий омиллар ва таҳлил компоненти ҳисоботи», «ТАHLIL» ижтимоий тадқиқотлар маркази, 2003 й.

3.5 ЖАДВАЛ

Ахолига нодавлат тиббий хизматлари қўрсатишнинг ривожланиши

	1999	2000	2001	2002
Касалхона муассасаларинг сони (дона)	1178	1162	1159	1174
шу жумладан хусусий	80	89	96	113
Касалхона муассасаларидағи ўринлар сони (минг ўрин)	138,1	138,6	140,1	147,0
шу жумладан хусусий	1,9	2,1	2,2	2,5
Касалхона муассасаларига ётқизилганлар сони (минг киши)	3267,7	3514,4	3575,3	3720,7
шу жумладан хусусий	27,7	30,5	34,5	39,7
Амбулатория-поликлиника муассасалари сони (дона)	4643	4847	5047	5294
шу жумладан хусусий	956	1045	1083	1158
Амбулатория-поликлиника муассасаларига қиласланган ташрифлар сони (минг дона)	213744,2	215842,1	216165,8	222208,3
шу жумладан хусусий	1510	1997,5	1719,1	1892,2
Қишлоқ врачлик амбулаториялари сони (дона)	1015	848	733	607
шу жумладан хусусийлаштирилган	13	18	22	23
Фельдшерлик-акушерлик пунктлари сони (дона)	4098	3800	3521	3114
шу жумладан хусусийлаштирилган	25	36	44	46
Барча мутахасисларидаги врачлар сони (минг киши)	81,2	81,5	81,4	81,0
Шу жумладан хусусий амалиёт билан шугулланишга русат олганлари (киши)	3092	3340	3615	3862
Қўрсатилган пуллик хизмат кўлами(млн. сўм)	2099,9	3618,6	8068,8	12347,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси.

ни таъминлашлари лозим. Янги ташкил этилган бундай тиббий муассасалар учун белгиланган тартибда кредит линиялари ажратилди (3,5 жадвал).

Аҳоли саломатлигининг аҳволи. Ўтқазилаётган ислоҳотлар натижасида Ўзбекистонда мустақиллик йилларида аҳоли соғлигини характерловчи кўрсаткичларда ижобий томонга ўзгаришлар кўзга ташланяпти. Умр узунлиги кўрсаткичининг қиска муддатли пасайиши кузатилганидан сўнг, иқтисодий ислоҳотларнинг ilk йиллари - 1995 йилдан бошлаб, ўртача умр узунлиги яна ўса бошлади ва 2000 йилга келиб 70,5 ёшни ташкил қилди. Умумий ўлим даражаси ҳар 1000 кишига 6,4дан 5,4га тушди. Болалар ва оналар ўлими навбати билан 1991 йилдаги ҳар 1000 тирик туғилган чақалокка 35,5дан 2002 йилга келиб 16,5га, 65,3дан (100 минг тирик туғилган чақалокка) 32-тагача тушди (3.7 расм).²³

Касаланиш бўйича умумий кўрсаткичлар ҳам пасайяпти, баъзи юқумли касалликларга қарши курашда ҳам яхши кўрсаткичларга эришилди.

Соғлиқни сақлашни ривожлантиришдаги муаммолар. Мамлакатда соғлиқни сақлашни ривожлантиришга

кўрсатилаётган катта эътиборга қарамай, баъзи ижтимоий хавфли касалликлар бўйича вазият кескинлигича қояпти:

■ силдан вафот этиши 1995 йилдан 2002 йилга келиб 46,8% ўсида ҳар 100 минг аҳолига 12,8 кишини ташкил этди. Силга чалиниш кўрсаткичларининг ошиши ҳам кузатиляпти: у 2002 йилда ҳар 100 минг кишига 79,0 кишини ташкил қилди (3,6 жадвал);

■ Ресубрликада ОИТСга чалингланлар сони кўпайиши ҳам кузатиляпти. Уларнинг умумий сони (2002 й.) 1760 кишига етиб, кўпчилиги (25,6%) наркотик воситаларсиз кун кўролмайдиганлардир;

■ йод ва темир танқислиги туфайли юзага келаётган касалликлар даражаси ҳам юкори. Республиканинг шимолий ва жанубий худудларида олиб борилган текширишлар болаларнинг 50%ни йод етишмовчилиги туфайли келиб чиқадиган касалликларга чалинганини кўрсатди. Темир танқислиги туфайли юзага келган анемия туғиши ёшидаги аёлларнинг 60%ида борлиги маълум бўлди;

■ 1 ёшгача бўлган болаларни эмлашда жуда яхши натижаларга қарамай (90% ортиқ), тўлиқ эмлашга ҳамон эришилгани йўқ, бу эса болалар соғлиғига жиддий хавф туғдиряпти;

■ мамлакатда диагностика ҳам етарлича яхши ривожланган эмас. Нотўғри ёки ноаниқ кўйилган диагнозлар оқибатида даволаниш самараодорлиги кескин пасайяпти.

«Бепул тиббий хизмат кўрсатишда соғлиқни сақлашнинг марказий бўғини бўлган тез тиббий ёрдам аста-секин беморлар эътиборидан қолаётганлиги» алоҳида хавотир уйғотади.²⁴ Бу, давлат нималарни ўз зиммасига олгани ва истеъмолчилар нималар учун ҳақ тўлаши аниқ эмаслиги туфайли келиб чиқяпти. Бепул тиббий ёрдам кўрсатишнинг аниқ ва белгиланган тартиблари ишлаб чиқилмаганлиги bemorlarning кафолатланган бепул тиббий ёрдамга бўлган хукуқларининг бузилишига олиб келяпти (3.12 киритма).

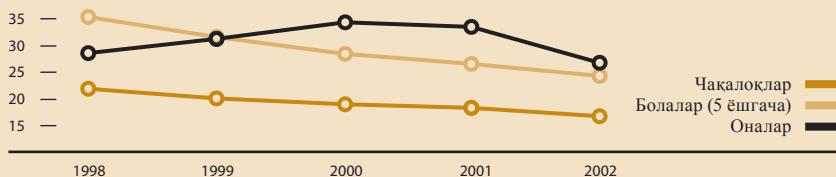
Айнан шу каби муаммоларни ҳал килишда нодавлат ташкилотлари, оммавий ахборот воситаларининг роли катта, чунки улар аҳолига фуқароларнинг давлат томонидан кафолатланган хукуқлари

23 Бутунжаҳон саломатлик ташкилотининг мукобил манбалари ҳам чақалоклар ва оналар ўлими кўрсаткичларининг пасайланлигини кайд килиб, бу кўрсаткичлар ўтчамларининг 2002 йилдаги расмий статистикадан қўра юкори бўлганлигига эътиборни каратдилар. Бунинг сабаби биринчи навбатда келтирилган кўрсаткичларни хисоблаш методологияларидағи фарқлар билан изоҳланади.

24 Станислав Алтунянц. Беъморларнинг асосий хукуқлари, Правда Востока, 2003 й. 23 июл.

3.7 РАСМ

Чақалоклар, оналар ва 5 ёшгача бўлган болалар ўлими кўрсаткичлари

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси.

3.6 ЖАДВАЛ

Ўзбекистон минтақалари бўйлаб аҳолининг силга чалиниши кўрсаткичлари (ҳар 100 минг кишига)

	1996	2000	2001	2002	2002 йил 1996 йилга
Ўзбекистон Республикаси	51,5	64,5	72,4	79,0	1,5
Қоракалпоғистон Республикаси	98,2	127,7	149,9	183,0	1,9
Андижон	53,5	69,7	76,7	82,8	1,5
Бухоро	69,0	61,9	63,4	66,9	0,96
Жizzax	54,0	61,2	63,3	66,6	1,2
Қашқадарё	48,9	59,6	79,4	93,1	1,9
Навоий	53,6	56,9	66,8	88,6	1,6
Наманган	39,8	59,2	70,7	70,4	1,8
Самарқанд	38,9	45,4	47,9	54,9	1,4
Сурхондарё	47,2	59,0	61,6	62,8	1,3
Сирдарё	50,9	66,6	72,7	64,2	1,3
Тошкент	44,2	58,3	64,3	69,3	1,6
Фарғона	39,8	55,2	60,0	70,8	1,8
Хоразм	43,6	55,8	68,7	75,7	1,7
Тошкент ш.	61,8	82,4	86,5	81,3	1,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси.

ҳакида маълумот етқизиши ва уларга амал қилинишини назорат қилиб туриши керак.

Нодавлат ташкилотлари барча давлатларда соғлиқни сақлаш тизимини жамоат асосида назорат қилишнинг муҳим қисми саналади. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, соғлиқни сақлашни бошқаришда жавобгарлик ва ваколатларни тақсимлаш бўйича турли тизимлар бўлишига ва уларда маҳаллий ҳокимиятнинг роли турли эканлигига қарамай, нодавлат ташкилотлари бу тизимнинг ажралмас қисми бўлиб қоялти (3.13 киритма).

Соғлиқни сақлаш тизими муаммоларини ҳал қилиш бўйича давлат стратегияси биринчи навбатда қуйидагиларга қаратилиши керак:

- аҳолига сифатли ва бепул бирламчи тиббий санитар хизматлар кўрсатиш тизимини кўллаб-куватлашни давом эттириш, тез тиббий ёрдам тизимини ривожлантириш ва аҳолига ихтисослашган тиббий хизматлар кўрсатувчи бўғинни замонавий тиббий ускуналар билан жиҳозлаш, уларни етиб бориши қийин бўлган туманларни ҳам транспорт ва алоқа воситалари билан таъминлаш, соғлиқни сақлаш муахассисларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизими сифатини ошириш орқали мустаҳкамлаш;
- касалликларнинг олдини олиш, аҳолини, энг аввало, болаларни эмлаш бўйича маҳсус чора-тадбирларни амалга ошириш, озиқ-овқат маҳсулотларини (биринчи галда - тузни) тансиқ элементлар билан тўйинтириш, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш;
- фуқаролик жамияти, биринчи навбатда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини санитария-эпидемиологик шароитларини мақсадли чоралар комплекси орқали яхшилаш жараёнларига жалб қилиш;
- марказлизлаштиришнинг турли шакллари орқали «сметали молиялаштириш»дан кўрсатилган хизмат ҳажмидан келиб чиқадиган молиялаштиришга босқичмабосқич ўтиш асосида соғлиқни сақлашни молиялаштириш тизимини тақомиллаштириш;
- ижтимоий аҳамиятга молик касалликларни (сил, ОИТС ва бошқ.) аниқлаш ва даволаш бўйича тиббиёт марказлари тармогини мустаҳкамлаш;
- балоғат ёшидаги аёлларга ҳамда болаларга ёрдам кўрсатиш муассасалари салоҳиятини кучайтириш ва уларга ёрдам сифатини яхшилаш. Бу мақсадларга хукумат томонидан Осиё тараққиёт бан-

3.12 КИРИТМА. Жамоатчилик мониторинги натижалари

Ваколатли тиббиёт ходимлари ва аҳоли фикрини ўрганиш бўйича муахассисларнинг Ўзбекистон истеъмолчилар хуқукларини ҳимоя қилиш федерацияси, «Ижтимоий фикр» нодавлат жамоат фикри маркази, USAID томонидан молиялаштирилётган Фуқароларнинг ташабbusларини кўллаб-куватлаш дастури (CASP) иштирокида мамлакатнинг 7 худудидаги 54 амбулатория поликлиникасида ўтказилган мониторинг натижаларининг кўрсатишича, тадқиқ этилган шифо муассасаларининг:

- 48,2%ида аҳолига кўрсатилаётган тиббий ёрдам ҳакида етарли маълумот йўқ;
- 96,5%ида бепул тиббиёт хизмати ҳажми ва турлари ҳакида ахборот йўқ;
- 53,8%ида бепул тиббий хизмат кўрсатиладиган шахслар кўлламининг (шахслар тоифаси ва ижтимоий аҳамиятли касалликлар турлари)саноги йўқ.
- 99,5%ида аёлларни контрацептив воситалар билан бепул таъминланиши ҳакида маълумот йўқ;
- 94,8%ида имтиёзли рецепторлар бўйича дорилар берувчи дорихоналар тўғрисида маълумот, 45%ида эса дорихоналар билан имтиёзли шахсларни дорилар билан бепул таъминлаш хақида шартнома йўқ.

Ўзбекистон истеъмолчилар хуқукларини ҳимоя қилиш федерацияси томонидан беморлар хуқукларини ҳимоя қилинган «ишонч телефонлари» орқали тушган шикоятларга кўра, уларнинг учдан икки қисми поликлиника хизматидан норози, 20%и бепул дори таъминоти билан боғлиқ, 10%и - туғишига ёрдам билан боғлиқ шикоятлардан иборат.

Манба: «Тиббий ёрдам: жамоатчилик мониторинги натижалари». Бизнес-вестник Востока, 2004 й., 22 июл, №29.

3.13 КИРИТМА. Соғлиқни сақлаш тизимини бошқариш ваколатларини маҳаллий даражаларга узатиш

Евropa Иттифоқи давлатларида соғлиқни сақлаш бўйича жавобгарликни тақсимлаш бўйича ягона тизим мавжуд эмас. Баъзи давлатлarda бу ваколатлар давлат органлари ва нодавлат ташкилотлар зиммасида бўлиб, маҳаллий ҳокимият бу ташвишдан озод қилинган. Бошқа баъзи давлатлarda эса соғлиқни сақлаш учун жавобгарлик турли сугурта компанииялари, турли даражадаги ҳокимиятлар, нодавлат ташкилотлари зиммасида юқлатилган.

Фақат Скандинавия давлатларида маҳаллий ҳокимилклар соғлиқни сақлашни молиялаштириш ва бошқаришда етакчи рол ўйнайди. Аксар функциялар маҳаллий даражада бажарилишига қарамасдан, соғлиқни сақлаш учун жавобгарлик кўпроқ провинция кенгашлари (худудий даражада) кўлида жамланган; ҳакиқатдан ҳам бу уларнинг асосий функцияларидан бириди.

Манба: Кеннет Дэйви. «Соғлиқни-сақлаш ва маҳаллий ҳокимлик органларини ислоҳ қилиш: мақбул мувозанат борми?» Ўтиш иктисолларида давлат бошқаруви, 2003 йил, Бахор.

кининг 40 млн. АҚШ долл. микдоридаги кредити хисобига молиялаштириладиган лойиха йўналтирилади.

- марказлизлаштиришнинг алоҳида бир шакли бўлган хусусий соғлиқни сақлаш муассасаларини ривожлантириш.

Хусусий соғлиқни сақлаш муассасалари ва тиббиёт хизмати бозорини бундан кейин ҳам ривожлантириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

- ихтисослашган хизмат кўрсатувчи даво профилактика муасасаларини босқичмабосқич давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш;
- давлат соғлиқни сақлаш муассасаларининг давлат тиббий хизмати кўрсатишдан (фелдшерлик-акушерлик пунктлари кишлоқ худудий касалхоналари) бўшаётган хоналарини уларда хусусий тиббий хизмат кўрсатиш шарти билан хусусийлаштириш учун шароит яратиш;
- белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган таъсисчилар маблаги хисобига янги хусусий тиббий муассасалар ташкил этиш.

Нодавлат ташкилотлари барча давлатларда соғлиқни сақлаш тизимини жамоат асосида назорат қилишининг муҳим қисми саналади

3.4 ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ ВА АҲОЛИ ТУРМУШ ДАРАЖАСИНИНГ МИНТАҚАВИЙ ТАБАҚАЛАНИШИ

Ўта марказлаштириши оdatда ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишига салбий таъсир қилади

Марказлизлаштириши ҳам ўз-ўзича мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан унча фаровон бўлмаган ҳудудларини тезкор иқтисодий ривожлантишига қодир эмас

Халқаро тажриба марказлизлаштириш ва ҳудудларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши орасида бир хилда бўлмасада чамбарчас боғлиқлик мавжудлигини кўрсатади. Ўта марказлизлаштириш оdatда ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишига салбий таъсир қиласди: чунки «марказ» ҳудудларнинг эҳтиёжини объективиравиша тўла ҳисобга олишга қодир эмас. Бундан ташқари, марказлизлаштириш жойлардаги маъмурий ва ҳўжалик субъектларининг фаоллиги ва ташаббускорлигини бостиради, бу ҳам, табиийки, ҳудудларнинг жадал иқтисодий ривожланишига хизмат килмайди.

Шу билан бирга марказлизлаштириш ҳам ўз-ўзича мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан унча фаровон бўлмаган ҳудудларининг тезкор иқтисодий ривожлантишига қодир эмас. Бундан ташқари, бундай ривожланишини рағбатлантириш ва қўллаб-кувватлаш бўйича маҳсус чоралар дастурисиз ҳудудий табақаланиши нафақат камайиши, балки ортиши ҳам мумкин.

Ҳудудлар ривожидаги узилишларни қисқартириш муаммоси кўпчилик давлатларга хос. Ҳудудий фарқларни камайтиришига қаратилган турли ва ўзига хос ёндашувлар мавжудлиги ҳам бундан далолат беради. Бу жиҳатдан Хитойнинг тажрибаси ўзига хос ва қизиқарлидир. У ерда шаҳар ва қишлоқлар яратишнинг асосий ташаббускори ва қўллаб-кувватловчиси

ҳокимиятлар бўлди (3.14 киритма). Шутарзда амалга оширилган урбанизациялаштириш мамлакатнинг тараққий этган шарқи ва қолоқ ғарби ривожланиши орасидаги фарқларини камайтиришнанг бир йўли сифатида қаралди.

Етмиш йил давомида собиқ Иттифоқ таркибида бўлган Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин, ундан нафақат марказлизган бошқарув тажрибаси ва унинг устиворлигини, балки мамлакат ҳудудларининг ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражаларига кўра анча сезиларли табақаланишини ҳам мерос килиб олди.

Ҳудудий табақаланиш сабаблари. Ўзбекистон ҳудудларининг ижтимоий-иктисодий ривожланишидаги сезиларли табақаланиш собиқ Иттифоқ мавжуд бўлган даврга бориб тақалади. У бугун ҳам таъсири сезилиб турган бирқанча сабаблар билан боғлик.

Улардан бири – стратегик аҳамиятга молик табиий хомашё ресурслари конларининг бир текис жойлашмаганлигидир: марказ томонидан қабул қилинган қарорларга кўра, одатда ҳар бир бундай кон яқинида тегишли қайта ишлаш заводи барпо қилинарди. Бунинг натижасида ижтимоий-иктисодий ривожланишнинг юкори даражасига умумреспублика фонида олтин ва уранга бой бўлган Навоий, рангли металл ва кўмирга бой Тошкент, табиий газ кўп бўлган Бухоро вилоятлари эришди. Тошкент шаҳрига келсак, унинг юкори ривожланиш даражаси пойтхатлиги ва бу билан белгиланган ишбилармонликинг фаоллиги билан белгиланади.

Шу билан биргаликда, бъязи омиллар акс таъсир ўтказган ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Масалан, Коракалпогистон Республикаси ва Хоразм вилоятининг ижтимоий-иктисодий ривожланишдаги сустлиги кўп жиҳатдан Ўзбекистоннинг бу энг шимолий ҳудудларидаги оғир табиий-иклимий шароитлар (кейинги йилларда – экологик)га боғлик бўлса, Сурхондарёда марказ ва асосий транспорт йўлларидан олислик (кейинги чорак асрда нотинч Афғонистон билан кўшнилик), Фарғона водийсида аграр қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун ер ресурсларининг чекланганлиги билан боғлик. Кўрсатилган сабаблар туфайли бу ҳудудлар давлат бошқарувининг марказий органлари томонидан инвестициялар тақсим қилинаётганда эътибордан четда

3.14 КИРИТМА. Хитой ҳудудларини иқтисодий ривожлантиришда маҳаллий ҳокимлик органларининг роли

Хитой сиёсий тизимида турли даражадаги маҳаллий ҳокимлик органлари қишлоқ ва шаҳарларнинг ижтимоий-иктисодий ривожи ва курилишида асосий – ҳам қилувчи роль ўйнайди. Ҳатто ҳамжамиятлар иқтисодиётнинг асосий ривожлантирувчи кучи бўлган хитойча ўзига хос урбанизация хили ҳам пайдо бўлди. Бунинг ёрқин мисоли Цзянсу (қискача Сунан) вилоятининг жанубий қисмидир.

Сунан тажрибасига таянган холда, маҳаллий ҳамжамиятларнинг иқтисодий ривожлантишдаги конкрет ролини қўйидагича ифодалаш мумкин: биринчидан, бу ҳокимликлар корхоналар ривожининг асосий йўналиши ва кадрлар сиёсатини белгилайди; иккинчидан, ташқи мухит (юкори ва қуий даражадаги ҳукумат органлари, бошқа корхоналар ва ҳўжалик субъектлари) билан муносабатларини мувофиқлаштиради; учинчидан, маҳаллий молиявий ресурслардан фойдаланиши келишида ва кредитлар олишига эришади; тўртинчидан, ер майдонлари ажратади, солиқлар йигилишини назорат қиласди, имтиёзли солиққа тортиши сиёсатини ўтказади; бешинчидан, ўз фаолиятини юкоридаги органлар сиёсати билан мувофиқлаштиради. Айнан шу харакатлар қишлоқ корхоналари, айникса, жамоа корхоналарининг тез ривожланишига олиб келди. Маҳаллий ҳокимликларнинг ушбу жараёнларда бевосита иштирок этиши туфайли ҳам Сунан Хитойдаги энг йирик қишлоқ ҳўжалик корхоналари мавжуд туманга айланди. Аммо факат маҳаллий корхоналарнинг манфаатларини ҳисобга олиш сиёсатининг салбий жиҳатлари ҳам мавжуд. Бу ҳамжамиятлар орасида ҳудудий меҳнат тақсомотини инкор килиш, бир хил объектларни куриш, шунингдек, маҳаллий ҳокимлик ва корхоналар ҳуқуқлари юридик белгиланмаган холда корхоналар ишига кўп аралашув кабиларда кўринади.

Манба: Хитойда урбанизация: тамойиллар ва ривожланиш муаммолари. РФА ИНИОН муаммолик тематик тўплами, Москва, 2000 й.

қолиб, оқибатда иқтисодий ривожланишда нисбатан паст кўрсаткичларга эришидилар.

Иқтисодий ривожланиш даражасидаги ҳар хилликлар ҳудудларнинг ижтимоий ривожланиш бўйича ҳам табақаланишига (бироз кам даражада) сабаб бўлди, бу эса, ўз навбатида, инсон тараққиётининг ялпи индексида акс этди.

Давлат мустақиллигига эришганидан кейин ҳам Ўзбекистон сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий характердаги биркенча сабаблар туфайли бирданига кенг кўламли марказлизлаштириш ва ҳудудларга кенг иқтисодий ваколатлар беришга кириша олмади. Бошқарув тизимининг инертилиги туфайли илгари ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги фарқларини қисқартиришга хизмат қилмаётган омиллар амал қилишда давом этди. Хусусан бу куйидагилар туфайли вужудга келди:

- ижтимоий-иқтисодий жараёнларни назорат қилиш, ижтимоий соҳадаги инвестиция дастур ва лойихаларини молиялаштиришда юқори марказлашганлик даражасининг сақланиб қолиши ва уларнинг асосан республика бюджети ҳисобига амалга оширилиши;
- ижтимоий муаммоларни ҳал этиш бўйича давлат мақсадли дастурлари, чоралар комплексини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда ҳудудий омилларни (жуғрофий жойлашиш, табиий-икълим шароитлари, демографик аҳвол, минерал-хомашё ва иқтисодий салоҳият, экологик босим ва ҳ.к.) етарли даражада ҳисобга олмаслик;
- жойлардаги маҳаллий ҳукумат органларининг ҳудуд аҳолиси олдида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг суръат ва шарт-шароитларини таъминлаш бўйича ҳисоб бермаслиги;
- моддий-техника базаси ва молиявий имкониятлар (маҳаллий бюджет ва но-бюджет фонdlари) чекланганлиги туфайли маҳаллий ҳокимлик органларида қарамоғидаги ҳудудларда ижтимоий барқарорликни таъминлаш бўйича етарли ташаббус ва тадбиркорликнинг йўқлиги;
- мамлакат ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқариш бўйича марказий ва маҳаллий ҳукумат органлари, вазирлик ва идораларнинг аниқ тақсимланган, белгиланган функциялари, вазифалари, жавобгарлиги йўқлиги ва унинг диспропорцияси;
- ҳудудлардаги ижтимоий жараёнларни таҳлил қилиш, кузатиш ва истиқболни белгилаш учун зарур объектив ва ишончли статистик маълумотларнинг етарли эмаслиги.

Давлатнинг ҳудудий табақаланишни камайтиришдаги роли. Миллий иқтисодиётни бошқариш тажрибаси ошиб ва мукаммаллашиб боргани сайин, Ўзбекистон ҳукумати ҳудудий ривожланишдаги табақаланиши билан боғлик равишда келиб чиқадиган муаммолар ва уларни ҳал килиш механизмларини ишлаб чиқиш заруратини тушуниб етди.

Ўзбекистон турли ҳудудларининг ривожланишдаги анча жиддий ва айни пайтда ўсиб бораётган фарқлар энг камида қуидаги салбий оқибатларга олиб келиши аниқ:

- ишсизларнинг фаровонроқ ҳудудларга кўчиши ва у ердаги меҳнат бозорида бу билан боғлик кескин вазиятнинг кучайиши;
- депрессив ҳудудларда инвестицион фоллиқ ва меҳнатта рағбатнинг пасайиши, айникса, аҳоли камбағал қатламлари орасида;
- жамиятда ижтимоий кескинликнинг кучайиши, давлат маҳкамаларига ишончизлиқ, ижтимоий келишмовчиликнинг кучайиши;
- аҳоли реал даромадининг камайиши, камбағалликнинг ўсиши;
- таълим ва соғликни сақлаш хизматидан фойдаланиш имкониятининг чекланиши; молиявий ва моддий-техникавий ресурслар чекланганлиги туфайли ижтимоий инфратузилма соҳаларидаги диспропорциянинг ошиши.

Ўзбекистон ҳукумати иқтисодий ислоҳотнинг бутун даври давомида ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасидаги тенгизликтин камайтириш, уларнинг аҳоли турмуш даражаси бўйича табақаланиши кучайишига йўл қўймасликка ҳаракат қилиб келди ва буни ижтимоий барқарорлик ва иқтисодий ўсишни таъминлашнинг муҳим шарти деб билди.

Сўнгги 13 йил давомида шу мақсадда:

1. **Давлат мақсадли ижтимоий дастурлари** (жумладан, аҳолининг ижтимоий муҳофазага муҳтоҷ қатламларини ҳимоя килиш; таълим, соғликни сақлаш тизими мини ислоҳ этиш; қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш; қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви, табиий газ ва ҳ. к. билан таъминлаш соҳасида;) албатта ҳудудий боғлиқликни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиляпти ва амалга ошириляпти. Масалан, «Газ ва ичимлик суви» дастурини амалга ошириш аҳолини табиий газ билан таъминлаш даражасини 1991 йилдаги 46,2%дан 2003 йилга келиб 79,8%гача ошириш, ичимлик суви таъми-

Макроиктисодий барқарорликни таъминлаши бўйича кўрилган чоралар, институционал ва таркибий ўзгаришлар мамлакатда худудий табақаланишининг кескин ўсишига йўл қўймади

нотини 1995 йилдаги 69,2%дан 2003 йилга келиб 81,8%га етказиш имконини берди. Бунда аҳолини газ билан таъминлашдаги худудлараро табақаланиш кўрсатилган давр орасида 5,5 баравардан 1,5 бараварга, ичимлик суви бўйича 3,6 баравардан 1,5 бараварга қисқарди. Қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш бўйича дастурни амалга ошириш натижасида жойлардаги қишлоқ врачлик пунктлари сони деярли тўрг марта ўсиб, 1997 йилдаги 645тадан, 2003 йилда 2363 етди. Асосийси бу кўрсаткич айнан кам ривожланган худудлarda тез ошган.

2. Йирик давлат инвестициялари биринчи навбатда кам ривожланган, меҳнат ресурслари ортиқча худудларга: Қашқадарё вилоятига (Кўқдумалоқ табиий углеводлар кони, Шўртан газ-кимё комплекси), Андижон вилоятига (Асака автомобил заводи ва завод учун маҳаллийлаштирилаётган маҳсулотлар), Самарқанд вилоятига (автомобил заводи), Қорақалпогистон Республикасига (Нукус сода заводи), Бухоро вилоятига (Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши) ва бошқаларга йўналтирилди. Мамлакатнинг ушбу ва бошқа оз ривожланган худудларида йирик тўқимачилик корхоналари ташкил қилинди.

3. Мамлакат ичидаги юқ ташишини оптималлаштириши имконини берадиган янги транспорт ўйналишлари иктисодий жиҳатдан оз ривожланган худудлар бўйлаб ўтишини назарда тутган ҳолда барпо этилди: Сурхондарё ва Қашқадарё вило-

ятлари (Тошгузар – Бойсун - Кумкўрғон темир йўли), Наманган вилояти ва бутун Фарғона водийси (Қамчик довонидан ўтувчи автойўл реконструкцияси), Куйиамударё худуди (Навоий – Учкудуқ - Султонувайстоф темир йўли);

4. Суст ривожланган худудларга давлат ёрдами кўрсатиш мақсадида Наманган ва Хоразм вилоятларида ҳудудий ижтимоий-иктисодий ривожлантириши дастурлари амалга оширилди. Шу мақсадда Қорақалпогистон Республикаси ва Хоразм вилоятида чет эл инвесторлари ва маҳаллий кичик бизнес учун катта енгиллик ва имтиёзлар берилди.

Худудлараро табақаланиш даражаси. Ўзбекистон хукумати амалга оширган ҳаракатлар, шунингдек, макроиктисодий барқарорликни таъминлаш бўйича кўрилган чоралар, институционал ва таркибий ўзгаришлар мамлакатда худудий табақаланишининг кескин ўсишига йўл қўймади. Ялпи худудий маҳсулот (ЯХМ) кўрсаткич бўйича фарқ Ўзбекистонда (2003 йилда 4,2 марта), мисол учун Россияга қараганда анча кам (30 марта гача),²⁵ ёки қўшни Қозоғистондагига нисбатан (12 марта гача)²⁶ оз. Қиёслаш учун айтиб ўтиш мумкинки, Европа Иттифоқи мамлакатларида худудлар ривожи орасидаги максимал ва минимал фарқ 2,5–3 мартадан ошмайди.

Шу билан бирга, кўрилган чоралар Ўзбекистон худудий ривожланишининг табақаланишини кўпам камайтиrolмади. Аксинча, унинг даражаси 3.7 жадвалнинг кўрсатишича, кейинги бир неча йил ичидан нафакат камайди, балки ошди.

Юқорида қилинган хулоса инсон тараққиёти кўрсаткичларига нисбатан ҳам тўлиқ мос келади: унинг чекка кўрсаткичлари орасидаги фарқлар кўлами ҳам кейинги йилларда ошди. Бу инсон салоҳияти ривожи индексининг(ИТРИ) ҳар уч кўрсаткич омилларига нисбатан содир бўлди. Салбий тамойил сифатида эса шу муҳим ҳолни айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистон бўйлаб ИТРИнинг умумий ўсиш фонида энг кам ривожланган худудлар кўрсаткичлари кам ўсган ёки 3.8 жадвалда кўринишича, пасайган ҳам. Бу эса худудий табақаланиш жараёнларини фаоллаштирган.

Бу диапазоннинг ошиши, биринчи нафбатда бозор муносабатлари интенсив ривожланаётган ва хорижий ҳамда маҳаллий

25 Полинев А.О. Худудлараро иктисодий табақаланиш. УРСС, Москва, 2003 й., 10 б.

26 Есинтугелов А.Е. Қозоғистонда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойлашишининг асосий ўйналишлари, Олма-ота, 2002 й., 146 б.

3.7 ЖАДВАЛ

Ижтимоий-иктисодий ривожланиш бўйича худудлараро табақаланиш даражаси

(марта ҳисобида)

Кўрсаткичлар	1991	2000	2003
Ялпи худудий маҳсулот	—	2,6	4,2
Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш	5,2	6,5	15,8
ТИП ишлаб чиқариш	8,1	8,2	7,5
Капитал киритмалар	3,5	5,8	6,5
Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти	2,1	3,6	3,3
Чакана савдо обороти	2,9	6,0	5,0
Аҳолига пули хизмат	3,6	10,2	11,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида муалифлар ҳисоб-китоблари.

3.8 ЖАДВАЛ

Ўзбекистон худудлари бўйлаб минимал ва максимал ИТИ

(марта ҳисобида)

ИТРИ ялпи индекси	Шу жумладан					
	ЯХМ индекси		Таълим даражаси индекси			
2000	2003	2000	2003	2000	2003	
1,106	1,162	1,364	1,612	1,067	1,104	

Манба: Ушбу маъруздаги 20 – статистик жадвал маълумотлари асосида муаллифлар ҳисоб-китоблари.

хусусий компаниялар учун энг қизиқарли инвестицион, тадбиркорлик иқлими юзага келган Тошкент шаҳри иқтисодининг фал ривожланиши билан боғлиқ. Яна бир илгор худуд бу жаҳон бозорида ҳаридорталаб бўлган минерал ҳомашёга ўта бой ҳамда уни қазиб, бирламчи қайта ишлаш имкониятига эга бўлган Навоий вилоятидир. 1991-2003 йилларда Ўзбекистон пойтахтининг инвестициялар умумий ҳажмидаги улуши 4,0%дан 24,0%га ўсди, Навоий вилоятининг ушбу кўрсаткичи эса 2,6%дан 6,9%гача ошди. Бу тамойиллар худудларнинг иқтисодий ривожланишдаги табакаланишини кучайтириди.

1991-2003 йиллар давомида аҳоли жон бошига ЯҲМ умумреспублика даражасига нисбатан фақат Тошкент шаҳри, Андикон ва Навоий вилоятларида ўсди. Бошқа барча худудларда унинг ўртacha кўрсаткичлари пасайди. Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш кўрсатилган худудлардан ташқари умумреспублика даражасига нисбатан фақат Бухоро, Қашқадарё, Тошкент ва Фарғона вилоятларида ошди.

Иқтисодий, индустрисал ривожланишдаги фарқларга мувофиқ Ўзбекистон худудлари ижтимоий ривожланиш даражаси бўйича ҳам бир-биридан фарқ қиласди. Жумладан, аҳоли жон бошига даромаднинг худудий табакаланиши 19-91-2003 йилларда 1,3 баравардан 5 бараваргача ошди.

Мамлакатда қабул қилинаётган ва амалга оширилаётган ижтимоий дастурлар худудлар орасидаги аҳолининг асосий ижтимоий инфраструктура объектлари билан таъминланганлиги бўйича табакаланишини камайтириш имконини берди. Аммо аҳоли фаровонлиги учун энг муҳим омил - иқтисодий ривожланиш эканлиги туфайли, бу дастурлар худудлараро умумий табакаланишни сезиларли даражада кисқартира олмади (3.9 жадвал). Бу боғлиқликни ҳисобга оладиган бўлсак, юкорида кайд қилинган худудларнинг инсон тараққиёти индексидаги фарқларининг ошиш тамойили ўз-ўзидан келиб чиқмаганлиги англашилади. У 2000 йилдаги 1,11 баравардан 2003 йилга келиб 1,16 бараваргача ўсди. Бутун Ўзбекистон бўйича инсон тараққиёти индекси 0,736 дан 0,747га қадар ўсгани ҳолда, у Қорақалпогистон Республикаси, Жиззах, Наманган, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида пасайди. Колган 9 худудда бу кўрсаткич ўсди.

Мехнат бозоридаги талаб ва таклифнинг мутаносиблиги - худудлар ижтимоий фаровонлигининг муҳим кўрсат-

3.9 ЖАДВАЛ

Худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасига кўра типологияси, 2003 й.

Иқтисодий ривожланиш даражаси*	Худуд ўрни	Ижтимоий ривожланиш даражаси**	Худуд ўрни
Юкори даражা			
Навоий вилояти	1	Тошкент шаҳри	1
Тошкент шаҳри	2	Бухоро вилояти	2
Бухоро вилояти	3	Навоий вилояти	3
Тошкент вилояти	4	Тошкент вилояти	4
Ўрта даражा			
Фарғона вилояти	5	Фарғона вилояти	5
Қашқадарё вилояти	6	Андижон вилояти	6
Андижон вилояти	7	Сирдарё вилояти	7
Сирдарё вилояти	8	Хоразм вилояти	8
Сурхондарё вилояти	9	Наманган вилояти	9
Жиззах вилояти	10	Самарқанд вилояти	10
Паст даража			
Хоразм вилояти	11	Қашқадарё вилояти	11
Самарқанд вилояти	12	Қорақалпогистон Республикаси	12
Наманган вилояти	13	Жиззах вилояти	13
Қорақалпогистон Республикаси	14	Сурхондарё вилояти	14

* Иқтисодий ривожланиш даражаси жон бошига ЯИМ ишлаб чиқариш кўрсаткичлари бўйича белгиланган.

** Ижтимоий ривожланиш даражаси аҳоли жон бошига ижтимоий инфратузилма обьектлари билан таъминланганлик, товар айлануви ҳажми ва пули хизматлар кўрсаткичлари.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллифлар томонидан хисобланган.

кичидир. Қиёсий таҳлилнинг кўрсатишича, бу масалада энг кескин вазият Қорақалпогистон Республикаси, Наманган, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида кузатиляпти. Бу худудлар иқтисодий ривожланиш, меҳнат бозори аҳволи билан худудлардаги аҳоли турмуш даражаси ўзаро чамбарчас боғлиқ эканини яққол кўрсатиб турибди.

Ички ҳудудий табакаланиш даражаси.

Ўзбекистонда худудлараро табакаланиш ҳар бир худуд, жумладан, қишлоқ маъмурий туманлари, шаҳарлар ва алоҳида табиий-иқтисодий худудлар даражасида янада кўпроқ бўлган фарқлар билан ҳам характерланади.

Туманлар орасидаги сезиларли узилиш аҳоли жон бошига индустрисал, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ҳалқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш ва инвестициялар бўйича юзага келган. Шудай килиб, туманлараро табакаланиш даражаси (энг паст ва энг қуий даражададаги) саноат бўйича Бухоро вилоятида 742 баравар, Фарғона вилоятида деярли 200 баравар, Қашқадарё вилоятида 80 баравар, Наманган вилоятида 40 бараварни ташкил қилди. Инвестициялар бўйича фарқ Жиззах вилоятида 386 баравар, Навоий вилоятида 187 бараварга етди.

3.15 КИРИТМА. Жиззах вилоятидаги туманлараро тафовутларнинг хусусиятлари

- кишлоп хўжалигида ширкатларнинг фермер хўжаликларига айлантирилиши муносабати билан аввалги тизимда мавжуд кўпгина иш ўринлари қисқариб, ишсизлик муаммоси кишлоп жойларда янада кескинлашяпти;
- кичик бизнес ривожи нихоятда нотекис кечяпти;
- кичик шаҳарлар ва шаҳар типидаги посёлкаларда қашшоқлик муаммоси кишлоплардагига караганда ҳам қескин. Бунинг асосий сабаби ер участкалари олиш имконининг йўқлиги, кишлоп хўжалигидан бошқа соҳада тайинли иш ўринлари топиш кийинлиги ва инфратузилманинг ривожланмаганлиги;
- ахолининг турмуш даражасига ерларнинг мелиоратив ахволи (шўрланганлик, ер ости сизот сувларининг якинлик даражаси, янги ёки эски сугориш зоналарида гренаж тизимининг ҳолати) ва кишлопларнинг ишлаб чиқариш-транспорт агломерацияларида жойлашмаганлиги (тоғ ва тоғ олди, дашт ҳудуди);
- ижтимоий соҳа объектларининг мўътадил фаолият юритишини таъминлаш, ижтимоий дастурларни бажариш, маҳаллалар турмушини бошқариш вазифаларини бажариш бўйича асосий жавобгарлик молиявий манба ва таъсир этувчи кучи бўлмаган маҳаллий хокимият органлари, етарли жавобгарлик эса фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари зиммасига тушади.

Манба: «ТАHLIL» Ижтимоий тадқиқотлар маркази, Ўзбекистон Республикаси Жиззах вилояти бўйича тадқиқотлар ҳисоботи, 2003 йил, октябрь.

3.16 КИРИТМА. Қишлоқ туманлари ижтимоий муаммолари

Жиззах вилоятининг Пахтакор ва Фаллаорол туманларида ўтказилган тадқиқотларга кўра, тиббий муассалар кишлоплараро бирдек жойлашмаган. Фаллаорол туманининг аҳоли пунктларидан бирида яшовчиларнинг 50 фоизи улар яшаётган жойда бирон-бир касалхона ва поликлиника йўқлигини қайд этишган. Айниқса, кишлоп жойларда тиббий хизмат кўрсатишнинг сифати нихоят даражада паст эканлиги долзарб муаммо бўлиб туриби (Фаллаорол туманида сўралганлардан 30 фоизи ушбу фактни айтганлар). Шу ва шунга ухшаш сабаблар оқибатида касалланиш кўрсаткичи 2002 йили ҳар 100 минг кишига Фаллаорол туманида 19,2 минг, Пахтакор туманида эса 32,6 минг кишини ташкил этди.

Сўралганларнинг кўпчилик кисми фарзандларининг мактабдан кейин ҳам ўқишини давом этиришини хоҳлашади. Лекин айни пайтда 56,6% оиланинг моддий шароити фарзандларини ўрта касб-хунар билим юртида ўқишига имкон бермайди. Моддий етишмовчилик бир қанча болаларнинг мактабга боролмаётганлигига сабаб бўляпти (сўралганлар ҳисобида дарс колдираётганларнинг 70 фоизи айни шу сабабни кўрсатишган).

Манба: «ТАHLIL» Ижтимоий тадқиқотлар маркази, Ўзбекистон Республикаси Жиззах вилояти бўйича тадқиқотлар ҳисоботи, 2003 йил, октябрь.

Таҳлилнинг кўрсатишича, туманлар ўртасида бозор муносабатларига ўтиш, жумладан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш бўйича ҳам катта фарқлар мавжуд. Жиззах, Самарқанд, Фарғона вилоятларида шундай туманлар борки, уларда ҳар 1000 аҳолига атиги иккита кичик тадбиркорлик корхонаси тўғри келади. Кичик бизнес томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот бўйича туманлараро табақаланиш Коралпогистон Республикасида 72 бараварни, Навоийда 20 ва Тошкент вилоятида 17 бараварни ташкил қиласди. Деярли барча туманлар заҳира маҳнат ресурсларига эга, аммо улардан фойдаланиш ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма яхши ривожланмаганлиги, маҳаллий бюджетларнинг чекланганлиги, маҳаллий хукумат органлари фаолиятининг кам самарааралилиги туфайли қийинdir.

Тоғ ва тоғолди ҳудудлари, шунингдек илгари ўзлаштирилган кўриқ ерларда жойлашган туманлар алоҳида

кийинчиликларга дуч келяптилар. Бошқа туманлар билан солиширганда, улардаги ижтимоий-иқтисодий ортда қолишнинг сабаблари транспорт олислиги, миграциянинг юқорилиги (айниқса ёшлар орасида), сугориладиган ерларнинг ишдан чиқиши, сув хўжалиги инфратузилмасининг яроқсиз ҳолга келаётганлиги, хизмат кўрсатиш соҳасининг етарли ривожланмаганлигидир. Ушбу хуоса Жиззах вилоятида ўтказилган ижтимоий сўров таҳлили натижалари орқали тасдиқланади²⁷(3.15 киритма).

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги фарқлар ахолининг соғлиқни саклаш ва таълим хизматидан фойдаланишда тенг имкониятларга эга бўлмаслигига олиб келади ва бунинг оқибатида инсон тараққиётининг ижтимоий қисмлари бўйича туманлараро табақаланиш кучаяди (3.16 киритма). Бу эса меҳнат ресурсларидан фойдаланиш сифати ва самараси, меҳнат унумдорлигини пасайтиради, ва бу охир-оқибатда жон бошига ЯХМ кўрсаткичларини тушириб юборади ва инсон тараққиётни ривожининг ялпи индексига ҳам таъсир қиласди.

Ҳудудлараро ва ички ҳудудий табақаланиши камайтиришистиқболлари. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин амалга оширилган харакатлар республика ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасига кўра табақаланишнинг қескин ошиши олдини олиш имконини берди. Шу билан бирга бу харакатлар собиқ Иттифоқ даврида шаклланиб, кейинги йилларда бирмунча кучайган ҳархилликларни бутунлай бартараф қилиш учун етарли бўлмади.

Ҳудудий табақаланишнинг инсон салоҳияти ривожланиши даражасида сақланиши ва, айниқса, ўсиб бориши келажакда жиддий салбий оқибатларга олиб келиши мумкин, шу сабабли уни бартараф қилиш нафақат ижтимоий-иқтисодий, балки ижтимоий-сиёсий вазифа сифатида ҳам каралиши керак.

Шу билан бирга, маъмурий ислоҳот доирасида эълон қилиниб, амалга оширишга киришилган бошқаришни марказлизлаштириш сиёсатининг ўзи ижтимоий-иқтисодий тараққиётни фаол рағбатлантиrsa-да, мамлакатнинг инсон салоҳияти жиҳатидан кам ривожланган ҳудудларини тезкор тараққиёт йўлига олиб чиқиш ва шу орқали ҳудудий фарқларни бартараф қилиш учун кифоя эмаслигини тан олиш керак. Бун-

²⁷ Манба: Ўзбекистон Республикаси Жиззах вилояти бўйича тадқиқотлар ҳисоботи, «ТАHLIL» Ижтимоий тадқиқотлар маркази , 2003 йил, октябрь.

дан ташкари, бундай ривожланиши рағбатлантириш ва қўллаб-кувватлаш бўйича маҳсус чоралар дастури йўқ бўлган бир шароитда, худудий табакаланиш даражаси нафақат камайиши, балки ошиши ҳам мумкин. Бундай шароитда ҳар бир худуд учун алоҳида ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш зарурияти ва аҳамияти кучаяди. 2004 йилда БМТГД «Барқарор даромад манбаларини яратиш» дастури доирасида Қашқадарё вилоятини худудий ривожлантариш стратегияси ишлаб чиқиш ташаббуси билан чиқди. Унинг асосий мақсади мавжуд ресурс ва имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, аҳоли турмуш даражасини оширишдан иборат. Бунда шу нарса жуда муҳимки, ушбу стратегияни ишлаб чиқиш маҳаллий ҳокимлик ва ўз-ўзини бошқарув органлари, бизнес тизилмалар, ННТ ва бошқа фуқаролик жамияти институтларининг фаол мулоқоти ва иштироки туфайли амалга оширилди. Ишлаб

чиқилаётган стратегия Қашқадарё вилоятининг иқтисодий ривожланиш таомийларини аниқлаш ва шундан келиб чиқкан ҳолда, иш ўринларини барпо этиш ва даромадни ошириш, аҳолини ижтимоий муҳофаза этиш ва фаровонлигини кўтариш бўйича конкрет чора-тадбирларни кўзда тутади.

Бунда ҳар бир худуд учун ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишининг ўзи етарли эмас, балки айни пайтда яхши ўйланган умумдавлат тадбирлари мажмую ҳам зарур. Ўзбекистон худудлари ривожланиш даражасини бирхиллаштириш бўйича конкрет ташкилий-иктисодий механизmlарга келсак, у Европа Иттифоқида яхши натижалар бериб, Ирландия, Испания, Португалияният жадал ижтимоий-иктисодий ривожланишига кўмаклашган бой жаҳон тажрибасини хисобга олган ҳолда тузилиши ва ривожланган давлатларга нисбатан колоқликни бартараф этиш чора-тадбирларидан иборат бўлиши керак.

3.5. ФИСКАЛ МАРКАЗСИЗЛАШТИРИШНИНГ ИМКОНИЯТЛАРИ ВА БОШЛАНГИЧ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Ҳудудлар иқтисодий, табиий, демографик ва бошқа жиҳатдан ўзаро фарқланган бир шароитда аҳолининг давлат хизматларидан тенг фойдаланишини таъминлаш, ижтимоий адолатга риоя қилиш масалалари каби масалалар давлат мавжуд ресурсларни худудлар орасида қайта тақсимлашга аралашишини талаб қиласди. Айни пайтда худудларнинг иқтисодий салоҳиятини ривожлантариш, маҳаллий ҳокимият органларининг маҳаллий бюджетлар даромадини кўпайтириш ва ундан самарали фойдаланишдан манбаатдорлигини ошириш каби масалалар ҳам тобора каттарок аҳамият касб эта бошлади. Сўнгги пайтларда бу масалалар кўп ҳолларда солиқлар даражаси ҳамда таркиби билан боғлиқ масалаларда ваколат ва жавобгарликнинг бир қисмини марказий ҳокимликдан маҳалий ҳокимлик органларига беришини кўзда тутувчи фискал марказсизлаштириш билан боғланяпти.

Фискал марказсизлаштириш давлат бошқарув органларини аҳолига яқинлаштиради ва у тўғри ташкил қилинса, давлат ресурсларини янада омилкор тақсимланиши ва аҳолига янада сифатлироқ хизмат кўрсатишни таъминлайди, иқтисодиёт ривожини тезлаштиради, камбағалликни пасайтириш учун омил яратади ва шу орқали инсон тараққиётiga хизмат қиласди.

Аммо ўтган бўлимда қайд этилганидай, фискал марказсизлаштириш салбий оқибатларга олиб келиши ҳам мумкин. Ҳисботлиликни таъминлаш механизmlари бўлмаган ҳолда фискал марказсизлаштириш худудлар ривожи ва аҳоли турмуш даражасидаги фарқларни, микроиктисодий вазиятни бузиши ва коррупцияни кучайтириши мумкин. Шу боис, унинг ўтказилиши ҳам бу жаённинг афзаллеклари ва салбий жиҳатларини хисобга олишни талаб қиласди. Буларнинг мувозанати ҳар бир давлатга фискал марказсизлаштириш канчалик тўғри келиш-келмаслигини аниқлаб бериши керак.

Фискал марказсизлаштириш турли даражадаги ҳокимлик органлари ўртасида харажат ваколатларини чегаралаш, солиқ даромадини тақсимлаш ва бюджет трансферлари каби бир-бири билан боғлиқ масалаларни ҳам қамраб олади. Бунда шуни айтиб ўтиш керакки, аниқ белгаланган харажат ваколатларисиз солиқ даромадини тақсимлашда барқарорликка эришиш ва тенглаштирувчи трансферлар самарали тизимини яратиш анча кийин.

Харажат қилиш ваколатларини тақсимлаш. Харажат ваколатларини конуний чеклаш Ўзбекистонда ҳам жаҳон тажрибасида қабул килинган ёндашувга асосланган. Марказий хукumat

Фискал марказсизлаштириши давлат бошқарув органларини аҳолига яқинлаштиради ва у тўғри ташкил қилинса, давлат ресурсларини янада омилкор тақсимланиши ва аҳолига янада сифатлироқ хизмат кўрсатишни таъминлайди, иқтисодиёт ривожини тезлаштиради

Харажат ваколатларини марказлизлашириши тегишли молия ресурслари ва солиқ даромадини шаклантириши ҳамда улардан фойдаланиши соҳасида ваколатлар билан мустаҳкамланиши керак

умумдавлат миқёсидаги жамоат хизматини молиялаштиради, шунингдек, ихтисослашган тарздаги (масалан, махсус тиббиёт муассасалари) хизмат учун жавоб беради, маҳаллий ҳокимлик эса ўз маъмурий худуди доирасидаги харажатлар юзасидан жавобгар ҳисобланади. Умумдавлат миқёсидаги жамоат ишларига мамлакат мудофааси, миллий хавфсизлик, одил судлов кабиларни, вилоят миқёсидаги жамоат ишларига эса муайян худуд ахолиси аҳволига таъсир қилувчи умумий таълим, тиббий санитария ёрдами ва бошқаларни киритиш мумкин.

Инсон тараққиёти учун жуда зарур бўлган соҳалардан таълим ва соглиқни сақлаш асосан маҳаллий бюджетлар ҳисобидан молиялаштирилади (3.10 жадвал). 2003 йилда таълим харажатларининг 87%, соглиқни сақлаш ха-

ражатларининг 88% вилоят, туман ва шаҳар бюджетлари ҳисобига амалга оширилган.

Кўплаб харажат ваколатлари икки ҳокимлик даражалари орасида бўлинади. Бунда харажатлар учун аниқ регламентлаш ва чегараланган жавобгарликнинг йўқлиги янги ташкил қилинаётган муассасалар бюджети манбасини аниқлашда англашилмовчиликка олиб келади, бошқарув органларининг бюджет маблағини ишлатишдаги масъулиятини мавхумлаштириб, ахолига хизмат кўрсатиш сифатининг пасайишига олиб келади.

Амалдаги харажат ваколатларини тақсимлаш тизимиға мувофиқ маҳаллий бюджетларнинг давлат молиялаштириш тизимида роли ва уларнинг маълум харажатлари таркиби юзага келган. Маҳаллий бюджетларнинг ялпи харажатларида ижтимоий соҳа ва ижтимоий муҳофазага сарфланаётган харажатларнинг салмоғи энг катта (2002 йилда 71%).

Маҳаллий бюджетларнинг умумий давлат харажатлари улуси ва ЯИМ фискал марказлизлашириш даражасини кўрсатади. Бироқ Ўзбекистонда бу кўрсаткич анча юқори бўлишига қарамай, маҳаллий бюджет харажатларининг каттагина қисмини бюджет соҳаси ходимларининг маоши ташкил этади. Улар эса марказ томонидан белгиланади ва назорат қилинади, яъни бу ҳолда марказлизлашириш ҳақида эмас, балки деконцентрация ҳақида гапириш мумкин.²⁸

Бюджет федерализми назариясида қайд қилинишича, энг яхши самарадорлик сайланадиган маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ўз харажатлари ҳақида ўзлари қарор қабул қилган ва уларни маҳаллий солиқлар ҳисобига қоплаганида юзага келади.²⁹ Бошқача қилиб айтганда, марказлизлаширишнинг барча афзалликларини кўлга киритиш ва таваккалчилик эҳтимолини иложи борича камайтириш учун харажат ваколатларини марказлизлашириш тегишли молия ресурслари ва солиқ даромадини шаклантириш ҳамда улардан фойдаланиши соҳасида ваколатлар билан мустаҳкамланиши керак (3.17 киритма).

28 Деконцентрация маҳаллий бошқарув органларига мажбуриятлар юқлашни кўзда тутади ва бунда улар қарор қабул қилишда марказий органларга тўлиқ ҳисоб берадилар.

29 Oates W.E. The Political Economy of Fiscal Federalism, Lexington Books, 1977.

3.10 ЖАДВАЛ

Турли миқёслардаги бюджетларнинг ижтимоий соҳа жами харажатларидаги улуси, 2002 йил (%)

Ижтимоий соҳа	Давлат бюджети	Республика бюджети	Вилоят бюджети	Туман ва шаҳарлар бюджети
Ижтимоий соҳа	100	17	24	60
Улардан:				
Маориф	100	13	22	65
Соғлиқни сақлаш	100	14	29	57
Спорт	100	12	30	58
Маданият ва оммавий ахборот воситалари	100	92	6	3
Фан	100	72	14	14
Ижтимоий таъминот	100	63	18	18
Ижтимоий муҳофаза	100	2	23	75
Улардан:				
Кўп болали ва кам таъминланган оиласаларга ёрдам пули	100	0	5	95
Ахоли учун ижтимоий аҳамиятли хизматлар нархидаги тафовутнинг бюджетдан тўланиши	100	2	94	5

Манба: ИТМнинг «Маҳаллий бюджетлар эркинлаштириш шароитида: даромад базасини мустаҳкамлаш ва марказий бюджет билан муносабатларни такомиллаштириш» маърузаси, 2003/01.

3.17 КИРИТМА. Ривожланаётган мамлакатларнинг фискал марказлизлашириш тажрибаси

Халқаро тажрибаларнинг кўрсатишича, харажатлар бўйича жавобгарлик тегишли даромадлар бўйича марказлизлаширишсиз амалга оширилса, куйига бериладиган ёрдамнинг сифати ва кўрсаткичлари камаяди ёки маҳаллий ҳокимлар янада кўпроқ трансферт ва кредитларни талаб эта бошлайди. Бунга Россияни мисол килиб келтириш мумкин. Сарф-харажатларга нисбатан даромад кўпроқ марказлизлаширилган бўлса, солиқ ракобати оқибатида жойларда даромадларни тўплаш имкониятлари пасаяди ва худди Аргентина, Бразилия ҳамда Колумбиядаги каби макроиктисодий бекарорлик вужудга келади. Мабодо даромадлар маҳаллий даромадларни жамлашда тегишли муқобил чоралар кўрилмаган ва маҳаллий ҳокимлик килинган сарф-харажатлар учун жавобгарликни ўз зиммасига ола билмаган ҳолда марказлизлаширилса, энг кўп хавф кузатилади. Ҳатто ҳар икки томон мутаносиб равища марказлизлаширилган бўлса ҳам, маҳаллий ҳокимлик ўз вазифасини удалаш учун етарли маъмурий ва техник имкониятга эга бўлмаслиги мумкин.

Манба: Женни Литвак, Жўнайд Ахмад, Ричард Берд. Ривожланаётган давлатларда марказлизлашириш масалаларини кайта кўриб чикиш. Жаҳон банки, Вашингтон, Колумбия округи, 2003.

Солиқ даромадини тақсимлаш. Даромад олиш соҳасидаги марказизлаштириш маҳаллий бошқарув органларини иқтисодий базани ривожлантиришга ва ўз қарамоғидаги худудларга инвестиция киритишга рағбатлантиради, бу билан улар солиқ тушумларини кўпайтирадилар. Бундан ташқари, маҳаллий бошқарув органларига солиқ ставкаларини ва ўз сиёсатини мустақил белгилаш имкониятининг берилиши янги ғоялар ва самаралийкнинг катализатори бўлган соғлом ракобатнинг пайдо бўлиши ва кучайишига олиб келади.³⁰ Товар бозорларида бўлгани каби соғлом рақобат, жамоат хизмати ишлаб чиқарувчиларини янада самарадор бўлиш ва сифатли хизмат тақлиф қилишга ундайди.

Аммо маҳаллий ҳокимликка солиқ ваколатларини бериш имкониятини баҳолай туриб, маҳаллий ҳокимлик органларнинг ҳам юқори органлар, ҳам ахоли олдида ҳисобот беришини таъминловчи институционал механизмларни ҳам ҳисобга олиш керак. Ушбу механизмлар бўлмаган шароитда маҳаллий ҳокимликка солиқларни тартибга солиш бўйича кенг ваколатлар бериш фойда ўрнига зиён келтириши мумкин.

Ўзбекистонда маҳаллий бюджетларнинг асосий манбаси маҳаллий солиқ ва йигимлар, умумдавлат солиқларидан ажратмалар ва юқоридаги бюджетлардан тушумлардир (бюджет ссудалари ва дотациялари) (3.8 расм).

Икки маҳаллий солиқ - мулк ва ер солиги Ўзбекистон Республикасининг қонунларида асосан жорий қилинган ва мамлакатнинг барча худудида олинади. Бу солиқларнинг ставкалари Вазирлар Кенгашини томонидан белгиланади. Бошқа солиқ ва йигимлар бўйича Вазирлар Кенгаши энг кўп ва энг оз чегара ставкалари белгилайди, холос. Уларни жорий қилиш, конкрет ставкаларни белгилаш, имтиёзлар бериш ва хоказолар маҳаллий ҳокимлик органлари ихтиёридадир (3.19 киритма). Деярли барча худудларда маҳаллий ҳокимлик органлари бу ваколатлар, айниқса солиқ имтиёзлари бериш бўйича ваколатлардан фойдаланадилар.

Аммо хозирги пайтда маҳаллий солиқлар маҳаллий бюджетлар даромадининг асосий манбаларидан бири эмас. (3.9 расм).

Маҳаллий бюджетлар даромадининг асосий қисми умумдавлат солиқ ўтказмалари ҳисобига шаклланади.

Ҳар йили давлат бюджети параметрларини белгилашда ҳар бир вилоят учун

3.18 КИРИТМА. Умумдавлат солиқлари

- Умумдавлат солиқлariiga куйидагилар киради:
- 1) юридик шахсларнинг даромади (фойдаси)га солиқ солиш;
 - 2) жисмоний шахслар даромадига солин солиш;
 - 3) қўшимча қиймат солиги;
 - 4) акциз солиги;
 - 5) заминдан фойдаланганлик учун солиқ;
 - 6) экология солиги;
 - 7) сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси

3.19 КИРИТМА. Маҳаллий солиқ ва йигимлар

- 1) мулк солиги
- 2) ер солиги
- 3) инфратузилма ривожига солинадиган солиқ
- 4) жисмоний шахслар томонидан транспорт во-ситаларининг бензин, дизел ёқилғиси ва газ истеъмоли учун солинадиган солиқ
- 5) савдо килиш хуқуки учун йигим, шу жумладан, баъзитурдаги молларни сотиш хуқуқидан олинадиган лицензия йигимларини ҳам кўшган холда
- 6) юридик шахслар, шунингдек, тадбиркорлик фаoliyati билан шугулланадиган жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказганлик учун йигим.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси

3.8 РАСМ

Маҳаллий бюджетларнинг даромад манбалари

Манба: Ўзбекистон Республикаси «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуни, 2000 й., 14 декабрь.

3.9 РАСМ

Маҳаллий бюджетлар даромадлари тузилиши (%)

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги.

умумдавлат солиқларининг ҳар бир тури бўйича ажратмалар меъёри белгиланади. Умумдавлат солиқларни вилоят ва туман бюджетлари орасида тақсимлаш ҳам йил учун белгиланадиган меъёрлар асосида ишлаб чиқиласди.

Умумдавлат солиқларидан ажратмалар меъерининг йиллик ўзгариши солиқ даромадини бой ва камбағал худудлар орасида қисман қайта тақсимлашни кўзда тутади. Бироқ бундай механизм маҳаллий ҳокимликларни худудларнинг иқтисодий ва солиқ базасини ривожлантиришда рағбатини пасайтиради, уларни солиқ тушумларини яхшилашдан манфаатдор этмайди. Бундай ёндашув молиявий режалар ва худудларни ижтимоий-иктисодий

30 Ebel Robert, Yilmaz Serdar (1999): «Intergovernmental Relations: Issues in Public Policy.»

ривожлантиришнинг узок муддатли дастурларини ишлаб чиқиш имкониятини истисно қилади.

Умумдавлат солиқларини турли дара жадаги бюджетлар орасида тақсимлаш механизмидан фойдаланадиган кўплаб давлатларда муайян вақт оралиғида амал қиласидиган барқарор тақсимлаш нормативлари жорий этилган.

Умумдавлат солиқларидан маҳаллий бюджетларга ажратмалар нормати-

вининг белгиланиши узок муддатли асосда маҳаллий ҳокимлик органларини ўз худудларини иқтисодий ривожлантиришни яхшилаш ва солик салоҳиятини кенгайтиришдан манфатдор қилади. Бундан ташқари, умумдавлат солиқларини тақсимлаш бўйича узок муддатли ва барқарор меъёрларнинг жорий килиниши маҳаллий ҳокимлик органларининг солиқлар бўйича ваколатларини кенгайтириш йўлидаги дебочадир.

Шундай қилиб, маҳаллий бюджетларнинг таркиби маҳаллий ҳокимлик органларининг ваколатларини баҳолаш имкониятини беради. Уларнинг ваколатлари маҳаллий солиқларни тартибга солиш билан чекланган бўлиб, маҳаллий бюджетларда ушбу солиқларнинг улуси 17% ни ташкил этади. Маҳаллий ҳокимлик органларининг молиявий имкониятларини кенгайтириш муаммоси билан бюджетлараро муносабатлар ва бюджетни марказлизлаштириш ислоҳотини амалга ошираётган деярли барча мамлакатлар тўқнаштилар. Дунё тажрибасининг кўрсатишича, баъзи давлатлар маҳаллий даражада даромад манбанини кенгайтириш ва ундан фойдаланиш бўйича маҳаллий ҳокимликларга ваколат беришда ўзига хос ёндашувларга эга (3.20 кирита).

Бюджет трансферлари. Ҳали қайд этилганидек, демографик, табиий ва иқтисодий омиллар Ўзбекистон минтақалари ривожланишида сезиларли дифферениацияга сабаб бўлди. Бунда ЯҲМ тармоқ таркиби географик шароит ва ислоҳотларгача шаклланган ихтисослашувга кўра, худудлар бўйича фарқланади. Бу худудлар бўйича солик базасининг ҳар хиллиги ва ўз навбатида аҳоли жон бошига бюджет солик даромадининг фарқланишига олиб келди (3.11 жадвал). Бундай шароитда бюджет трансферлари зарур ва муҳим чоралардан бирига айланади, чунки унинг ёрдамида ресурслар турли даражадаги бюджетлар ҳамда бой ёки камбағал худудлар ўртасида қайта тақсимланади. Ресурсларни худудлар ўртасида самарали қайта тақсимлаш механизми бўлмаган шароитда ғазнани марказлизлаштириш мавжуд номувофиқликларни факат кучайтириши мумкин, бу эса ўз навбатида хизматлардан фойдаланишда тенгсизликка, турли минтақаларда аҳоли даромади ва турмуш даражаси ҳар хил бўлишига олиб келади.

3.20 КИРИТМА. Хитой тажрибаси

Хитой Халқ Республикасида 1994 йилги молиявий ислоҳот ўтказиш жараённада даромадни тақсимлаш бўйича хукуматларо битимлар кисман қайта кўриб чиқилди. Даромад маҳаллий ҳокимлик органлари томонидан йигилиб, унинг бир кисми марказий ҳокимлигга йўналтирилган эски ислоҳоттага бўлган совет тиپидаги молиявий тизим солиқларни марказий хукумат ва маҳаллий ҳокимлик органлари орасида тақсимловчи тизим билан алмаштириялти.

Хитойда 1994 йилдан кейин амалга оширилган бюджетдан ташқари молия деб номланган тажрибайникса қизикарли. Бюджетдан ташқари молия маҳаллий ҳокимлик органларитомонидан назорат килинадиган бюджетдан ташқари маблаг ва шаҳар ва туманлар даражасида мустакил йигилган маблагдан ташкил топади. Бюджетдан ташқари молиялаштиришнинг ҳақиқий кўламлари ҳақида аниқ мъалумотлар йўқ, аммо Фан Гангнинг айтишига кўра, «улар кейинги пайтда янада кўпайяпти ва расмий бюджет даромадидан ошиши ҳам мумкин». Кичиро Фукусакунинг айтишича, бюджетдан ташқари даромад бозорга йўналтирилган ислоҳотлар бошлангандан кейин жорий килинган янгиликдир. Бу даромад маҳаллий ҳокимлик органлари томонидан маҳаллий манбалардан йигилган ва маҳаллий жамоат лойиҳаларига ёки хеч қайси даражадаги бюджет томонидан кўпланмайдиган жорий харажатларга сарфланадиган маблагдан ташкил топади. Бу даромад норасмий хисобланади, лекин унгар ҳам мутлақ жиҳатдан, ҳам нисбий жиҳатдан бошқаларга караганда тез ўсяпти.

Хитой шаҳарларida маҳаллий даромаднинг яна бир сезиларни манбаи - ерлардан фойдаланиш хукукидир. У даромад келтиришидан ташқари, шаҳар ерлари бозорини яратишга ҳам ўз хиссасини кўшади. Илгари Хитойда барча ерлар маъмурӣ йўл билан бўлинарди; ислоҳот эса савдо, кимошиби савдолари ва ердан 40-70 йил мобайнида фойдаланиш нархларини белгилаш бўйича музокаралар каби бозор механизмларини жорий килди, бунда ердан фойдаланиш хукуки мерос килиб берилиши ҳам мумкин. Аммо ер ҳамон давлат мулкни хисобланади. Бундай амалиёт Гонконгнинг шу соҳадаги муваффакиятли тажрибасига жуда ўхшаш. Кўплаб Хитой шаҳарларининг маҳаллий ҳокимият органлари ўз даромадининг 80%га яқинини ердан фойдаланиш ҳукукини сотишдан олишяпти ва бу ҳол мамлакатдаги маҳаллий ҳокимлик органларининг молиявий аҳволини мустахкамлашга катта ҳисса қўшияпти.

Манба: http://www.unhabitatmoscow.ru/debat_8_1/debat_8_1.htm

3.11 ЖАДВАЛ

Худудлар бўйича аҳоли жон бошига солик тушимлари динамикаси

(республика бўйича ўртacha кўрсаткичга нисбатан фоиз ҳисобида)

Худудлар	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Қорақалпогистон Республикаси	38,8	40,0	48,1	49,4	45,6	39,0	36,7
Андижон	40,3	51,5	51,2	55,2	52,4	54,6	55,9
Бухоро	75,9	98,9	27,7	170,2	159,7	162,7	143,0
Жиззах	33,6	35,6	30,7	34,2	37,2	41,6	37,3
Кашқадарё	90,2	109,6	95,2	73,0	92,3	81,6	75,6
Навоий	170,9	146,1	130,8	131,4	135,0	159,1	182,1
Наманган	40,2	48,3	44,7	43,1	45,3	46,8	47,9
Самарқанд	41,4	44,9	43,5	49,4	52,8	51,0	48,7
Сурхондарё	32,2	41,5	45,1	42,9	41,2	42,2	42,4
Сирдарё	75,3	72,4	70,9	72,3	73,1	77,0	79,4
Тошкент	106,2	114,7	103,1	104,5	105,6	114,2	128,1
Фарғона	157,5	116,1	86,6	103,3	107,5	101,3	101,7
Хоразм	53,6	78,2	72,4	68,2	63,9	60,9	57,7
Тошкент ш.	443,9	402,2	450,1	402,9	388,5	367,8	363,5

Манба: ИТМнинг «Маҳаллий бюджетлар эркинлаштириш шароити: даромад базасини мустахкамлаш ва марказий бюджет билан муносабатларни такомиллаштириш» маъруzasи, 2003/01.

Ўзбекистонда маҳаллий солиқлар ва умумдавлат ажратмаларидан тушумлар режалаштирилган харажатларни қопламаётган миңтақаларга юқори бюджетдан дотациялар берилади. Баъзи худудларда (Қорақалпоғистон Республикаси ва Жиззах вилояти) жами харожатларнинг ярмидан кўпи республика бюджетидан берилаётган дотациялар ҳисобига қопланади. Худди шу сабабли бюджетлараро трансферлар марказлизлаштиришни муваффақиятли амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга (3.21 киритма).

Дотациялардан ташқари, турли даражадаги бюджетлар орасида ресурсларни қайта тақсимлаш қўйидаги каналлар орқали ҳам амалга оширилади:

- бюджет ссудаларини ажратиш;
- бюджетни амалга ошириш жараёнида юзага келган ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича юқори бюджетдан куи бюджетга, шунингдек, куи бюджетдан юкорига маблағ ўналтириш.³¹

Бюджет трансферларини ажратишнинг конкрет механизмини танлаш айни вақтда иқтисодий ва бюджет сиёсати вазифаларига боғлик. Ўзбекистонда давлат бюджети камомадини чеклаш сиёсатидан келиб чиқсан холда, амалдаги бюджет трансферлари тизимининг асосий максади маҳаллий бюджетларни мувозанатга келтиришdir. Бундай механизмнинг салбий оқибатлари марказлизлашган бюджет тизимида марказлизлашган тизимга қараганда бирмунча камроқ. Аммо шунга карамай, куи бюджетларнинг камомадини одийгина қоплаш трансфер сиёсатининг максади бўлмаслиги лозим, чунки бундай ёндашув маҳаллий ҳокимият органларининг солик салоҳиятини кенгайтириш ва маҳаллий даражада молияни бошқаришни яхшилашга рағбатлантирмайди. Бюджет трансферлари тизими қайта кўриб чиқилмаса, маҳаллий ҳокимият органларининг ресурсларни самарасиз ишлатиши давом этиши тайин.

³¹ Ўзаро ҳисоб-китоблар маҳаллий бюджетларни бажариш жараёнида мувозанатни таъминлаш воситаси ҳисобланади. Агар янги конун хужжатлари кабул қилиниша оқибатида маҳаллий бюджетларнинг даромад кўрсатичлари камайса/кўпайса ва шунга мувоғиқравища уларнинг харажатлари ошса ё камайса, тасдиқланган параметрларга Молия вазирлиги ўзгариши киритади. Ўзаро ҳисоб-китоблар ёрдамида қўшимча харажатларни молиялаштиришнинг режали манбалари ва қўшимча даромадларнинг режали йўналишлари маҳаллий бюджетларнинг мувозанати ва камомадига йўл қўймаслик максадида тартиби гелинади.

3.21 КИРИТМА. Осиё мамлакатларида маҳаллий ҳокимлик органларини молиялаштиришнинг янги принциплари

Осиё давлатларида маҳаллий ҳокимлик органлари тизимининг асосий принциплари аста-секин янгилари билан алмаштирилиши жараённинг муҳим ўзига хослигидир. Бунда 3 муҳим соҳада ўзгариш кузатилади. Биринчидан, ҳукуматлараро трансферлар соҳасида. Илгари марказий органлардан маҳаллий органларга ўтказиладиган трансферлар улар билан музокара орқали ёки ҳокимиятнинг юқори органни тарафидан бир томонлама ҳал килинарди. Ҳозир кўплаб давлатлар маҳаллий ҳокимлик органлари учун даромадни ажратиш коидаларини белгиланган меъёрлар асосида кўллашга ўтятпти. Бунда маҳаллий органлар олинган маблагни ўз ихтиёрига кўра ишлатиши ҳуқуқига эга. Даромадларни бундай таҳсиллашорлар трансферлар ёки уларнинг бир кисмидан фойдаланиши Филиппин ва бошқа бирканча давлатларда маҳаллий ҳокимлик органларини молиялаштириш соҳасидаги энг катта ижобий ўзгариш бўлдикли, бунда улар шу туфайли янада баркарорликка эришади ҳамда ўз молияларини бошқариш натижалари аён кўринади.

Ўзгаришларнинг иккинчи соҳаси - маҳаллий ҳокимлик органларининг ресурсларни ўғиши ва сафарбар килиш масалаларида мустақилликнинг ошганлигидир. Анъана га кўра, маҳаллий ҳокимлик органларининг бюджетлари мувозанатлашиш принципидан келиб чиқкан холда тайёрланади. Муниципал ҳокимлик органлари томонидан Ҳиндистон ва Филиппинда бўлгани каби облигациялар чиқарилиши Осиё давлатлари шаҳарлари ўсаётган молиявий эҳтиёжларини кондирувчи муниципал инфратузилмани кредитлар орқали молиялаштиришнинг самарали бир воситаси пайдо бўлаётганлигини кўрсатяпти. Кредит молиялаштириши маҳаллий ҳокимлик органларини кўплаб Осиё давлатларида илгари учратиш кийин бўлган молиявий малакани ишга солишга мажбур киляпти. Яна бир ўзгариш мулкни соликка тортишда бозор баҳосини аниқлаш тизимини қабул килиш билан боғлик. Баъзи Осиё давлатлари мулкни баҳолаш тизимида катта ўзгаришлар киритдилар ва бир вақтнинг ўзида солик йигишини яхшилаш, шу жумладан, банклар ва бошқа манбалардан фойдаланган холда яхшилаш чораларини кўрдилар. Амалга ошаётган ўзгаришлар қўйида жадвалда акс этган.

Ўзгаришлар бир неча шаҳар билан чекланган бўлса-да, принципларнинг ўзгариши кўпчилик мутахассисларнинг фикрича, жуда салмокли бўлиб, Осиё мамлакатларида маҳаллий ҳокимлик органлари олдида турган вазифалар турли йўллар билан муайян даражада мувоффакият билан ҳал килинганди, деган фикрга келиш имконини беради. Бу вазифалар кийинлаша боргани, маҳаллий ҳокимлик органлари янги функция ва ваколатлар ола боргани сари, улар маблагни маҳаллий даражаларда ишлатиш масалаларига кўпроқ таъсир қилиш имкониятига эга бўла бошлайдилар ва бунда асосий эътибор аҳолини маҳаллий хизмат билан таъминлашда танлов, самарадорлик ва ҳисоб бериш масалаларига каратилади.

Жадвал. Маҳаллий ҳокимлик органларини молиялаштириш принциплари ўзгариши

Эски принциплар	Янги принциплар
Музока ралар натижаси бўйича ҳукуматлараро трансферлар	Маҳаллий ҳокимлик органларининг молиявий баркарорлиги ва истикболини таъминловчи ҳукуматлараро трансферларни асословчи меъёр ва формулалар
Маҳаллий (муниципал) инфратузилма учун субсидия шаклида молиялаштириш	Маҳаллий (муниципал) инфратузилмани кредит молиялаштириш
Ташки кўрсатичларга кўра белгиланган асосий хизмат ва муниципал инфратузилмага субсидия тарзида бериладиган нархлар	Муниципал инфратузилма ва хизматни баҳолашда ўзини оқлаш принципини кўллаш
Ерга асосий капитал сифатида муносабатда бўлиш	Накд ресурсларни кўпайтириш учун ердан фойдаланиш ҳуқуқини сотиш
Бошқа муниципал мулкни ҳисобга олиш	Ресурсларни сафарбар килиш учун мулкни гаровга кўйиб кредит олиш
Хизматларнинг муниципал тақдим этилиши	Муниципал хизмат кўрсатиш ва инфратузилма билан таъминлашда давлат билан хусусий тармоқ ҳамкорлиги
Кўчмас мулкдан олинидиган даромад соликка тортиладиган йиллик даромад миқдорини аниқлаш ва мулкни соликка тортиш учун принципал асоси сифатида	Ер майдони хусусиятлари ва капитални баҳолаш асосида мулкни соликка тортиш базасини шакллантириш
Муниципалитетнинг юқори ҳукумат органлари кўрсатмалари асосида молиялаштирилиши ва фаoliyat юритиши	Молия тизими ва муниципалитетлар фалиятини такомиллаштириш максадида муниципал ҳокимлик органлари учун рағбатлантирувчи жамғармалар

Манба: «Ҳабитат баҳслари» ахборот бўллеттенининг Россия версияси, 8 том, 1 сон. Ом Пракаш Матур – Давлат сиёсати ва молияси миллий институтининг шаҳар иктисоди ва турар жойлар бўйича мутахассиси. Нью-Дехли (Ҳиндистон).

Бюджет трансфертлари тизими Ўзбекистон фуқароларига, улар қаерда яшашидан қатъи назар, асосий давлат хизмати ва ижтимоий кафолатлардан фойдаланиш имкониятини таъминлашга қаратилиши ва айни пайтда маҳаллий даражада рационал солик-бюджет сиёсатини ўтказиш,

солик салоҳиятини ривожлантириш ва ундан самарали фойдаланиш, бюджет харажатларининг самаралилигига эришишни рағбатлантириши керак. Бу тизим ҳудудларни молиявий барқарорликка эришиш ва дотацияда турган ҳудудлар сонини қисқартиришга рағбатлантириши керак.

МАЪМУРИЙ ИСЛОҲОТНИНГ МАҚСАДИ – ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ

Иқтисоди ўтиш даврини бошидан ке-чираётган аксар давлатларда сифатли давлат бошқаруви (коррупцияга қарши курашиш, қабул килинаётган қарорларнинг шаффоғлигини ошириш, давлат хизмати ва вазифалари сифатини юксалтириш) жамиятнинг барча аъзолари орасида адолатли тақсимланаётган иқтисодий ўсиш, шунингдек, қашшоқликни камайтириш ва инсон салоҳияти ривожланishi учун имкониятларни кенгайтиришга эришишнинг зарур воситаси сифатида қаралмоқда.

Ўзбекистонда 2004 йилдан бошлаб амалга оширилаётган кенг кўламли маъмурий ислоҳот ҳам шу мақсадга эришишга қаратилган бўлиб, марказсизлаштириш унинг бир йўналишидир (4.1 киритма). Бу босқичдаги давлат бошқарувини марказсизлаштиришдан мақсад - давлат хизматининг қонуний-меъёрий базасини модернизация қилиш, унда замонавий тартиботларни жорий этиб инсон ресурсларини ривожлантириш, давлат органларининг ўзаро ва фуқаролик жамияти институтлари – фуқаролар, бизнес, нодавлат нотижорат ташкилотлари билан муносабатларнинг бутун тизимини такомиллаштиришдан иборат.

Бунинг натижаси ўлароқ, қабул қилинаётган қарорлар ҳамда ўтказилаётган сиёсатнинг ойдин ва макбуллигини таъминловчи самарали ҳамда бошқарилувчан давлат маъмурияти яратилиши керак. Бу эса, ўз навбатида даромад барқарорлигини таъминлаши ва инсон салоҳияти кенгайтириши лозим.

Маърузанинг аввалги бўлимларида марказсизлаштириш ҳамда унинг инсон тараққиётига таъсири иқтисодий йўналишда, яъни бозор муносабатларини ривожлантириш, хусусийлаштиришни жадаллаштириш ва хусусий тадбиркорликнинг турли шаклларини кенгайтириш жиҳатидан кўриб чиқилган бўлса, эндиғи бобда марказсизлаштириш классик, яъни давлат-хукукий маъносида – вазифа, хукук, ваколатлар ва мажбуриятларни давлат

хокимиюти марказий органларидан («Марказ»дан) давлат бошқарувининг маҳаллий органларига, давлат бошқарувининг тармоқ органларига, нодавлат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларига топшириш нуқтаи назаридан таҳлил этилади.

4.1 КИРИТМА. Ўзбекистондаги маъмурий ислоҳотларнинг асосий йўналишлари

«Бошқарув тизимини ислоҳ қилиш, бизнинг назаримизда, қандай йўналишда амалга оширилмоғи керак? Ва биз бу ислоҳотлардан қандай амалий натижаларни кутаяпмиз?

Биринчидан, иқтисодиётни бошқариша давлатнинг ролини кескин чеклаш, давлатнинг бошқарува тузилмалари ва уларнинг вазифаларини кискартириш, давлат бошқарув органларини сақлаб туришга сарфланыётган харажатларни камайтириш. Давлат вазифалари ва ваколатлари тобора кўпроқ жамоат, нодавлат ташкилотларига, фуқароларнинг ўзин-ўзи бошқариш органларига ўтиши керак. Лекин бу вазифалар шунчаки номига, хўжакўрсинга бўлмай, уларни амалга оширишнинг таъсирчан механизмлари яратилмоғи ҳамда аниқ манбалари белгилаб қўйилмоғи даркор.

Ижроя ҳокимиютининг давлат органлари тасарруфида сақлаб колинадиган вазифаларидан келиб чиқсан ҳолда, уларни бажаришининг аниқ тартиб-қоидаларини ишлаб чиқиши зарур. Бу тартиб-қоидалар давлат органлари ҳамда давлат хизматчиларининг мажбуриятларини қатъий белгилаб бериши, уларнинг фаолиятини амалий баҳолаш ва назорат килиш имкониятини яратиши лозим.

Иккинчидан, бошқарувни марказсизлаштириш, айрим вазифаларни эса ҳудудий бошқарув бўғинларига кенг кўламда топшириш, ортиқча маъмурий вертикал тузилмаларни тугатиш зарур. Барча даражадаги ҳокимликларнинг ислоҳотларни амалга ошириш, жойлардаги ишларнинг ахволи, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, бандлик муаммоларни ечиш ҳамда ахоли турмушини фаровонлаштириш борасидаги масъулиятни кучайтириш лозим.

Табиийки, бунда бозор иқтисодиёти тамойилларига сўзсиз риоя этилиши ва уларнинг бажарилишини таъминлаш ўта мухим аҳамиятга эга. Акс ҳолда, маъмурийлаштиришдан воз кечиши ўрнига, уни шунчаки бошқарув тизимининг куйи бўғинларига ўтказиб кўйишдек номакбул ҳолат юзага келиши мумкин.

Учинчидан, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқсан ҳолда, айрим тармоқ ва ҳудудий бошқарув тузилмаларини қайта тузиш, бирлаштириш, кискартириш ва тугатиш асосида иқтисодиётни бошқариш тузилмаларининг самарадорлигига таъминлаш. Бунгунда кунда нафакат айрим бўғинларни, балки килинаётган сарф-харажатларни деярли оқламаётган айрим идораларни ҳам сақлаб қолиш қайдаражада мақсадга мувоғик, деган масаланинг қайта кўриб чиқиши пайти келди. Чунки уларга килинаётган сарф-харажатлар амалда ўзини оқламаяпти.

Тўртнчидан, бошқарув тизимининг самарадорлигини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш. Қарорларни тайёрлаш ва қабул қилиш сифатини сезиларли даражада ошириш, уларнинг изжроси устидан таъсирчан назорат механизмини жорий этиш.

Вазирлик ва хўжалик бирлашмаларининг мавжуд бошқарув шакли, усул ва методлари ни маъмурий бўйруқбозлиқдан холос қилиш, уларнинг корхоналар хўжалик фаолиятига араплашиб, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий мустақиллигини чеклашига йўл кўймаслиқ учун тегишили чора-тадбирларини амалга ошириш.

Бешинчидан, замонавий ахборот ва коммуникация технологияларини жорий этиш, кераксиз хисоботларни ва қоғозбозликни қискартириш асосида давлат бошқарувини тизимини босқичма-босқич модернизация килиш хисобидан унинг самарадорлигини ошириш.

Маъмурий ислоҳотларни амалга оширишда биз олдимизга қўяётган энг асосий вазифа бу: биринчидан, давлат, жамоат ва хўжалик субъектларини бошқарышнинг бутун тизимини демократлаштириш ва эркинлаштиришни таъминлаш, иккинчидан эса, уларни мамлакатни ислоҳ ва модернизация килишнинг ҳозирги босқичи талабларига мос ҳолатга келтиришдан иборат.»

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил биринчи ярми якунлари бўйича мажлисида сўзлаган нутқидан.

4.1. ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ МАРКАЗИЙ ОРГАНЛАРИНИНГ ВАЗИФАЛАРИНИ ЎЗГАРТИРИШ ВА ҚИСҚАРТИРИШ - ГОРИЗОНТАЛ МАРКАЗСИЗЛАШТИРИШ

Маъмурий ислоҳот асносида ўтказилган тадбирлар доирасида хукумат комиссияси давлат бошқарув органлари функцияларини қайта белгилаб чиқди. Бу бир хил вазифаларни бажараётган органларни аниқлаша ва бу ҳолатни бартараф этиш, бошқарув органларининг тадбиркорлик фаолиятига аралашувни чеклаш ва давлат ҳокимияти органлари диккатини уларнинг ўз чегараланган вазифаларини янада сифатлироқ бажаришга қаратиш мақсадида амалга оширилди.

Натижада, 2004 йилдан бошлаб:³²

- илгари давлат бошқарувининг турли функцияларини бажарган 27 давлат бошқарув органи ва хўжалик бирлашмалари қисқартирилди;
- бошқа хўжалик бирлашмалари давлат бошқаруви ваколатларидан маҳрум қилинди;
- бошқарув аппаратининг олий бўғини сезиларли даражада қисқартирилди (вазир мақомига эга 20 лавозим ва вазир ўринбосари мақомидаги 80 лавозим);
- маъмурий-бошқарув функцияларини бажарган 40 минг нафарга яқин давлат хизматчиси штати қисқартирилди.

Ўта харидоргир товарларнинг баъзи турларини марказлашган ҳолда тақсимлаш тизимини бартараф қилиш мақсадида давлат томонидан ишлаб чиқиб тасдиқланадиган баланслар сони икки баравар қисқартирилди, бу эса ресурсларнинг чекланган ҳолда тақсимланишини бартараф этади, уларни реализация қилиш ҳар қандай марказлашган тақсимлашларсиз тобора кенгрок миқёсда биржа ва аукционлар орқали ёки тўғридан-тўғри шартномалар бўйича амалга оширилади, демакдир.

Айни пайтда қуйилган қадамлар ҳали маъмурий ислоҳотнинг боши. Иқтисодни тартиба солишининг янада самаралироқ давлат тизимини яратиш, давлат ҳокимиятининг ижроия органлари ва бозор институтлари фаолияти соҳаларининг янада аниқ бўлиниши, ижроия ҳокимияти функциялари ва таркибини чукур таҳлил қилиш учун уни бундан кейин янада тақомиллаштиришнинг концептуал асосини ишлаб чиқиш зарур.

4.1.1. Давлат вазифаларини ва ижроия ҳокимияти таркибини оптималлаштириш

Давлат бошқаруви самарадорлигини ошириш вазифалари давлат функцияларини тартиба солиши юзасидан куйидаги муҳим қадамларни кўйиш орқали юзага чиқади:

- мутлақо давлатга тегишли функцияларни аниқлаш;
- ортиқча функциялардан воз кечиш;
- бу функцияларни бажариш учун оптималь ижроия ҳокимияти таркибини аниқлаш;
- давлат органлари фаолиятининг жамият учун самарали механизмларини жорий қилиш.

Янгиланган давлат органлари фаолияти асослари – уларнинг ваколати, жавобгарлигининг тартиб ва чегаралари кабилар конунан белгиланиши бунинг асосий шартларидан биридир.

Мутлақо давлатта тааллукли функциялар қаторига умуммиллий манфаатларидан келиб чиқиб амалга ошириладиган ва таъминлаш харажатлари бу функцияларни бажармаганликдан келиб чиқадиган ижтимоий талофтлардан кам бўлган функциялар киради. Шу талабга жавоб бермайдиган функциялар кераксиз саналиб, хисобдан чиқарилиши керак.

Ҳар бир конкрет функция учун конкрет муассаса ёки унинг бўлинмаси, конкрет масалани ҳал қилиш учун эса алоҳида давлат хизматчиси жавоб бериши керак. Давлат органлари функцияларини конкретлаштириш уларни бажаришнинг сифат ёки миқдор индикаторларини ишлаб чиқиш имконини беради. Бу фаолиятни назорат қилишга, рағбатлантиришнинг ишлайдиган механизмини яратиш мақсадида қилинди. Шу билан боғлиқ равишда, ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири – функцонал бошқарувга ўтиш жараёнини фаоллаштириш ҳамда давлат бошқарув тизимининг тармоқ тузилишидан воз кечишидир. Амалиётнинг кўрсатишича, кўплаб тармок бошқарув органларининг мавжудлиги бюджет маблағининг «талаб кетилиши»га, коррупциянинг илдиз отишига олиб келади, бошқарма ва маъмурларни фойдали натижа келтирмайдиган соҳта ваколатлар яратишга рағбатлантиради. Давлат органлари объектларини эмас,

Давлат бошқаруви самарадорлигини ошириш вазифалари давлат функцияла- рини тартибга со- лиши талаоб қиласи

³² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 й. 9 декабрдаги «Давлат бошқарув органлари тизимини тақомиллаштириш тўғрисида», 2003 й. 22 декабрдаги «Хўжалик бошқарув органлари тизимини тақомиллаштириш тўғрисида» Фармонлари, 2003 й. декабрь.

балки жараёнларни бошқаришлари лозим. Шу муносабат билан кўпчилик тармоқ вазирликларини ва органларини аста-секин ва босқичма-босқич функционал маҳкамага айлантириш кўзда тутилади, бу эса давлат бошқаруви сифатини янги даражага кўтариш имконини беради.

Республикадаги 53 комиссия иши ҳам жиддий такомиллаштиришга муҳтоҷ. Уларнинг аксар аъзолари бу комиссияларга жамоатчилик асосида қўшилган юқори лавозимли шахслардир. Комиссияларнинг фаолияти вазирликлар, давлат қўмиталари ёки бошқармалари ёхуд Вазирлар Кенгаши функциялари билан кесишиди. Кўплаб комиссиялар ўз карорлари (баённомалари) орқали давлат бошқарув органлари функцияларини бажаряптилар, ҳолбуки институционал жиҳатдан бу кўзда тутилмаган. Шу билан бирга, комиссиялар ишининг мазмуни ва техника таъминоти билан кўпинча вазирлик ва бошқармалар ёки Вазирлар Маҳкамаси аппарати шуғулланади. Бу комиссияларнинг кўпчилиги муқобил ҳудудий комиссияларга ҳам эга, уларнинг фаолияти ҳам ҳудди республика комиссиялари каби шундай мушкулларгага эга.

Кайта аниқланган функцияларга кўра ваколат берилган ижроия ҳокимиютининг ислоҳ қилинган органлари фақат улар фаолиятининг ўзаро алоқа ва координация тизими янгилangan ҳамда давлат органлари ва уларнинг ходимлари фаолият юритиши регламентация қилинган ҳамда жорий этилган шароитдагина самарали фаолият юритиши мумкин. Бу эса давлат функцияларини бажаришда маъмурий бошбошдоқлик ва коррупция ўзбошимчалигини камайтиради.

Бунда ҳукumatning энг муҳим қарорлари хужжати лойиҳаларини янада чуқурроқ ишлаб чиқиш механизмини жорий этиш катта ўрин эгаллади. Механизм хужжатнинг кўп вариантили концепциясини ишлаб чиқиш, унинг эксперталар, шу жумладан, мустақил экспертлар орасида муҳокама қилинишини ўз ичига олиши керак. Хужжат лойиҳасини сифатли иқтисодий ва юридик ишлаб чиқишни, ҳукumat қарорларининг бажарилиши ва назорат қилиниши механизмини таъминлаш зарур. Шунингдек, реал молиялаштириш манбалари бўлмаган ҳукumat қарорларини кабул килиш амалиётидан ҳам воз кечиши керак.

4.2 КИРИТМА. Маъмурий регламентлар тизими

Маъмурий регламентлар тизими фукаро ва корхоналарга тегишли хужжатлар ва мурожаатларнинг қараб чикилиши устидан назорат ўрнатишга, шунингдек, маҳкамама ишининг ошкора олиб борилишига реал асос яратади.

Маъмурий регламентлар ҳокимият органининг ҳуқук ва мажбуриятларини, унинг юрисдикциясини формаллаштиришини ҳамда бошқа ҳокимият органлари билан қарорлар тайёрланиши, ўтказиш, келишиши ва тасдиқлаш жараённида ўзаро алоқанинг ташкилий шаклларини тавсифлаб бериши керак. Лавозим регламентлари қўшимча равишда давлат ходимлари фаолиятидаги ортиқча ўзбошимчаликларга йўл бермай, улар ҳаракатининг тартиб ва мумкин бўлган вариантларини акс эттириши ва шу орқали фуқароларнинг ижроия ҳокимиютини амалда назорат кила олишига йўл очиши керак бўлади.

Маъмурий регламентларнинг жорий этилишидан янада бир максад шуки, улар давлат органлари вазифаларини муайянлаштириш баробарида, улар амалга ошираётган ишларнинг меъёри ва сифатини белгилаб, томонларнинг ушбу жараёндаги ўзаро алоқалари тархини аниқ қўрсатиб беради.

Манба: <http://www.izh.ru/item-ipspub/meth-v-obj-19274.html>

Халқаро амалиётда бошқарув жараёнларини оптималлаштириш, шу жумладан, «электрон ҳукумат»ни жорий қилишда³³ маъмурий ва хизмат регламентлари кўп тарқаляпти. Ҳозирги пайтда, Ўзбекистонда бундай регламентларнинг узок муқобиллари сифатида идоралар ҳакида қоидалар ва лавозим йўрикномалари юзага чиқяпти (4.2 киритма).

Маъмурий ва хизмат регламентлари давлат бошқарув органлари ва улар ходимларининг тартиби ва мумкин бўлган ҳаракат вариантларини аниқ белгилаб беради ва бу билан ўзбошимча қарор чиқариш имконини чеклаб, ҳокимият органлари фаолиятини назорат қилиш учун асос яратади. Уларни жорий қилиш маҳкамаларнинг ўзаро алоқа жараёнини оптималлаштиради ва улар фаолиятини жамият учун ойдинлаштиради. Электрон шаклда бажарилган регламентлар амалда кундалик ҳаётда фойдасиз бўлган замонавий хизмат инструкциялари ва бошқармалар ҳакида қоидалардан фарқли равишда амалий фойда келтириши мумкин бўлган бошқарув инструментларга айланиши мумкин. Уларнинг ишлаб чиқилиши алоҳида бошқарув жараёнларини унификациялаш ва стандартлаштириш имконини беради ҳамда давлат органларини функционал ва операцион принципга кўра қуриш учун асос яратади.

Умуман олганда, давлат ўз бошқарув органлари орқали холис ҳакам позициясини эгаллаши, тадбиркорлик фаолиятининг мустақил ривожланиши учун шароит яратиши ва аксинча, иқтисодий майдонда фаол ўйинчи ролидан воз кечиши ҳамда фуқаролар, хўжалик субъектлари ва жамиятнинг ҳомийсига айланниб қолмаслиги керак.

³³ «Электрон ҳукуматни» жорий этиш масалалари 5 бобда ёритилган.

Давлат ўз бошқарув органлари орқали холис ҳакам позициясини эгаллаши, тадбиркорлик фаолиятининг мустақил ривожланиши учун шароит яратиши ва аксинча, иқтисодий майдонда фаол ўйинчи ролидан воз кечиши ҳамда фуқаролар, хўжалик субъектлари ва жамиятнинг ҳомийсига айланниб қолмаслиги керак

4.1.2. Маъмурий бошқарув аппаратини оптималлаштириш

Бошқарув тизими самарадорлигини сезиларли даражада ошириш бўйича мақсаддли фаолият қабул қилинаётган қарорлар сифатини яхшилаш ва давлат аппаратини таъминлаш учун сарфланадиган ўзини оқламаган харажатларни камайтириш ўтказилаётган маъмурий ислоҳотлар доирасида алоҳида ўринни эгаллайди.

Ўзбекистонда 1991-2003 йилларда амалга оширилган маъмурий бошқарув аппаратини (МБА) оптималлаштириш мамлакат бўйича давлат бошқарув органларида банд бўлганлар сонини 2,4 баравар ёки 16,4 минг кишига қисқартириш имконини берди. Хозирги маъмурий ислоҳотлар эса 2004 йилнинг ўзидаёқ 40 минг бошқармачини ёки барча ўтган йиллардагига нисбатан 2,5 баравар кўп ўринни қисқартиш имкониятини берди. Натижада, давлат бошқарув органлари ходимлари умумий сонида маъмурий бошқарув ходимлари улуши камайди. Шундай килиб, 1991 йилда давлат бошқарув органларида МБА улуши 77,7%

4.3 КИРИТМА. Ривожланган давлатлар учун бошқарув аппаратини қисқартириш зарурми?

Сони ҳаддан ташқари кўпайиб кетган бюрократик аппаратни қисқартиришга қаратилган маъмурий ислоҳотни амалга ошириш бозор иқтисодиёти ривожланган давлатлар учун ҳам зарурdir. Европа, Жануби-Шаркий Осиё, Шимолий Американинг баъзи давлатларида бошқарув персоналининг банд ахоли умумий сонидаги салмоги 2%дан 20%гачани ташкил қиласи ва АҚШда 15%, Швецияда 18%, Буюк Британияда 14%, Германияда 6,7%, Польшада 5,8%, Туркияда 6,3%, Японияда 2,3%, Жанубий Кореяда 2,3%га тенг.

Жанубий Кореяда 1993 йил бошланган ва «инқилобий» деб номланган маъмурий ислоҳот 10 минг хизматчини бошқа агентликларга ўтказиш билан якунланди.

Манба: Маъмурий ислоҳатлар – иқтисодий ислоҳотларнинг катализатори, Халқ сўзи, 2004 й., 11 март.

4.1 ЖАДВАЛ

Мамлакатлар бўйича давлат бошқарув органлари персонали сони

Мамлакат	Хар 1000 кишига тўғри келадиган бошқарув ходими сони	Мехнатга лаёқатли ёшдаги ахоли сонида бошқарув ходимларининг салмоги, %да	Ишга банд ахоли сонида бошқарув ходимларининг салмоги, %
Озарбайжон	32,3	6,0	7,1
Арманистон	8,1	1,2	2,3
Белорусия	14,9	2,7	3,4
Грузия	16,3	2,3	4,2
Қозогистон	19,2	3,4	4,0
Қирғизистон	13,3	2,6	3,6
Молдова	15,3	3,4	4,4
Россия	22,1	3,9	4,9
Украина	20,0	3,5	4,5
Ўзбекистон	6,1	1,3	1,6

Манба: Маъмурий ислоҳатлар – иқтисодий ислоҳотларнинг катализатори, Халқ сўзи, 2004 й., 11 март.

ташкил қилган бўлса 2004 йилга келиб у 32,4%ни ташкил этди ёки деярли 2,4 баравар қисқарди.

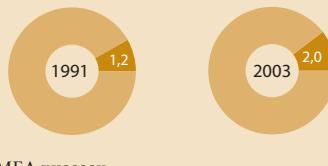
2004 йил 1 январга келиб Ўзбекистонда давлат ва хўжалик бошқаруви органларида бошқарув персонали сони ҳар минг аҳолига 6,1 кишини ёки банд ахоли умумий сонининг 1,6% ташкил этди. Бу бошқа МДҲ мамлакатларидағига қараганда анча камдир³⁴ (4.1 жадвал). Мисол учун: бу кўрсаткичлар Қозогистонда 19,2 киши (3,4%)ни, Украинада 20 киши (4,5%)ни, Россияда 22,1 киши (3,9%)ни ташкил киласи (4.3 киритма).

Давлат ва хўжалик бошқаруви органларида маъмурий-бошқарув ходимларини қисқартириш иқтисодда банд бўлганлар умумий сонида маъмурий бошқарув персонали умумий салмоғининг камайишида ҳам акс этади. Шундай қилиб, 1991 йилда МБА улуси иқтисодда банд бўлганлар умумий сонининг 1,2%ни ташкил этган бўлса, 2003 йилга келиб бу кўрсаткич 2%га тенг бўлди (4.1 расм).

Аммо шуни ҳам ёдда тутиш кераки, **давлат бошқаруви вазифаларни**

4.1 РАСМ

Иқтисодда банд бўлганлар умумий сонида маъмурий бошқарув персонали улушкининг ўзгариши

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси.

муқобил қайта тақсимламасдан туриб, давлат аппаратини кенг кўламда қисқартириш кучсизланган маъмурият ўз вазифаларини бажара олмаслик хавфини туғдиради (4.4 киритма).

Давлат бошқарув органлари бошқарув аппаратини қисқартиш асосан бошқарув тизимларини оптималлаштириш, бир хил ёки кераксиз функцияларини бажараётган қисмларни бартараф қилиш, «кўшимча равишда» назорат қилувчи органлар, ресурсларни тақсимловчиларни бартараф қилиш ҳисобига корхоналар фаолиятига эркинлик бериш тарзида амалга оширилиши керак (4.5 киритма).

Штатларни қисқартиришдан бошқа, давлат тармоғи ишига маъмурий менежментнинг замонавий методлари, шу

34 Маъмурий ислоҳот – иқтисодий ислоҳотларнинг катализатори, Халқ сўзи, 2004 й., 11 март.

4.4 КИРИТМА. Марказий ва Шарқий Европа (МШЕ) ҳамда МДҲ давлатларида кенг қўламда штат қисқартиришнинг оқибати

1990 йилларнинг ўрталаридан бошлаб бир қатор МШЕ ва МДҲ давлатларида ислоҳотлар конунлар орқали (ушбу конун лойиҳалари асосан турли «гарбча» моделларга таяниб яратилган) амалга оширилди ва у кенг миқёсдаги қисқартиришлар билан кечди. Венгрия, Болгария, Словакия, Қозогистон ва Қирғизистондан 1995 йилдан бошлаб муайян ташкилотларда қандай натижа бериши инобатга олинмасдан катта қўламдаги штатлар механик равишда қисқартилди.

Механик қисқартишлар амалдаги маъмурий тизим дисбалансини «музлатишга» олиб келади. Бу айниқса, собик шўро худудида жойлашган давлатлар учун ўта зараплидир. Давлатнинг ривожланмаётган марказий бошқарув аппарати «музлаган» холатида ортиқча тобе ташкилотлар сакланади. Кучсизланган марказий маъмурият бу шароитда қуий ташкилотларни нафакат бошқаришга, балки уларнинг фаолиятини мувофиқлаштиришга ҳам ожиз бўлиб колади. Бу эса қуий ташкилотларнинг юкорига хисобот бериши камайишига, давлат маъмурияти устидан демократик назоратнинг йўққа чикишига олиб келади. Ушбу йўл билан бошқаришин марказдан соқит қилишга мойиллик оқибатида пайдо бўлган ислоҳот абсурд ҳолатларни юзага келтиради. Бунга Латвия каби давлатларни мисол сифатида кўрсатиш мумкин. У ерда ўта муҳим маҳкамалар давлат бошқарув тизимидан «йўқотилиши» оқибатида ишончсиз кайфиятдаги фукароларда уларни масъулиятсиз ва ўз шахсий манфаатини кўзлайдиган маъмурият бошкармоқда деган таассурот пайдо бўлишига олиб келди.

Манба: Давлат тузилмаларини қайта куриш: метод ва ёндошувлар. БМТД. Нью-Йорк, 2002.

4.5 КИРИТМА. Ўзбекистонда вазирлик ва идораларни қайта ташкил этиш мисоллари

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг қайта тузилиши. 2003 йил Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қайта ташкил этилди, тармоқни хўжалик бошқаруви билан боғлик вазифалар маҳаллий ҳокимият органлари ва хусусий сектор ихтиёрига берилди. Бунинг натижасида, вазирликдаги 31 бошқарманинг 15таси ҳамда марказий маъмурий бошқарув ходимларидан 31 фоизи қисқартирилди. Шу билан биргаликда, вазирлик қарамоғидаги хўжалик бошқарувини амалга оширувчи 28 тобе ташкилот ҳам тутатилди.

Қисқартишлар ва хизмат вазифаларининг марказлизаштириш, маъмурий бошқарув ходимлари сонининг камайтирилиши 3,4 млрд. сўм бюджет маблагининг тежалишига ва уни ходимларнинг моддий манфаатдорлигини ошириш ва иш шароитини яхшилашга йўналтириш имконини берди.

Қайта ташкил этиш натижасида:

- маълум турдаги моддий ва хомашё ресурслари таксимотига оид вазифалар, ширкат ҳамда бошка қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчilar фаолияти устидан назорат бартараф этилди, бу эса хўжалик субъектларига мустакиллик бериб, уларнинг тадбиркорлик билан шугулланиш имконини ошириди;
- қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчilar томонидан вазирлик ва унинг қарамоғидаги бўлинмаларга хисобот (41 турда) бериш 2 баробар қискарди, бу эса ўз навбатida хўжаликларнинг маълум миқдордаги маблагини тежади, ортиқча харажат ва ташвишдан қутқарди.

Сув хўжалигини бошқарув тизимида туб ўзгаришлар амалга оширилди. Сув ресурсларини худудий жиҳатдан бошқарувдан воз кечилиб, бевосита ҳавзалар бўйича бошқарув тизими йўлга кўйилди. Бу эса бошқаришдаги бўғинлар сонини 5 дан 3 гача қисқартиришга олиб келди. Бир кисм вазифалар фермерлар томонидан тузилган сувдан фойдаланувчilar ассоциациялари ихтиёрига берилди. Жойларда 252 шундай ассоциация тузилиб, улар 30 мингдан ортиқ сувдан фойдаланувчига, жумладан 21,2 минг фермер хўжалигига хизмат кўрсатди.

Сувдан фойдаланувчilar ассоциациясининг асосий афзаллиги қуидагиларда кўринади:

- фермер хўжаликларига сувдан фойдаланиш хуқуқини сотиш;
- сувдан фойдаланувчilarнинг сув ресурсларини бошқаришда иштирок этишида;
- сугориладиган ерларда сув ресурсидан самарали фойдаланиш учун харакат ва маблағларни бирлаштиришда;
- сувдан фойдаланувчilarнинг сув олгани учун тўланадиган ҳакни белгилашда иштирок этишида.

Жумладан, замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланиш жорий этилиши керак. Бунда давлат тузилмаларининг таҳлил, олдиндан кўра билиш, баҳо бериш вазифаларини ривожлантиришга катта эътибор берилиши ва энг асосийси, аввало марказий бошқарув органларининг қарорлар тайёрлаш ва қабул қилиши сифатини ошириш лозим.

Ўзбекистон Республикаси «Давлат хизмати тўғрисида»ги конунни ишлаб

Давлат тармоғи ишига маъмурий менежментнинг замонавий методлари, шу жумладан, замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланиш жорий этилиши керак

чикиш ва қабул қилиш масаласи тобора долзарблашиб боряпти. Бу конун давлат хизматчиларининг макоми, хуқуқлари, мажбуриятлари, жавобгарлиги ва кафолатларини аниқ белгилаб, беради. Бу эса давлат хизматининг обрўсини ошириш, давлат тузилмаларига янада малакали кадрларни жалб қилиш имконини бериш билан бирга, истиқболда бозор иқтисоди эҳтиёжларига мувофиқлашган маъмурий бошқарув аппаратини шакллантиришга ҳам кўмаклашади.

4.2. ВЕРТИКАЛ МАРКАЗСИЗЛАШТИРИШ ВА ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИНГ МАҲАЛЛИЙ ОРГАНЛАРИ САЛОҲИЯТИНИ МУСТАҲКАМЛАШ

Марказлашган режали иқтисодиёт амалда бўлган ва бозор иқтисодига ўтишга киришилган дастлабки йилларда иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга доир давлат қарорлари ўта марказлашган ҳолда қабул қилинади. Маҳаллий ҳокимликнинг қарор қабул қилиш жараёнига таъсир ўтказа олиш имконияти чекланган бўлиб, бунинг натижасида улар марказ қарорларининг пассив ижрочисига айланиб қолган эди. Марказий режалаштиришдан воз кечиш давлат қарорларнинг сезиларли даражада марказлизашувига олиб келади. Аммо уларнинг қайсилари марказлизаштирилиб, қайсилари марказий ҳокимият қўлида қолдирилиши керак?

Марказий режалаштиришидан воз кечиш давлат қарорларнинг сезиларли даражада марказлизашувига олиб келади. Аммо уларнинг қайсилари марказлизаштирилиб, қайсилари марказий ҳокимият қўлида қолдирилиши керак?

«Ижтимоий неъматлар» ҳақидаги назария булардан бирини танлашга ёрдам беради. Маҳаллий аҳамиятга молик ижтимоий неъматлар факат ушбу ҳудуддаги (вилоят, туман) ахолига аскотади. Бу ҳолда маҳаллий ҳамжамиятлар ўзлари учун зарурроқ бўлган товар ва хизматларнинг хусусияти ҳақида ва қандай қилиб уни яхшироқ ишлаб чиқариш ёки тақдим этишини яхшироқ билади. Бундай афзаллик айниқса жамоат характеристидаги хизматларни ишлаб чиқишида уларнинг маҳаллий эҳтиёжларга мос келиши жиҳатидан қимматли.

Бирок катта ҳудудларга ёки бутун мамлакатга таъсир этадиган лойиҳаларда маҳаллий миқёсда қабул қилинган қарорлар етарлича мувофиқлашмаганлиги туфайли самарасиз бўлиб чиқиши муаммоси бор. Бинобарин, бундай қарорлар марказлашган тарзда қабул қилиниши керак. Масалан, мамлакатнинг турли ҳудудларини боғловчи автойўл қурилишини («давлат миқёсидаги ижтимоий неъматлар»нинг оддий мисоли) марказий хукумат идораларига ишониб топшириш маъкул. Анирок қилиб айтсан, бундай жамоат тадбири учун «оптималь ишлаб чиқариш кўлами»ни аниқлаб олиш зарур. Унинг баъзи босқичларини туман даражасида, бошқаларини туманлараро даражада (ижтимоий ва бошқа соҳалар билан боғлик) бажарган маъкул, қолган босқичлар вилоят ёки бир неча вилоятлар ўртасида, пировардида эса давлат миқёсида бажарилади.

Умуман бундай ёндашувда «давлат миқёсидаги ижтимоий неъматлар»ни эмас, «маҳаллий миқёсдаги ижтимоий неъматлар» (соғлиқни сақлаш, таълим, қишлоқ хўжалиги, йўловчи ташиш транспорти ва

бошқа соҳалар)ни марказлизаштирган маъкул. Бошқача қилиб айтганда, «хўжалик муаммолари аввало маҳаллий даражада ҳал қилиниши лозим» деган принципга суюниш керак, яъни юқори даражадаги институтлар қуида даражадаги институтлар бажара олмайдиган ёки самарасиз бажара-диган хизматни кўрсатиши лозим.

Ҳар бир мамлакат ўз тарихи, халқининг менталитетидан келиб чиқадиган ўз марказлизаштириш тажрибасига эга. Баъзи Европа давлатлари, масалан Швейцарияда марказлашган давлат кичик мустакил давлатлар (кантонлар) бирлашиши асосида юзага келган ва шу сабаб марказлизаштириш у ерда «пастдан-юқорига» шаклида кечди. Бошқа давлатлар, масалан, Францияда давлат ҳамиша юқори марказлизашганлигига кўра ажралиб турган ва марказлизаштириш «юқоридан-пастга», яъни ваколатларнинг бир кисмини марказий органлардан ҳудудий бўлинмаларга (деконцентрация) ёки маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органларига бериш орқали амалга оширилган.

Ҳозирги Ўзбекистонда икки асосий маҳаллий бошқарув шакли борки, кўпинча, асоссиз равишда улар бир тушунча, деб қаралади.

Биринчидан, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари – вилоятлар,³⁵ Тошкент шахри, шунингдек, шаҳар ва туманлардаги вакиллик ва ижроия ҳокимияти органлари. Бу органлар жойларда давлат ҳокимиятини намоён қиласида ва ўзидан юқори даражадаги давлат бошқаруви органлари ҳамда ушбу ҳудудда истиқомат қилувчи аҳоли олдида жавобгар хисобланади.

Иккинчидан, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари – давлат ҳокимлик тизимига кирмасдан, фуқароларнинг ҳақиқий ўз-ўзини бошқарув органлари ҳисобланган шаҳарча фуқаролар йиғини, қишлоқ, овул ва маҳалла йиғини кенгашидир. Бу ўз-ўзини бошқарув органларининг бошқарувчилари тегишли ҳудудда истиқомат қиласидиган аҳоли томнидан сайланади ва бевосита унга ҳисоб беради.

Ушбу шаклларга мувофиқ, марказлизаштириши икки ёклама жараён дейиш мумкин: бир томондан, давлат бошқаруви марказий органларининг мумкин бўлган функциялари жойлардаги давлат

³⁵ Коракалпогистон Республикасининг қонунчилик ва ижроия ҳокимияти алоҳида ўрин эгаллади.

ҳокимияти органларига берилса, иккинчи томондан, маҳаллий масалаларни ҳал қилиш фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига топширилади. Бу эса шахарча, қишлоқ, овул ва маҳаллаларда истиқомат қилувчиларнинг кундалик ташвиш ва эҳтиёжлари ҳамда худуднинг тарихий ўзига хосликлари, миллый ва маънавий қадриятларини янада тўлароқ ҳисобга олиш имконини беради.

4.2.1. Жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқий базаси

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, марказий ва маҳаллий ҳокимлик ўртасидаги ҳаётий зарур муносабатларни тартибга солиб, марказ ва худудлар манфаатларининг оптималь мувозанатини таъминловчи механизмнинг бўлиши ҳар қандай давлатга жуда зарур. Марказий ва маҳаллий ҳокимият ўртасидаги функцияларни оптималь тақсимлаш, шунингдек, турли даражалар ўртасида маблаг ва хизматларнинг эркин алмашинувини таъминлаш зарур бўлади. Кейинги йилларда бу жараёнлар марказизлаштириш билан кўпроқ боғланяпти.

Жаҳон амалиётида маълум мамлакатдаги марказизлаштириш даражасини кўрсатиб берувчи баъзи умумий кўрсаткичлар (индикаторлар) мавжуд. Марказизлаштирилган бошқарувнинг асосий кўрсаткичлари бу маҳаллий ҳокимият органларнинг сиёсий, маъмурий ва молиявий муҳториятидир (4.6 киритма).

Давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари жамият хаёт фаолиятининг уйғун ва самарали кечишини таъминлашда

муҳим роль ўйнайди. Бунинг сабаблари қуидагича:

Биринчидан, улар хукumat томонидан ишлаб чиқилаётган давлат иқтисодий сиёсатининг худудлардаги етакчисидир. Маҳаллий ҳокимият органлари институтлари марказ томонидан тақдим этилган фоялар, концепциялар ва дастурларни амалга тадбиқ қиласидар;

Иккинчидан, улар аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлигини ошириш, худуднинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва экологик соҳаларда баркарор ривожланишини таъминлашга қаратилган худудий сиёсатни ишлаб чиқувчи ва амалга оширувчи институтлардир;

Учинчидан, улар давлат, тадбиркорлик ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасида воситачи вазифасини ўтайди. Айнан улар «давлат-бизнес-фуқаролик жамияти» ижтимоий ҳамкорлигига мувофиқлаштирувчилик ролни ўйнаши керак.

Ўзбекистонда давлат бошқарув органлари тизимини ислоҳ қилиш жараёни жойларда янги бошқарув тизими яратилишига олиб келди. Унинг асосини ўзида ҳам ижроия, ҳам вакиллик ҳокимияти раҳбарлигини жамлаган ҳокимлик институтлари ташкил этади (4.1 схема).

Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари фаолиятининг демократия, ижтимоий адолат, қонунийлик, ошкоралик, инсон хукуқларини таъминлаш, давлат ва маҳаллий манфаатларни ҳисобга олиш каби асосий принциплари Конституцияда белгилаб берилган.

Давлат ва хўжалик марказий бошқарув органларини қайта ташкил этиш қилиш асносида уларнинг кўплаб функциялари

4.6 КИРИТМА. Марказизлаштирилган бошқарувнинг асосий шартлари

Сиёсий кафолат – ҳокимият тақсомоти принципига қатъий риоя қилиш, жамият ҳаётини демократлаштириш жараёнини чуқурлаштириш, ўз-ўзини бошқаришни ривожлантириш, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ваколатини кенгайтириш.

Иқтисодий кафолат - мулкчиликнинг турли шакллари: хусусий, кооператив, муниципал мулкларни қонуний белгилашдан иборат. Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари, подавлат ташкилотлари ва улар фаолиятини ҳимоя қилувчи гурухларнинг хукуқий ҳимояси бўлиши керак. Маҳаллий даражада бозор механизмларини фаол жорий этишни таъминлаб, тадбиркорларни рўйхатга олиш тартибини осонлаштириш ва уларнинг хукуқини ҳимоя қилиш ҳисобига улар «ҳаётини енгиллаштирадиган» иқтисодий кафолатлар яратилиши керак. Бу марказий органларнинг қўйи бўғинлар кундалик фаолиятига аралашиш имкониятини анча чегаралайди, уларни маъмурий эмас, балки иқтисодий таъсир методларини кўллашга мажбур қиласидар.

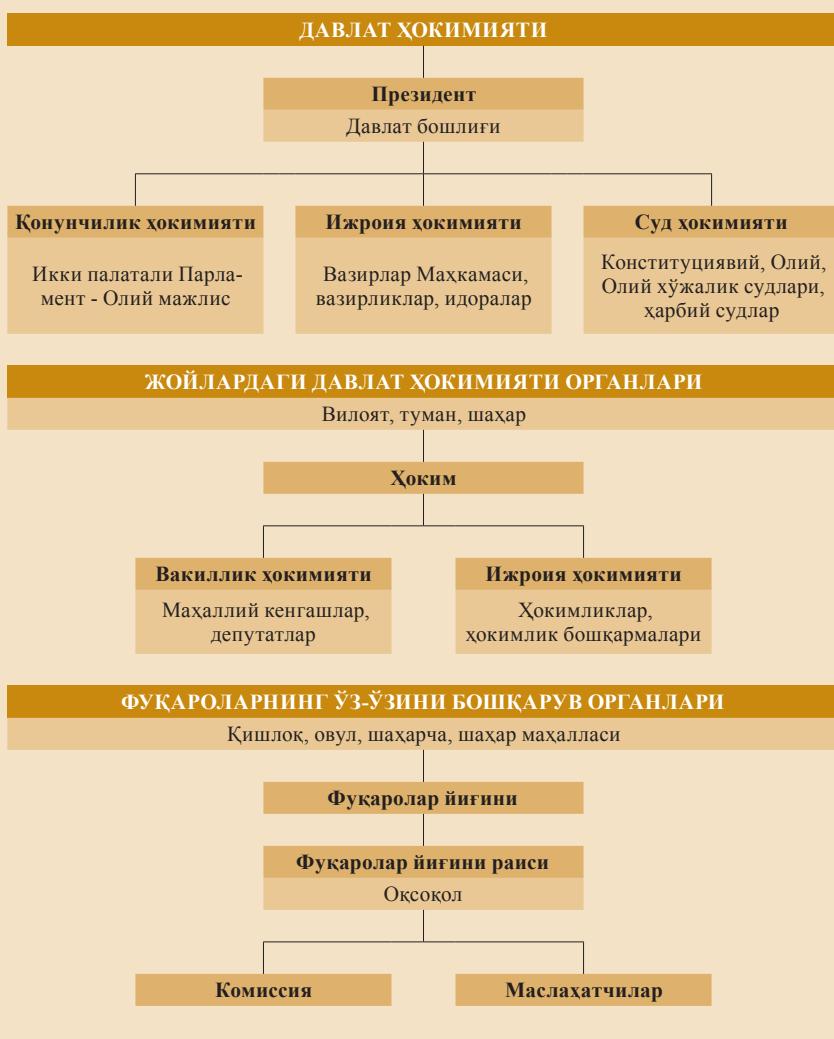
Оммавий ахборот воситалари орқали аралаш иқтисод нима дегани, кишилар эҳтиёжини яхши қондираётган фирмаларни ракобат қандай рағбатлантириб, бунга эътибор килмаган фирмаларни қандай жазолашини кўпчиликка тушинтириб берувчи таълимий кампания ўтказиш ҳам яхши натижалар берган бўларди.

Хукуқий кафолат - қонун устиворлиги принципига риоя қилишни таъминлаш, амалдаги қонунларни янгилаш ва унда давлат ҳокимияти марказий органларининг жамият ҳаётининг барча жабҳаларида керакли ягона умумдавлат сиёсатини ўтказиш учун зарур бўлган ваколатларинигина колдириш.

Давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари жамият ҳаёт фаолиятининг уйғун ва самарали кечишини таъминлашда муҳим роль ўйнайди

4.1 СХЕМА

Ўзбекистон Республикасида ҳокимиятнинг қонунга кўра тақсимиоти

давлат ҳокимиятининг маҳаллий органларига берилди. Булар асосан назорат ва текширув, лицензия бериш, стандартларни белгилаш, ресурсларни жойлаштириш, давлат хизмати кўрсатиш, хизмат сифатини мониторинг қилиш каби вазифалардир. Ўз навбатида, ҳокимликнинг вилоят ва туман даражалари орасидаги вазифалар янада аниқроқ тақсимланади. Мисол учун, олий ва ўрта касб-хунар таълими соҳаси ҳам марказга (вазирлик), ҳам вилоятга (вилоят даражасидаги вазифалар – молия, меҳнат ресурсларини жойлаштириш ва х.к.) бўйсунади. Ўрта умумий таълимни бошқариш билан юқорида турувчи бўғинлардан ташқари, бошқарувнинг туман даражаси (жорий бошқарув, жараённи мувофиқлаштириш, ресурсларни жойлаштириш, мониторинг) ҳам шуғулланади. Шунингдек, давлатнинг атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, маданий меросни асрараш, автомобил ва йўловчи ташиш транспортини тартибга солиш, шаҳар қурилиши, аҳолига коммунал ва бошқа маҳсус хиз-

мат кўрсатиш (масалан кўп болали, кам таъминланган оиласарни, ногиронларни кўллаб-куватлаш) каби функциялари маҳаллий ҳокимият органларига берилган. Буларнинг ҳаммаси маҳаллий ўзига хосликларни янада кенгрок ҳисобга олиш, бажариш оперативлигини ошириш имконини беради.

Ўз навбатида, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари жамоат хизмати сифатини ошириш максадида ўз функцияларининг бир қисмини хусусий тармоқка беради, ўз-ўзини бошқарув органлари, но давлат ташкилотларини жалб этади. Масалан, ҳокимликлар хусусий фирмаларга тендер бўйича йўловчи ташиш бўйича шаҳар маршрутларини сотади. Натижада, йўловчиларнинг каттагина қисмiga хусусий транспорт хизмат кўрсатади. Уй-жой коммунал хўжаликлари (ЖЭК) ўрнига уй-жой мулкдорлари ширкатлари ташкил қилинди. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг муниципал мулкка кирмайдиган корхоналар билан муносабатлари шартнома асосида курилади. Катта шаҳарларда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ассоциациялар барпо киладилар, хусусий корхоналар билан ижтимоий ҳамкорлик асосида алоқага киришадилар.

Маъмурий ислоҳотнинг мақсад ва вазифаларини босқичма-босқич амалга ошириш чоралари кўриляпти. Давлат бошқаруви ҳудудий органлари таркиби такомиллаштирилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2-сонли «Давлат бошқаруви ҳудудий органлари таркибини мукаммаллаштириш хақида»ги қарорига мувофиқ, 2004 йилнинг биринчи ярмида барча ҳокимликлар янги бошқарув таркибига ўтдилар, вилоят, шаҳар ва туман ҳокимлари ўринbosарлари сони қисқартирилди, ҳокимлар маҳкамаси ходимлари сони ҳам камайтирилди. Ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун масъул бўлган вилоят ҳокими ўринbosари лавозими жорий қилинди. Уларнинг асосий вазифаси маҳаллий бюджетнинг бажарилишини таъминлаш; ижтимоий инфратузилма, таълим ва соғликни сақлашни ривожлантириш; аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш, кичик бизнесни қўллаб-куватлашдан иборат.

Шу билан бирга, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари фаолиятида уларнинг самарали ишлашига халакит бераетган бирканча муаммолар мавжуд.

1. Жойлардаги мавжуд давлат ҳокимияти органлари икки томонлама - ҳам вилоят,

ҳам туман бошқармалари: ҳокимлик ва тегишли вазирликка бўйсунади. Иқтисодий ислохотнинг илқ даврида икки томонлама бўйсуниш бутун давлат ҳокимиятининг муҳим қисми ҳисобланарди, чунки марказий органларга назорат, маҳаллий ҳокимликка эса режалаштириш, молиялаштириш, хизмат кўрсатиш ва уларни назорат қилиш имкониятини берарди. Аммо жамият ҳаётининг барча соҳалари эркинлаша боргани сайин, вазирликларнинг ҳудудий бўлинмалари (муассасалар) билан ҳокимликлар ўртасида бошқарув функцияларининг аниқ тақсимоти йўқлиги давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ишида ноаниқлик ва бир ишни икки орган бажариши каби ҳолларга олиб келди.

Икки томонлама бўйсуниш тизими кўп ҳолларда ҳудудий органлар ҳодимларига «юқори»нинг ижозатисиз қарор қабул қилиш имконини бермайди. Бу қарор қабул қилиш вақтининг чўзилиши, кўпинча нотўғри ёки бевакт қарорлар қабул қилинишига сабаб бўлади. Ўз-ўзидан равшанки, бунинг учун хеч ким жавоб бермайди.

Маҳаллий даражада ваколатларни тақсимлаш жиҳатидан ҳозирда бирхиллаштирилаётган вилоят ва туман ҳокимликларининг ташкилий таркиби ни норационал деб ҳисоблаш мумкин. «Жойлардаги давлат ҳокимияти органлари тўғрисида»ги қонунда турли даражадаги ҳокимликлар ўртасидаги масъулият доираси акс этмаган. Бу ижроия ҳокимиятининг турли даражалари ўртасида «ким қандай иш учун жавобгар»лиги борасида ноаниқлик туғдиради.

Барча даражадаги ижроия ҳокимияти органлари томонидан давлат қарорларини кўриб чиқиш ва қабул қилиш тартиботига оид очик-ойдин норматив андозалар (хужжатлар) йўқ. Бу қарор қабул қилиш жараёнининг бюрократлашиши учун катта имконият демак. Натижада, маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятида бошқарув функцияларининг (ўз табиатига кўра, битта бошқарувни талаб қилувчи) ноаниқлиги ва турли бўлинмалар орасида «сочилиб» кетиши, раҳбарнинг бошқарув вазифалари хаддан ташқари кўплиги ёки етарлича эмаслиги, ҳокимлик персоналийнинг уларга тааллуқли бўлмаган вазифалар билан банд бўлиши (окибатда улар ўз вазифаларини бажара олмайдилар) каби ҳолатлар мавжуд.

2. Ҳозирги пайтда ҳокимлик вакиллик органларининг ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожига оид масалаларни ҳал этишдаги роли кўзга кўринарсизлигича қоляпти.

4.7 КИРИТМА. Функционал таҳлил бўйича илк лойиха натижалари

Туман ҳокимлари ижроия ва вакиллик органларини бошқариб, хўжалик субъектларига самарали таъсир этиш воситаларига эга. Кенгаш ва депутатлар эса амалда ижроия органларининг ижрочилари сифатида намоён бўлишади.

Халқ депутатлари кенгаши томонидан ҳокимлик фаолиятини назорат қилиш амалда деярли мавжуд эмас. Депутатлар бу ҳолатни кенгаща доимий равишда ишламасликлари, моддий ва сиёсий омилларнинг этишмаслиги билан изоҳлашади. Ҳокимлик ҳодимлари эса ўз ўрнида бу фактни депутатларнинг малакаси этишмаслиги ва ташабbusкор эмасликлари билан боғлашади. Улар фикрича депутатларнинг «ташаббуслизлиги» қонун имкон берган даражада ҳокимиятдан фойдалана олмаётганларни ва иш режимининг мунтазам эмаслигидар. Депутатлар асосан ўзлари доимий ишлайдиган жойдаги вазифаларни бажариш билан банд бўлишади. Депутатлик мажбуриятлари иккинчи даражали вазифа саналади.

Ишқалнинг иккинчи жиҳати барча даражадаги Халқ депутатлари кенгашлари ўз ишини ташкил қилишда ҳокимликка боғлиқлигидадир. Ҳокимликнинг ташкилий-назорат бўлимлари Кенгаш сессияларини, сайловчилар билан ўтадиган учрашувларни уюштиришади. Кенгашнинг ташкилий-техник фаолиятини таъминлаш ҳам ҳокимлик бўлимларига юқлатилган.

Кенгаш ўз фаолиятининг ташкилий ва моддий-техник масалаларини ҳал этувчи доимий Котибиятга эга эмас.

Манба: Қашқадарё вилояти ҳокимликларида ўтказилган функционал таҳлил бўйича илк лойиха натижалари хисоботи. ИТМ, 2004 йил.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида»ги қонун уларнинг конкрет ваколатларини очиб бермайди, улар фаолиятнинг ташкилий ва маблағ таъминотини аниқламайди ҳамда формал жиҳатдан уларни ҳокимлик институтига боғлиқ қилиб қўяди. Амалда факат ҳокимлар реал сиёсий, коида чиқариш, ташкилий, моддий ва молиявий ресурсларга эга. Вилоят, шаҳар, туман ҳокимлари вакиллик органлари ва ўз аҳолиси олдида деярли ҳисобот бермайдилар. Бу кўпинча ҳокимлар ва уларга бўйсунган маҳкама ахолининг эҳтиёжларини инкор қилишига, уларга тегишли бўлмаган функциялар, шу жумладан корхоналарнинг хўжалик фаолиятига аралашиб билан шуғулланишига олиб келади. Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг аҳоли томонидан назорат қилинишининг сустлиги улар аҳолига кўрсатаётган хизмат сифатининг пастилигига сабаб бўляпти (4.7 киритма).

3. Маҳаллий ҳокимликлар молиявий, моддий-техникавий ва кадрлар томонидан чекланганлиги туфайли ижтимоий-иқтисодий вазиятга реал таъсир ўтказа олмаяпти.

Кадрлар сиёсати давлат хизматчилари тўғрисидаги қонунлар билан мустаҳкамланмаган. Маҳаллий ҳокимият органлари ва тегишли маъмурларнинг кундадлик масалаларни ечишдаги уқувсизлиги ҳам муаммолар келтириб чиқаряпти (4.8 киритма).

Коррупцияга қарши амалий механизма га эга бўлган самарали давлат хизматини яратиш янада долзарб бўлиб қолди. Жумладан, давлат хизмати янги кадрларнинг келиши учун очик бўлиши керак. Давлат хизматига кадрларни танлов асосида олиш

Вазирликларнинг ҳудудий бўлинмалари (муассасалар) билан ҳокимликлар ўртасида бошқарув функцияларининг аниқ тақсимоти йўқлиги давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ишида ноаниқлик ва бир ишни икки орган бажарииши каби ҳолларга олиб келди

тизимини босқичма-босқич жорий этиш зарур (4.9 киритма).

4. Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ва маҳаллий тадбиркорлик нинг муносабатларида эски маъмурий тизим қолдиқларининг изи сезилади. Ҳокимликнинг кичик бизнес фаолиятига тўғридан-тўғри аралашиши ҳали ҳам кўп учрайди. Шу сабабли, маҳаллий ҳокимлик ва бизнес орасидаги муаммоларни, хўжалик юритувчи субъектларни текширишлар ва текширишга ваколатли органлар сонини камайтириш; маҳаллий ҳокимликка хўжалик юритувчи субъектларнинг маблағини мажбуран олиб қўйишни тақиқлаб қўйиш (шу жумладан, «қўнгилли равишда» пул ўтказиш), давлат органлари нодавлат корхоналарининг

хўжалик фаолиятига, кадрлар сиёсатига аралашувини (мас., корхона ёки фирма раҳбарини тайнинлаш) тақиқлаш орқали ҳал қилиш муаммоси ҳам турибди. Тадбиркорлар маҳаллий давлат ҳокимияти органлари билан эркин мулоқот қилиш имкониятига эга бўлиши керак: бу уларга ўз муаммоларини очиқ айтиш ва муҳокама қилиш имконини берган бўларди.

5. Фуқаролик жамияти институтлари ҳудуд ижтимоий ривожланишига оид масалаларини ҳал этишга суст жалб қилинган. Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг фуқаролик жамияти институтлари билан самарали мулоқоти йўлга қўйилиши бирданига икки вазифани ҳал этиш имконини беради: маҳаллий ҳокимият органлари маҳаллий жамоат институтларининг оёққа туришига кўмаклашса, фуқаролик жамияти институтлари эса ҳудуд фуқаролик қурилиши ва ижтимоий-иктисодий ривожланишида иштирок этадилар.

6. Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг вазифалари ва функцияларини белгиловчи мукаммал меъёрий-хуқукий базанинг йўқлиги ҳам кескин муаммолардан бири бўлиб турибди. Хуқукий бўшлиқ амалда вазифаларнинг такрорланиши, уларни бошқарувнинг юкори органларига боғлиқ ҳолда ҳал қилиш, молиявий, кадр, моддий-техникавий ресурсларнинг йўқлиги туфайли умуман бажарилмаслигидай салбий ҳолатларга олиб келяпти.

Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг билвосита функцияларига кисман боғланувчи қонуний ҳужжатлар ҳам йўқ (мас., ҳудудий сиёсат бўйича қонуний ҳужжатлари портфели мавжуд эмас, мамлакат ва унинг ҳудудлари ижтимоий-иктисодий ривожланиши индикатив режалари ишлаб чиқиши методлари йўқ).

Ҳокимиятга юклатилган функцияларининг қонуний таъминотини ошириш бўйича қонуний-меъёрий ҳужжатларда қуидаги чоралар мустаҳкамланиши зарур:

- ҳудудлар ривожи дастурини ишлаб чиқиши ва амалга оширишда мустакилликни ошириш;
- кадрлар сиёсатининг самарадорлигини ошириш;
- ҳокимликларнинг ташкилий назорат фаолиятини такомиллаштириш;
- минтақада кўрсатилаётган жамоат хизмати самарадорлиги ва сифатини ошириш;

4.8 КИРИТМА. Ҳокимиятларни профессионал кадрлар билан таъминлаш муаммолари

Ҳокимликларни кадрлар билан таъминлашда асосий муаммо қўйидагилардан иборат:

- кадрларни танлаш тизими, уларни хизматда ушлаб туриш, аттестациядан ўтказиш ва малакасини оширишини биргаликда олиб бориш бўйича ҳокимликларда ягона кадрлар сиёсатининг йўқлиги;
- кадрлар танлашнинг норасмий тизимлари ишлаб турганлиги;
- ҳокимлик ходимларининг кўп вақти вазирlikларга ҳисобот ва сўровларга жавоб тайёрлашга сарф бўлиши;
- ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш имкониятининг камлиги ёки ундан самарасиз фойдаланиш;
- иш ҳаққининг камлиги.

Худудлардаги бу соҳадаги яна бир муаммо энг малакали кадрларнинг яхши маош тўланаидиган хусусий тармокка ўтиб кетаётганлигидир.

Манба: Қашқадарё вилояти ҳокимликларида ўтказилган функционал таҳлил бўйича илк лойиха натижалари ҳисоботи. ИТМ, 2004.

4.9 КИРИТМА. Давлат хизматига кадрлар танлаб олиш тизими

Ўзбекистонда давлат фаолият турини танлаш эркинлиги, ишга қабул қилишда ноҳақ рад жавоби бериш ва меҳнат шартномасини ноҳақ тўхтатидан ҳимоя, касб эгаллаш ва ишга киришда, иш шароитлари ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш ва хизмат погонасидан кўтарилишда тенг имкониятларни кафолатлайди.

Аммо давлат хизматига ходимлар танлаш жараёни етарли даражада очик-ойдин эмас.

Бўш вакант ўринларнинг борлиги, хужжат тақдим қилиш муддатлари, танлов ўтказиш жойи ҳакидаги маълумотлар деяри эълон қилинмайди. Маҳаллий даражадаги ҳокимлик аппаратида бўш ўринларга конкурслар асосан ёпик тарзда ўтказилади.

4.10 КИРИТМА. Марказизлаштиришга эксперт нуктаи назари

Шўро ёки коммунистик мағкура давлат индивидуум эмас, бутун жамоатчиликнинг вакилидир, деган ақидадан келиб чиқиб, ҳар бир киши бутун жамиятга хизмат қилиши лозим деб ҳисоблар эди. Субсидиар тафаккур* тарзи эса аксинча асосинча ургуни индивидуумга бериб, унда бош моҳиятни кўради ва давлат индивидуумга хизмат қилиш учун тузилади дейди...

Оддий инсонни кўпинча миллий сиёсатда биргина нарса, яни миллий давлат унинг учун долзарб бўлган муаммоларни ҳал қилишга жойларга қанчалик ёрдам бера олиши қизиқтиради.

Давлатнинг марказизлашмаган тизимга ўтиши унинг кучсизланиши эмас, балки аксинча кучайишига хизмат қилишини барча аниқ тушуниши керак. Давлат кундалик вазифаларни куйи бўғинга қанчалик кўпроқ ишониб топширса, у шунчалик кучли бўлишини тажрибалар аниқ кўрсатяпти. Чунки, жойлардаги ижроичilar халқ оммасига янада яқин туришади.

* Субсидиарлик юкорироқ даражага факт бошқарувнинг куйи даражасида бажариш мумкин бўлмаган функцияларни беришни кўзда тутади.

Манба: Д-р Генрих А. Хоффшульте. БМТнинг Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқаруви хартияси йўлида: XXI аср талаби. Конрад Аденauer фондини билан Швейцариянинг Тараккиёти ва ҳамкорлик агентлиги ҳамда Халқаро журналистларни қайта тайёрлаш фонди томонидан уюштирилган халқаро конференция материаллари. 2000 йил, 29 ноябрь, Тошкент, 2001, 62-63 б.

■ фуқаролик жамияти институтлари билан самарали ҳамкорликни йўлга қўйиш.

4.2.2. Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органларини ривожлантириши

Ҳокимиятни босқичма-босқич марказсизлаштириш ва давлат бошқарув тизимини ислоҳ қилиш стратегиясининг йўналишларидан бири фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув тизимини ривожлантиришдир. Ўзбекистонда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқаруви бутун мамлакат худудида амалга оширилиб, маҳаллий миқёсдаги масалаларни ўз манфаатлари, миллий ва маънавий қадриятларини ҳисобга олган ҳолда мустақил этадиган фаолиятдан иборат (4.11 киритма).

Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув тизимининг муҳим ўзига хос жиҳати ўзаро ишонч ва жамоат туйғусига асосланган асл ҳалқона анъаналарнинг қайта тикланишидир (4.12 киритма).

Фуқаролар ўз-ўзини бошқаришга бўлган ҳуқуқларини шаҳарча, қишлоқ, овул ва маҳаллаларда Ўзбекистон бўйича сони 10 мингдан ошадиган фуқаролар йигини (вақиллар йигини) орқали амалга оширади.

Қайд этиш керакки, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари давлат ҳокимияти органлари тизимиға кирмайди ва улар нодавлат нотижорат ташкилоти ҳисобланади. Улар юридик шахс ҳуқуқига эга бўлиб, белгиланган шаклдаги муҳрга эга ва жойлардаги тегишли давлат ҳокимияти органларида рўйхатдан ўтадилар.

Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари салоҳияти ва уларнинг ижтимоий ривожланишдаги роли кенгайишини ҳақли равишда уларга кам таъминланган ахолига ижтимоий ёрдам тарқатиш (1994), болалар учун бериладиган ёрдам пулини тўлаш (1997), икки ёшгача болаларга қарагани учун ишламаётган оналарга ёрдам пули тайинлаш ва тўлаш (1999 йил 1 марта) ваколатларининг берилиши билан боғлашади.

Бу тизимнинг афзалларидан бири маҳаллаларнинг ўз худудларидағи аҳолининг турмуш даражаси, эҳтиёжларини ҳаммадан яхши билишларидир.

Улар иқтисодий соҳада ҳам кўпинча ташаббус ва ишбилармонлик кўрсатяптилар. Улар ўз худудларида кичик, ҳусусий ва қўшма корхоналар, тижорат дўконлари, кооперативлар, ҳалқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш бўйича фирмалар

4.11 КИРИТМА. Ўзбекистонда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига қўйидагилар киради:

- шаҳарча, қишлоқ ва овул фуқаролари йигинлари; шунингдек, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овул маҳаллалари фуқаролари йигинлари;
- фуқаролар йигинлари кенгаши;
- фуқаролар йигинлари фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссия;
- фуқаролар йигини тафтиш комиссияси;
- конунда кўзда тутилган ҳолларда туман марказидан бориш кийин ва олис бўлган шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда тузиладиган маъмурӣ комиссия.

Манба: Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари ҳакида» конуни янги таҳрири, 1999 й.

4.12 КИРИТМА. Маҳалла

Маҳалла маълум бир жойда тигиз яшаётган қишилар жамоасидан иборат. «Маҳалла» сўзи араб тилидан олинган бўлиб, «маҳаллий ҳамжамият», «жамоат» деган маъноларни англатади. Маҳаллалар турли катталиқда, 150дан 1500 оиласа кадар жамоадан иборат бўлиши мумкин.

Тарихий ва замонавий маънода маҳалла - аник ифодаланган ижтимоий-демографик, маданий-маърифий ва худудий-маъмурӣ бирлашма бўлиб, бунда қишилар анъана ва урф-одатлар, инсоний, ҳўжалик, ҳуқуқий муносабатларнинг бирлиги билан боғланган. Бундай худудий бирлашмаларда азалдан инсоний муносабатлар тасдиқланган ва тартибга солинган, жамоат фикри шаклланган, мавкуравий ҳамда дунёқарашга таалукли тизим юратилган.

Мустақиллик шароитида ўз-ўзини бошқариш тизимини ислоҳ қилиш модели асосига аҳоли анъаналари кўйилди. Чунки уларда Шарқ ҳамиятлари учун азалдан хос бўлган бир катор ўзгармас ҳусусиятлар мужассам. Булар патернализм (ҳокимликга ҳурмат, ҳукумат бошлигининг ҳалққа нисбатан оталик муносабати), ворисийлик, маънавий идеалларга эҳтиром, катталарга ҳурмат, оилавий қадриятларга содиклик ва х.к. Бу принциплар аҳоли онгиди ҳам индивидуал, ҳам оммавий даражада катъий ўрнашган. Уларнинг мустаҳкамлиги ва янги ижтимоий-иқтисодий реалликларга мослашувчандиги онгиди жамоат психологиги яси устивор бўлган ҳалқнинг ўзига хос менталитети билан белгиланади.

4.13 КИРИТМА. «Маҳалла йили» дастурини амалга ошириш

«Маҳалла йили» дастурини амалга ошириш жараёнда кекса қишиларга эътибор қартиш, уларни беминнат озик-овқат, дори-дармонлар билан таъминлаш, бепул даволаш учун сезиларли даражада моддий ёрдам берилди. Маҳаллаларда болалар спортини ривожлантириш масаласига алоҳида эътибор қартиляпти. Мамлакат бўйлаб масъул ташкилотлар фаолиятини мувоффиқлаштирган ҳолда «Футболимиз келажаги», «Маҳалламиз полвонлари», «Белбогли кураш» турнирлари ўтказилипти. Бу мусобақаларга 2,5 млн. болани жалб этиш кўзда тутиляпти.

Манба: «Маҳалла йили: амалга оширилган ишлар таҳлили» дастури

очяптилар. Давлат «корхона+маҳалла» шаклидаги маҳаллий ҳокимлик, тадбиркорлар билан аҳоли орасида муҳим роль ўйновчи бундай ҳамкорликни фаол рағбатлантирияпти.

2003 йил Ўзбекистонда «Маҳалла йили» деб эълон қилинди. Бу йилда худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва ўзгариши учун қўп ишлар қилинди. Ушбу дастур бўйича қилинган ишлар таҳлили кўрсатишича, 2003 йилда маҳаллаларда тадбиркорликни ривожлантириш ва янги иш жойлари барпо этишга 66402,8 млн. сўм маблағ ва 13577,3 млн. сўм кредитлар ажратилган. Оилавий тадбиркорликни ривожлантириш бўйича 2765 кам таъминланган оиласа 2005,5 млн. сўм маблағ ажратилди. Кичик ва ўрта бизнес соҳасида янги 176 минг 418 ишчи ўринлари яратилди.

Ҳокимиятни босқичма-босқич марказсизлаштириши ва давлат бошқарув тизимини ислоҳ қилиш стратегиясининг йўналишларидан бири - фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув тизимини ривожлантиришидир

Кам таъминланган ва ёш оилаларни ижтимоий муҳофаза қилишнинг кучайиши «Маҳалла йили» дастурининг устивор йўналишларидан бири бўлди (4.13 киритма).

Аёллар маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятига тобора кўпроқ жалб қилингани. 2004 йилда фуқаролар йигинлари кенгашлари маҳкамасида маънавий-маърифий масалалар бўйича бюджетдан доимий ойлик олувчи маслаҳатчи лавозими жорий этилди. Маънавий маърифий соҳада иш тажрибасига эга 7505 обрўли ва фаол аёл шу лавозимга тайинланди.

Халқаро ташкилотлар ва уларнинг дастурлари кичик грантлар бериш ва тренинглар ўтказиш орқали фуқаролар ўз-ўзини бошқариш органлари фаолиятини фаоллаштириш ва уларнинг давлат бошқаруви органлари, аҳолининг ўзи ва бошқа фуқаролик жамияти институтлари билан диалогни кучайтириш ишига хисса қўшияптилар. 1999-2003 йилларда Коунтер-парт-Ўзбекистон томонидан USAID кўмагида амалга оширилган «Маҳалладардаги ташабbusларни кўллаб-кувватлаш» (Mahalla Initiative Program – MIP) дастuri ҳам шунга қаратилган эди (4.14 киритма).

Бу дастурга кўра, ННТ, маҳалла кўмиталари ва аҳоли биргаликда бирон умумий муаммони аниқлаб, уни ҳал қилишга ҳаракат қилиш кўзда тутилган эди. Дастур томонидан молиялаштирилган ташабbusлорни ривожлантириш (2), демократия/инсон ҳуқуқлари (1), санъат/хунармандлик (1) йўналишлари бўйича амалга оширилди.³⁶

Дастур амалга оширилишини баҳолаш шуни кўрсатдики, кўпчилик лойихаларни амалга ошириш жараённида ННТ, маҳалла кўмиталари ва аҳоли ўртасида ҳамкорлик йўлга қўйилган. Дастур доирасида маҳаллада яшовчиларнинг ўzlари муаммоларни аниқлаш ва ҳал қилишда фаол қатнашдилар. Шунингдек, мулоқотга

4.14 КИРИТМА. «Маҳалладаги ташабbusларни кўллаб-кувватлаш» дастурининг мақсадлари

1. Жамоатчилик фикрининг эътироф этилган вакиллари ва маҳаллий ҳамжамиятларнинг ўzlари томонидан аниқланган муаммоларни ҳал қилиш йўлларини излаш бўйича ҳамкорлари бўлган ННТ мижозлари сонини ошириш;
2. Маҳалла кўмиталари ва бошқа маҳаллий маъмурий тузилмаларни фуқаролар ва ҳукумат орасидаги икки томонлама диалог каналига айлантиришга қўмаклашиш;
3. Ижтимоий ҳамкорлик доирасида ННТ ва маҳалла кўмиталари орасида баркарор алоқа ўрнатиш.

Манба: Ўзбекистондаги маҳалладар ва жамоа шаклидаги ташкилотлар етакчилари учун кўлланма. Муваффакиятлар тарихи. Ўзбекистон ишбильармон аёллар асоциацияси томонидан «Ҳамкор-Консалтинг» жамоатчилик бирлашмаси ҳамкорлигига Жаҳон банкининг «Ҳамжамиятлар мустакиллигини ривожлантириш гурухи» лойиҳасининг молиявий қўмагида тайёрланган, 2003.

loyihalarга кўмак берувчи ҳокимият ва бошқа давлат тузилмалари жалб этилдилар.

Аммо маҳалла кўмиталари билан ишлаш асосан комиссиялар билан эмас, маҳалла раислари билан ўзаро муносабатга асосланиши ҳам кузатилди. Бу маҳалла кўмиталарининг комиссияларининг янада фаолроқ ишлашдан манфаатдор эмаслигидан келиб чиқади. Кўп ҳолларда маҳалла кўмиталари раисларининг ўта бандлиги, баъзан эса уларнинг уқувсизлиги ишни тўхтатиб турди.

Халқаро ташкилотлар томонидан амалга оширилаётган дастурларнинг кўплиги маҳаллий ҳамжамиятларнинг инсон салоҳиятини ривожлантиришдаги ролининг эътироф этилганидан далолат беради. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда USAID ёрдамида Фарғона воидиси, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида «Ҳамжамиятлар фаолиятини инвестициялаш дастури» (Community Action Investment Program), Counterpart Consortium халқаро нодавлат ташкилотларининг кўплаб дастурлари, шунингдек, Жаҳон банки, БМТТД, ОТБ каби халқаро донорлар қўмагидаги дастурлар амалга ошириляпти. Бу ташкилотлар томонидан ўтазилаётган тренинглар ҳамжамиятлар ташабbusкорлигини янада ошириш, мавжуд маҳаллий ва халқаро ресурсларни жалб қилиш учун зарур малака ва билимга эга бўлишга кўмаклашяпти.

Шу билан бирга, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари салоҳиятидан тўлиқ фойдаланилаётгани йўқ. Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг меъёрий-ҳуқуқий, молиявий, кадр ва бошқа асосларини мустаҳкамлаш ҳаракатларини давом эттириш лозим. Жамоат ўз-ўзини бошқаруви муаммоларни ҳал қилишда маҳалладарнинг роли қўйидагиларга боғлиқ:

- фуқароларнинг кучли ўз-ўзини бошқариш органларини шакллантириш;
- жамоат манфаатларига бевосита таъсир киладиган бошқарув кучига молик карорларини қабул қилиш имкониятини кенгайтириш;
- маҳаллий жамоаларнинг ҳам маҳаллий, ҳам марказий даражада иқтисодий, конуний ва бошқа ташабbusлар билан чиқиш тажрибасини ошириш;

Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари салоҳиятини кенгайтириш меъёрий-ҳуқуқий, молиявий ва бошқа

36 2002 йил февралда дастурлар ва лойихалар бўйича мустақил эксперт Жейн Юдельман ўтказган оралиқ баҳолашига кўра.

чоралар комплексини қабул қилишни тақозо этади. Бу тадбирлар натижасида қуйидагилар таъминланиши керак:

- махаллага тўлақонли юридик шахс хуқукининг берилиши ва у хусусий ва/ёки оммавий хуқуқ субъекти бўлиши;
- махалла кенгашининг уни сайлаган фуқаролар олдида хисобот бериши;
- юксак малакали кадрлар билан таъминланган, махалла кенгашига хисобот

берадиган маҳаллий маъмуриятни шакллантириш;

- маҳалла кенгаши ўз зиммасига олишга тайёр бўлган жамоатчилик функцияларини бажариш учун етарли молиявий ресурслар топиш.

Фуқаролар йигинининг техника билан таъминланиши яхшилаш, шунингдек, улар ходимларининг малакасини ошириш зарур.

4.3. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ РОЛИНИ ОШИРИШ

Инсон тараққиётини таъминлаш қийин муаммо эканлиги боис, бу жараёнга функционал алоқадор барча тузилмаларнинг кенг аралашиши ва шерик-ҳамкор бўлиши талаб қилинади. Бундай ёндошувнинг асосий максади бутун мамлакат, минтақа ва худудлар аҳолиси, оиласлар ҳамда ҳар бир фуқаро турмуш фаровонлигини яхшилаш учун шароит ва имконият яратишидир.

Ўзбекистонда юзага келган амалиётга кўра, бизда «юқоридан - пастга» ҳаракат шакли кўп тарқалган. Бунда иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш стратегияси ва дастурий чоралари Республика миқёсидаги органлар томонидан белгиланади ва худудий бўғинларга узатилади. Бу ерда улар маҳаллий ўзига хосликлардан келиб чиқсан холда конкретлаштирилади, тўлдирилади ва бажариш учун кўйи худудий ижро органларига туширилади. Яъни бунда ҳукумат - вазирлик/идора - вилоят ҳокимларни - шаҳар, туман ҳокимларни – маҳаллалар - фуқаролар тарзида иш кўрилади.

Шундай қилиб, ўзаро алоқа жараёнининг уч миқёсини ажратиб кўрсатиши мумкин:

- Республика миқёси, бунда давлат ҳокимияти ва олий босқичдаги бошқарув органлари, вазирлик ва муассасалар, нодавлат ва жамоат тузилмаларининг биргаликдаги ҳаракатлари асосида инсон тараққиёти бўйича умумдавлат чораларини амалга ошириш сиёсати, стратегияси, устивор жиҳатлари ва механизmlари (ижтимоий нормативлар, кафолатлар ва бошк.) ишлаб чиқилади. Уларнинг бажарилиши мамлакат худудидаги барча тузилмалар учун мажбурий.

- Минтайвий миқёс, бунда вилоят ҳокимилиги ва бошқарув органлари туман (шаҳар) органлари (ҳокимликлар) ҳамда бошқа тузилмаларни жалб этган холда:
 - а) биринчи миқёсда тайёрланаётган қарор лойиҳалари бўйича таклиф киритадилар; б)
 - б) улар қабул қилингандан кейин таклифларни конкретлаштирадилар, маҳаллий ўзига

хослик ва имкониятлардан келиб чиқиб тўлдириадилар, қарорларда ўртага кўйилган мақсадга етиш юзасидан тадбирлар ишлаб чиқадилар ва қабул қиласадилар;

- Махаллий миқёс, бунда тегишли худудда аҳоли турмушини таъминлаш, фаровонликни яхшилашга эришиш чоралари амалга оширилади.

Мавжуд амалиётни ўрганиш шуни кўрсатадики, ушбу масалаларда биринчи миқёсдаги тузилмаларнинг ўзаро алоқаси яхши йўлга кўйилган ва иккинчи миқёсдаги алоқалар ҳам қониқарли ташкил этилган. Бунда ҳамкорлик алоқалари, одатда, маҳаллий миқёсдаги юқори шахобча - туман/шаҳар ҳокимларни ва уларнинг функционал бўлинмаларини қамраб олиш билан чекланади. Бу жараёнларга бирламчи бўғиннинг кўп сонли тузилмалари, нодавлат ташкилотлари ва оиласлар салоҳияти жалб этилмай қоялти.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари (ННТ). Бугунги кунга келиб Ўзбекистонда 5 мингдан ортиқ нодавлат ташкилотлари тузилган, шу жумладан, 130 дан ортиқ миллий-маданий марказлар, турли соҳаларида фаолият кўрсатаётган 70 дан ошик жамғармалар ишлаб турибди.³⁷

Аксар нодавлат ташкилотларининг иши инсон тараққиётининг соғлиқни сақлаш, таълим, жисмоний ва маънавий тарбия, инсон хуқуқларини муҳофаза қилиш, аҳолининг ижтимоий ёрдамга

37 Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида» конунига биноан ННТ қуйидаги шаклларда: жамоат бирлашмаси, жамоат жамғармаси, ҳалқаро нодавлат нотижорат ташкилоти, шунингдек, конунчилик актларида кўзда тутилган бошқа шаклларда ташкил этилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида» конунида кейинги ўзгаришларни хисобга олган холда, жамоат бирлашмаси тушунчаси янада кенгрок маънога эга. Конунга кўра уларга қасбий уюшмалар, сиёсий партиялар, илмий жамиятлар, аёлар ташкилотлари, ветеранлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари киради. Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида» конунига кўра эса жамоат бирлашмалари маъносидан ННТ ташкилий-хуқуқий шаклларидан факат биттаси тушунилади.

Инсон тараққиётини таъминлаш қийин муаммо эканлиги боис, бу жараёнга функционал алоқадор барча тузилмаларнинг кенг аралашиши ва шерик-ҳамкор бўлиши талаб қилинади

Аксар нодавлат ташкилотларининг иши инсон тараққиётининг соглиқни сақлаш, таълим, жисмоний ва маънавий тарбия, инсон хуқуқларини муҳофаза қилиш, аҳолининг ижтимоий ёрдамга муҳтож қатламларига кўмаклашиш, турар жой ҳудудини ободонлаштириш, ўй-жой инфратузилмасини биргаликда бошқарии каби жиҳатлар билан боғлиқ

4.15 КИРИТМА. «Мехри» жамиятининг фаолияти

«Мехри» жамияти қошида аёллар ва уларнинг оиласлари учун «Маъпурахоним» маслаҳат-тренинг маркази очилган. Аёллар бирорнинг қўлига қараб қолмаслиги учун марказ уларга юкори ойлик тўланадиган иш топиш имкониятини берувчи билим ва малакаларни эгаллашни, яъни меҳнат бозорида бўш турган ўринларни эгаллашни таклиф килди. Шу мақсадда «Маъпурахоним» маркази аёлларни эмизискли ва мактабгача ёшдаги болаларга қараш, кексалар, беморлар ва ногиронларни парваришлаш, уй хўжалигини юритиш кабилар билан шуғулланувчи ижтимоий ходималар малакасини эгаллаш бўйича бепул курслар ташкил килди. Бундан ташқари, «Маъпурахоним» ахолига амалий хизмат бўйича малакага эга аёлларни ишга жойлаштириш ташвишларни ҳам ўз зиммасига олади.

қатламларига кўмаклашиш, туарар жой худудини ободонлаштириш, уй-жой инфратузилмасини биргаликда бошқариш каби жиҳатлар билан боғлиқ.

Аёллар ННТ бу йўналишларга алоҳида ҳисса қўшяптилар. Энг биринчи ташкил қилинган ННТ ичидаги Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси (ижтимоий ҳаракат, 1991 й.), «Тадбиркор аёл» ишбилиармон аёллар ассоциацияси (1991 й.) кабиларнинг бўлганлиги тасодифан эмас. Бу нодавлат ташкилотлари, мустақилликнинг илк йиларида ташкил қилинган бошқа бирқанча ташкилотлар сингари давлатнинг фаол ёрдамида яратилди. Шу сабабли, улар давлат ҳокимияти органлари билан яқиндан алоқа қиласди, барқарор молиявий, ташкилий салоҳиятга эга ва ўз фаолиятининг бошқа йўналишлари билан бирга, хукумат ташабbusарини кўллаб-қувватлаш билан ҳам шуғулланади.

Хозирги пайтада ННТ 50% ортиғи аёллар манфаатлари ва хуқуқларига даҳлдор соҳаларда ишлайди. Шу жумладан, Тошкент етакчи аёллар маркази, «Ветеран аёллар» ассоциацияси, Аёллар ресурс маркази, Самарқанддаги «САБР» ишонч маркази, «Мехри» аёллар жамияти ва бошқ. Улар фаолиятининг устивор йўналишлари аёлларнинг қайта ўқитиши ва ишга жойлаштириш, маслаҳат хизмати ва тадбиркор аёллар хуқуқларини химоя қилиш, таълим ва маърифий дастурларни ривожлантириш, аёллар саломатлиги ва болаларни химоя қилиш, гендер муаммолари, кам таъминланганларга мухтоjlарга ёрдам бериш кабиладир (4.15 киритма).

Аёлларнинг мамлакат сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётидаги янада кенгроқ иштирок этишини таъминлашга қаратилган йўналиш ҳам тобора фаоллаштириш. Масалан, Республика Хотин-қизлар қўмитасининг сиёсий партиялар билан ҳамкорлигига ҳар бир партия таркибида «Аёллар қаноти» тузилди, шунингдек, аёлларнинг сиёсий фаоллигини оширишга қаратилган тадбирлар ишлаб чиқилди ва амалга ошириляпти.

Аёллар нодавлат ташкилотлари, шунингдек, бошқа соҳаларда ишлайдиган ННТ барқарорлигини кучайтириш, уларнинг ҳаракатини жамлаш, тажриба алмашиш, муаммоларни биргаликда муҳокама этиш ва ҳал қилишни тақозо этади. Аёллар ННТ 2003 йилда бўлиб ўтган «Қарорлар қабул қилиш (стратегиялар тайёрлаш)» да гендер тенглигига эришиш йўллари» форуми ҳам шу масалаларга бағишиланди. Форумда гендер тенглигига эришишда аёлларнинг ҳаракат стратегияси, аёллар ННТ ва тадбиркорлик таркибларини ислоҳотни тезлаштириш ва демократияга эришиш йўлида консолидациялаш сингари масалалар муҳокама қилинди.

Гендер сиёсати муаммолари билан нафакат аёллар ННТ шуғулланяпти. Бу соҳада «Соғлом авлод учун» ҳалқаро нодавлат хайрия жамғармаси, «Экосан» ҳалқаро экология ва саломатлик жамғармаси, «Ижтимоий фикр» жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази, «Перзент» Коракалпоқ ре-продуктив соғлиқ ва атроф-муҳит маркази ва бошқалар ҳам машғул. «Соғлом авлод учун» жамғармаси ташабbusи билан 1998 йилдан бери «Она ва бола скрининг» дастури амалга ошириляпти. У чақалоқлар ва ҳомиладор аёлларда тугма ва бошқа ҳасталикларни эрта аниқлаш орқали гўдакликдан ногиронликка чалинишнинг олдини олиш бўйича давлат тизимини яратишни кўзда тутади.

ННТ бозор иқтисодига ўтишда энг кўп хавфларга дуч келаётган аҳоли гурухлари билан ҳам яқиндан ишлайди. Бу йўналишдаги аксарият ННТ ўз эътиборини аҳолининг кам таъминланган қатламларини химоя қилиш, қаровсиз болаларга ёрдам, ногиронларнинг тиббий ва ижтимоий реабилитациясини таъминлашга қаратган (4.16 киритма).

Мавжуд ННТлар тажрибасининг кўрсатишича, улар муваффақиятининг боиси аҳоли, давлат ҳокимияти органлари билан алоқани йўлга қўйиш, уларни умумий мақсад йўлида бирлаштиришdir. 50 дан ошик экологик ННТ худди шу йўналишда республиканинг барча минтақаларида ҳаракат қиляпти. Бу ташкилотлар ҳаракатларини бирлаштириб, уларнинг давлат миқёсидаги ва ҳалқаро экологик дастур ҳамда лойиҳаларда иштирок этиши, атроф-муҳитга оид қарорлар қабул қилишда қатнашиши учун имконият яратиш мақсадида экофорум тузилган.

ННТ ташкилотлари нафакат алоҳида соҳаларда фаолият юритмоқда, балки конкрет минтақаларда кенг кўламли вазифаларни ҳал қилишга бутун

ННТ нафақат алоҳида соҳаларда фаолият юритмоқда, балки конкрет минтақаларда кенг кўламли вазифаларни ҳал қилишга бутун жамоатчиликни жсалб этяптилар

Мавжуд ННТ тажрибасининг кўрсатишича, улар муваффақиятининг боиси аҳоли, давлат ҳокимияти органлари билан алоқани йўлга қўйиш, уларни умумий мақсад йўлида бирлаштиришdir

жамоатчиликни жалб этяптилар ҳам. Масалан, Хоразмда ташкил қилинган «Ал Хоразмий Вамбери» халқаро хайрия жамғармаси вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ёрдам бериш, фуқаролик жамиятини ривожлантиришга кўмаклашиш ва минтақа экологик муаммоларини ҳал этиш мақсадида мутахассислар, илмий ходимлар ва бошқа ижодий интеллекция вакилларини бирлаштируди. Бу ташкилот минтақадаги ижтимоий масалаларни ҳал қилиш, ННТ ва ташаббус гурухларини ташкил этишини қўллаб-кувватлаш, бошқа ННТ, давлат ва бизнес тизимлари билан ҳамкорликни йўлга кўйиш ва минтақа иқтисодига ресурсларни жалб этиш билан шуғулланади. Бу фаолият натижасида 2001-2003 йилларда вилоятда ННТ сони 27тадан 103тага кўпайди, тренинглар ташкил қилинди, маҳаллаларда ҳамжамиятлар эҳтиёжларини биргаликда баҳолаш учун тадқиқотлар ўтказилди. Энг муҳими, ушбу ННТ фаолияти ва хизматининг маҳаллий ҳокимият органлари томонидан тан олинганидир. Маҳаллий ҳокимият органлари вакиллари қатнашган тренинглар ва ўтказилаётган бошқа тадбирлар, ишлар натижасида вилоят ва туман ҳокимлигининг ННТга муносабати аста-секин ўзгаряпти.

Ижтимоий хизмат кўрсатиш билан бирга, ННТ маҳаллий ҳамжамиятларни ривожлантиришга қаратилган дастурларни ҳам амалга оширятилар. Бу дастурларнинг асосий мақсади – маҳаллий ҳамжамиятларнинг салоҳиятини мустақил равиша мавжуд муаммоларни аниқлаб, уларни ҳал этиш йўлларини топишга жалб этишдан иборат. Бунда маҳаллий ҳамжамиятларда бир-бирига ва ўз-ўзига ёрдам, муаммолар ечимига барча барча манфаатдор томонларни жалб қилиш укувини шакллантириш жуда муҳим.

Бундай уқувнинг ҳосил бўлиши ва мустаҳкамланишида 2002 йил майдан билоб USAID молиявий кўмагида амалга оширилаётган «Ҳамжамиятлар фаолиятига инвестиция киритиши» (Community Action Investment Program – CAIP) дастурнинг ҳам хиссаси катта. Дастурнинг устивор йўналиши маҳаллий ҳамжамиятларга инфратузилмани ривожлантириш, янги иш жойларини ташкил қилиш каби муаммоларни ўз кучлари билан ҳал қилишда кўмаклашишдан иборат (3.17 киритма). Бу дастурда ҳамжамиятлар фаолиятини таҳлил қилиш орқали танлаб олинган 60 ҳамжамият қатнашяпти. Тадқиқот аҳолининг ННТнинг роли, имкониятлари

4.16 КИРИТМА. «*Sen yolg' iz emassan*» жамғармаси

2002 йил ноябрیدан бошлаб «*Sen yolg' iz emassan*» Республика жамоатчилик болалар жамғармаси муваффақият билан ишлаб келди. «SYE» фаолияти қўйидагиларга қаратилган:

- болаларни соғломлаштириш ва уларга психологик хизмат кўрсатиш;
- нотинч оиласларда ўсаётган болаларни болалар уйларига жойлаштиришга кўмаклашиш;
- болалар уйлари тарбияланувчиларини ишга жойлаштиришга кўмаклашиш ва уларнинг мустақил ҳаёт шароитини яхшилашда катнашиш;
- болалар учун репетиторлик, турли ўқув курслари, тўгараклар, курслар, спорто-соғломлаштириш секциялари ташкил этиш;
- болалар уйларига ёрдам кўрсатиш;
- кам таъминланган оиласларнинг болалари учун бепул тушликлар ташкил қилиш;
- болаларнинг манфаатлари ва ҳукуқларини химоя қилиш бўйича амалий чора-тадбирлар;
- қобилиятли болаларга ёрдам бериш ва бошк.

Жамғарма ташаббуси билан Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси қошида Республика болаларни ижтимоий адаптация қилиш маркази ташкил этилди. У ногирон болалар, жисмоний ва асабий-рухий ожиззикларга эга бўлган болалар, етимлар, қаровсиз колган, нотинч оиласлардан тарбиялананаётган болаларни ижтимоий-тиббий адаптация қилиш масалаларини ишлаб чиқиши ва амалга ошириш билан шуғулланади.

ва улар фаолиятининг натижалари ҳақида жуда ҳам кам маълумотга эга эканини кўрсатди.

Танлаб олинган ҳамжамиятлар тренингларда олинган билим ва малакадан фойдаланган холда уч йил давомида инфратузилмани ривожлантириш бўйича йилига биттадан дастурни амалга оширадилар. Муваффақиятга эришиш учун ҳамжамиятлар нафақат ўқиб-ўрганиши, ўз лойиҳаларини амалга ошириши, балки маҳаллий ҳокимият органлари, бизнес тизилмалари, ННТ ва халқаро ташкилотлар билан муносабатга киришишни ўрганишлари керак бўлади (4.18 киритма).

Уй-жой мулқдорлари ширкати.

Ҳақиқий марказизлаштириш ва функцияларни маҳаллий ҳокимият органларидан ННТга узатишга якъол мисол қилиб Шарқий ва Марказий Европанинг баъзи мамлакатларида фойдаланиладиган кондоминиумларни - кўп хонадонли уй-жойлар умумий мулкни бошқариш тизимини келтириш мумкин.

Ўзбекистонда кўп қаватли уйларнинг квартиralари ўтган асрнинг 90 йиллари бошида хусусийлаштирилган эди. Аммо умумий мулкни бошқаришнинг янги, бозор тизимини жорий этиш қийинчилик билан кечяпти. Бир қанча Шарқий Европа давлатлари тажрибасига таассуб қилиб, 2000-2004 йилларда мамлакатнинг бирканча шахарларида 1466 уй-жой мулқдорлари ширкати (УМШ) тузилган эди. Улар ННТ мақомига эга бўлиб, демократик асосда уйлар атрофидаги ҳудудни ободонлаштириш ва тозалаш, квартиralарни капитал таъмиглаш, уйлар ичидаги қурилмаларни жорий таъмирдан чиқариш каби юмушларни бошқаришлари керак эди. Ўз навбатида, илгари уй-жойларни эксплуатация қилиш билан шуғулланган

давлатнинг эски уй-жой эксплуатация органлари (ЖЭКлар) тутатилди. Коммунал хизмат органлари ҳам қайта ташкил қилинди. Коммунал хўжалик вазирлиги бутунлай тутатилди. Янги ташкил этилган «Ўзкоммунхизмат» давлат агентлигига факат магистрал сув қувурларини қуриш ва эксплуатация қилиш ҳамда аҳолини газ билан таъминлаш вазифаси юкланди. Бошқа барча хизмат маҳаллий ҳокимият органлари ва ташкил қилинаётган УМШга берилди.

Аммо УМШ кўп қаватли уйларда яшовчилар олдида пайдо бўлтган муаммоларни марказлашган холда тўлик ҳал эта олмадилар. Бу биринчи навбатда бир УМШга биринтирилган уйлар сонининг кўплиги сабаб, умумий мулкни бошқаришнинг самарасизлиги билан боғлиқ. Бу яна кўп жихатдан маҳаллий органларнинг УМШ ташкил қилиниш ва фаолият жараёнига маъмурий аралашуви туфайли содир бўлди. Жаҳон тажрибасида одатда бир УМШга бир ёки бир неча уйлардаги квартиralарда

4.17 КИРИТМА. МИР дастури доирасида амалга оширилаётган лойиҳани реализация қилиш тажрибаси

Фаргона вилоятининг бошқа туманларида бўлгани каби, ичимлик сувининг йўклиги Бағдод тумани Пахтаобод кишлек кенгашидаги «Бедарак» маҳалласи аҳолиси учун ҳам жиддий муаммо эди. Маҳалла аҳли кўшини маҳалладагилар худди шундай муаммони маҳаллий ҳокимлик ёрдамисиз ҳал этганидан хабар топдилар. Маҳаллада «Гашабусс гурух» ташкил қилинди ва гурух ёрдам сўраб «Аёл ва замон» ННТга мурожаат килди. Бу ННТ Каунтарпарт томондан кувватланаётган лойиҳа доирасида «Самандарлак» и «Янги кишлоқ» маҳаллалари аҳолисини ичимлик суви муаммосини ҳал этишга сафарбар килди. «Аёл ва замон» ННТ жавоб олган «Бедарак» маҳалласи ташаббус гурухи Фаргона Гидрология станциясида (ФГС) маҳаллага ичимлик суви олиб келишиб ёрдам сўраб мурожаат килди. ФГС ушбу туман сувларини кидириш билан шугулланди ва қувур казишин учун 8 млн. сўм ажратди. Аҳоли ўз навбатида 1 млн. сўм йигиб, бу пулга 450 метр қувур сотиб олди ва уларни кўчаларга ётқизди. Натижада, «Бедарак» маҳалласининг 135 оиласи тоза ичимлик сувига эга бўлди.

Манба: Ўзбекистондаги маҳаллалар ва жамоа шаклилар ташкилотлар етакчилари учун кўлланма. Муваффакиятлар тарихи. Ўзбекистон ишбайлармон аёллар ассоциясиюн томонидан «Ҳамкор-Консалтинг» жамоатчилик бирлашмаси ҳамкорлигига Жаҳон банкининг «Ҳамжамиятлар мустакиллигини ривожлантириш гурухига» лойиҳасининг молиявий кўмагида тайёрланган, 2003.

4.18 КИРИТМА. ННТ ҳокимиятлар билан ўзаро муносабат тажрибаси

Ўтказилган таҳлил натижаларига кўра ҳокимият ходимлари ННТ интеграциялашган ва интеграциялашмаган деб иккни гурухга ажратишиди. ҳокимият билан яқиндан ҳамкорлик кильувчи ННТ интеграциялашгандар гурухига кўшишиди. Бу гурухнинг асосини давлат мададида тузилган ташкилотлар (дехконлар уюшмаси ва фермерлар хўжаликлари, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси ваш у кабилар) ташкил этади.

Айни пайтда интеграциялашган ННТ қонун яратиш жараёнида ўз таклифлари билан фаол қатнашишлари кузатилмайди. ННТ бирор бир худудий режа ёки дастуни тайёрлаш ёки амалга оширишга ташаббускор бўлиб чикканлиги кайд этилмаган. Савол-жавоб ўтказилган ННТ бироргаси иш фаолиятида қонун ишлаб чиқиши жараёнига таклиф кирифтмаган.

Интеграциялашган ННТ асосан давлатнинг турли ижтимоий-иктисодий дастурларини тайёрлаш ва амалга ошириш боқисчилари жалб этилади. Ушбу тадбирлар одатда ташкилотларнинг турли тадбирларни уюштиришларига, жамоатчилик билан ишлашларига ёрдам тарзида кечади. Консалтинг хизмати, ахборотларни тўплаш, таҳлил қилиш кабилар йўлга кўйилмаган.

Интеграциялашмаган ННТ билан ҳокимиятлар ҳамкорлик қилишни исташмайди. Ҳокимият ходимларини ННТ ишларининг натижалари кизиктирмайди. Улар ННТ моддий ва маъмурий ёрдамга муҳтоҷлар деб билишиади. ННТ мақсади, ўрни, хизмати улар учун унчалик ойдин эмас.

Ҳокимият ходимларининг фикрига кўра, ННТ билан яқиндан ҳамкорлик қилиш ҳокимиятнинг аҳолига кўрсатаётган ёрдамини, яъни ННТ имкониятларини ишга солиб бў ёрдамлар мониторингини ўтказишини янада яхшилаш мумкин.

Манба: Қашқадарё вилояти ҳокимлукларида функционал таҳлил буйича ўтказилган илк лойиҳа натижалари хисоботи. ИТМ, 2004.

ящовчилар бирлашади. Бизда бу кўрсткич 20 уйни ташкил этиб, бошқаришнинг ойдин эмаслиги, самараси камлиги ва кўпинча нодемократлилигига олиб келяпти. Аҳоли кўпинча ўзлари томонидан эксплуатация, капитал таъмирлаш маблағи нега бошқа уй-жойларга сарф этилаётганлигини тушунмайди. Бундан ташқари, УМШ аъзолари сонининг кўплигидан (масалан, Тошкентда бир УМШга 1000 квартира тўғри келади.) унинг раҳбарларини сайлаш, маблағни сарфлашда очиқ-ойдинликка эришиш қийин. Натижада, кўплаб УМШ демократик тарзда эмас, балки маъмурий асосда аҳоли талаб қилган даражада хизмат сифатига эришмасдан ишлайти.

Уй-жой мулкдорлари ширкатлари жавобгарлигини ошириш унинг аъзоларига ширкатга кириш ва чиқиш масалаларини умумий мулк мавжудлигидан келиб чиқиб, мустақил ҳал этиш имкониятини бериш билан боғлиқ. Умумий мулкни бошқарувни профессионал асосда амалга оширувчи профессионал бошқарувчи компаниялари ташкил этиш ва фаолият юритишининг қонуний асосларини яратиш жуда муҳим. Бу умум мулкини профессионал асосда бошқариш имконини беради.

Шундай қилиб, турли соҳаларда ишлаб туриб, ННТ янги иш жойларини яратиш, аҳолининг қарорларни муҳокама этиш ва қабул қилишида қатнашишини кенгайтириш, инсон хукуқларини химоя қилиш ҳамда турли ижтимоий гурухларни кўллаб-куватлаш, таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва бошқа соҳаларни ривожлантириш учун молиявий, техникавий, ахборий ва бошқа ресурсларни жалб қилиш орқали инсон тараққиётига ўз хиссасини кўшади.

Аммо, бугунги кунда ННТ салоҳиятидан тўлиқлигича фойдаланилаётганий йўқ. Бунга ушбу ташкилотлар ичидағи келишмовчиликлар ва ташқаридан уларнинг ролини тушунмаслик, уларга ишончсизлик билан қараш ҳам халақит беряпти.

Марказсизлаштиришнинг мақсади – бошқарувнинг қуийи даражасида ташаббусни ривожлантириш ва инсон тараққиёти параметрларини яхшилашда умумдавлат чораларига кўшимча равишида маҳаллий имкониятлардан фойдаланишдан иборат. Бунда асосий вазифа маҳаллий тузилмаларнинг эҳтиёжи кўлламини аниқлаш ва ўзаро алока шароитларини белгилаш, ташабbusларни кўллаб-куватлаш тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ҳамда аҳолига турмуш шароитини яхшилашга кўмаклашишдан иборат.

4.19 КИРИТМА. МАХАЛЛА ВА ИШ БИЛАН БАНДЛИК

Риштон туманининг умумий аҳолиси 148 мингдан ортиқ, улардан 71 минги ишга яроқли бўлиб, 57 минг киши доимий иш жойига эга. Ўтказилган мониторинг кўрсаткичларига кўра эса туманда 2100 ишсиз кайд этилган, қолганлари эса тургук таътилидаги аёллар, талаба ва ўқувчилар хисобланади.

Ишсизларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиш, ёшларни касбга ўргатиш мақсадида хомашёни чукур кайта ишлаш корхоналари ташкил этилиб, шу орқали янги иш ўринлари очилди. Туман ҳокимлигининг аҳолини иш билан таъминлаш ва бандлик бўлими, Хотин-қизлар кўмитаси, прокуратура, кишлоқ фуқаролар кенгаши ва бошқа тизимлар билан биргаликда ижтимоий-иктисодий масалаларни ҳал этиш дастурига биноан катор тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилган. Ушбу йўналишда саккизта кишлоқда кисқа вакт ичидаги кишлоқ фуқаролар йигинининг мажлиси ўтказилди. Ишчан, қизикарли, очик тарзда ўтган йигилиш натижасида вазиятни тубдан ўзгартиришга карор килинди.

Жумладан, кишлоқда маший хизмат муассасалари очилиши муносабати билан, кадрлар тайёрлаш масаласи кўтарилиди. Биринчи йилдаёк тикувчилар, заргарлар, этикдўзлар тайёрлаш курсларига 20 киши ёзилди.

Меҳнатобод кишлоқ фуқаролар кенгашида ўтган йигилишда кишлоқни ободонлаштириш, турмуш шароитини яхшилаш масалалари кўрилди. Келинган карор эса ҳеч кимни бефарқ қолдирмади. Йигилишда ўқувчилар, ширкат хўжаликлари меҳнаткашлари, фермерлар катнашди.

Тумандаги аҳоли ўта зич жойлашган Ўйрат кишлоғи фаоллари касб-хунар марказини очишин таклиф этишиди. Ҳозирда бўш ётган бино жадал таъмирланяпти. Яқин орада бу ерда дурадгорлик, устачилик, заргарлик, кандолатчилик курслари иш бошлайди.

Манба: Набижон Собир, Максуд Жонихонов, «Мехр ва муҳаббат йўналиши бўйлаб», Фаргона вилояти, «Халқ сўзи», 2004 й., 1 июль.

Бу йўналишда, аввало, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари (маҳалла қўмиталари) фаолият қўламини кенгайтириш, нодавлат ташкилотлари ва бошқа жамоат ташкилотларининг давлат ҳокимияти органлари билан алоқасини кучайтириш, ҳар бир оила ва унинг ҳар бир меҳнатга лаёқатли аъзосининг ўз фаровонлигини оширишга катнашишини фаоллаштириш муҳим (4.19 киритма).

ННТ ва қўйи даражадаги кўп сонли тузилмаларнинг инсон тараққиётини яхшилаш жараёнларига жалб этилиши иштирок ҳажмидаги ҳозирги номутано-сибликларни бартараф қилиш ва жараён катнашчиларининг оптимал ўзаро алокасини шакллантириш имконини беради. Бу янги шакл тепадан-пастга ва пастдан тепага алокасини ўзида жамлаб, шу билан инсон тараққиётининг янада яхшироқ ривожланишига кўмак-лашади.

ЭЛЕКТРОН ҲУКУМАТНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШ - ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

5.1. ЭЛЕКТРОН ҲУКУМАТ – ДАВЛАТ БОШҚАРУВИНИ ИСЛОХ ҚИЛИШНИ ТЕЗЛАШТИРИШ, ОЙДИНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ВА МАРКАЗСИЗЛАШТИРИШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Содда қилиб айтганда, «электрон ҳукумат» - давлат бошқаруvida ҳукумат ишининг самарадорлиги ва ҳисботлилигини ошириш, унинг фуқаролар учун қўл етарлилигини таъминлаш мақсадида ахборот ва коммуникация технологияларидан (АКТ) фойдаланишдир. Электрон ҳукуматнинг яратилиши:

- Ҳукуматнинг карор қабул қилишда очиқ-ойдинлиги ва ҳисботлилигини ҳамда шу орқали коррупция хавфини пасайтириши;
- Ахборот олиш эркинлигини ошириши (конунлар ва бошқа меъёрий-хукукий хужжатлар, статистик ва бошқа ахборотлар);
- Фуқаролик жамияти институтларининг давлат ҳаётида кенг қатнашувини;
- Кичик ва ўрта бизнес чиқимларини камайтиришни таъминлайди.

Аммо ахборот технологияларини жорий қилишнинг ўзи ҳали давлат бошқаруви самарадорлиги ошганлигини англатмайди. Ахборот-коммуникация технологияларини кўллаш ҳатто давлат бошқарув органлари фаолиятининг яхшиланишига хизмат қиласлиги ҳам мумкин. Кўпинча, янги компьютерлар сотиб олиб, локал ҳисоблаш тармоқлари ўрнатиб ва компьютерларни интернетга улаб бўлиб, давлат муассасалари раҳбарлари бу воситаларнинг қандай қилиб ходимлар ва бутун ташкилот ишининг самарадорлигини ошириши мумкинлигини яхши тасаввур қила олишмайди.

АКТни жорий этиш давлат бошқаруви самарадорлигини ошириш жараёнига хизмат қилиши учун у давлат бошқарувини ислоҳ этишга қаратилган янада кенгроқ ўзгаришларнинг бир қисми бўлиши зарур. Бу ўзгаришлар давлат органлари фаолиятининг очиқ-ойдинлигини ошириш, қабул қилинган қарорлар учун жавобгарлигини кучайтириш, фуқароларни қарор қабул қилиш жараёнига кенгроқ жалб қилиш чо-

ра-тадбирларини ўз ичига олади. Буларсиз, компьютер ва бошқа техника воситаларини сотиб олиш ҳамда ишчиларни улардан фойдаланишга ўргатиш сарф-харажатлари улар ишида хеч қандай сезиларли ўзгаришларга олиб келмайди.

Марказсизлаштириш ва электрон ҳукумат. Давлат бошқарувини марказсизлаштириш жараёнларига ва ўз навбатида жамиятга кўрсатилаётган давлат хизмати сифатини оширишга халақит берадиган омиллар орасидан АКТни жорий этиш орқали уларнинг салбий таъсирини камайтириш ёки бартараф қилиш мумкин бўлганларини ажратиш қийин эмас. Улар:

- давлат бошқаруви минтақавий ва маҳаллий органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолияти ҳақида ахборот танқислиги;
- давлат бошқарув тизимининг марказий, вилоят, туман, шаҳар органлари ўртасида тўғридан-тўғри ва акс ахборот ва бошқарув алокаларининг тезлиги пастлиги;
- бошқарув органлари ва фуқаролар ўртасида ахборот тақдим қилиш тизими ва ахборот каналларининг йўқлиги;
- бизнес ва фуқароларга давлат хизматини «контактсиз асосда» тақдим этиш имкониятининг йўқлиги (электрон алокаларини орқали).

АКТни давлат бошқарув тизимида жорий қилиш зарурлиги бугун хеч кимда шубҳа туғдирмайди. АКТни давлат бошқарув соҳаларига жорий қилишнинг самарадорлиги ва фойдасини қўйидаги жиҳатларда кўриб чиқиш мумкин:

■ биринчидан, давлат хизматчилари фаолиятининг техник даражаси бўйича. Бу меҳнат унумдорлигининг ошиши ва иш жараёни чиқимларининг пасайшига, шунингдек, улар фаолиятиниң ташкилий маданиятнинг яхшиланишига сабаб бўлади.

АКТни жорий этиши давлат бошқарувини самарадорлигини ошириши жараёнига хизмат қилиши учун у давлат бошқарувини ислоҳ этишга қаратилган янада кенгроқ ўзгаришларнинг бир қисми бўлиши зарур

Гап бу ерда давлат хизматчилари иш ўринини замонавий ташкилий ва компьютер техникалари (телефон, телекомпьютер, принтер, сканер ва х.к.) билан жиҳозлаш ҳақида кетяпти. Бу бошқарувчиларнинг техник фаолиятини осонлаштирган, тезлаштирган ва сифатини оширган бўларди. Ушбу иш нафакат давлат хизматчиларининг сон таркибини оптималлаштирган (ишлаб чиқариш самарадорлиги ошиши хисобига), балки улар амалга оширадиган иш сифатини ҳам бир неча баробар кўтарган бўлар эди.

Давлат бошқарувининг АКТ воситаларидан фойдаланишга майиллигининг сабабларидан бири - қарор ва буйруқларни, ҳужжатлар, хисбот шакллари кабиларни электрон шаклга ўтказиш, шунингдек, уларни электрон технологиялар воситасида чоп этиш, тарқатиш, кузатишнинг нисбатан осонлигидир. Ҳолбуки, бошқарувнинг асоси кўплаб одамлар билан муносабатда бўлиш экан, алокা жараёни тезлаштириш ва осонлаштириш имконини берувчи электрон технологияларнинг жорий килиниши бошқарув жараёни самарадорлигини янада ошириши мумкин;

■ **иккинчидан**, таҳлилий ишлар технологияларини, демак, бошқарув қарорларини тайёрлаш, қабул қилишини тубдан такомиллаштириши бўйича. Гап иш жараёни сифатини бошқариш: иш жараёнида режалаштириш, мониторинг ва ресурслар (ишли кучи, милия ва бошқалар) сифатини назорат қилиш кабилар ҳақида кетяпти.

Замонавий ахборот технологиялари илгари кидириб топиш учун жуда кўп соат вакт кетиши мумкин бўлган ахборотларни тезда йиғиш, қайта ишлаш, умумлаштириш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун тақдим этиш имкониятини беради. Яъни, замонавий ахборот технологиялари янада сифатли қарор қабул қилишга йўл очади. Бунда уларнинг самарадорлиги ҳам ошади, чунки келган ахборотга оператив жавоб берилади;

■ **учинчидан**, ўзаро ахборот алмашиш асосида қийин комплексли муаммолар юзасидан тез ва сифатли қарор қабул қилиш имконини берувчи *муассасалараро алокা даражасини оширувчи механизм сифатида*. Бу хукumatda стратегик алоқалар яратиш имконини беради: турли хокимлик даражалари, вазирлик, муассасалар, миқёслар ва хукumat ахборот базалари боғланади. Бу эса унинг ишини йўналтирувчи стратегия ва сиёсатни амалга оширишда хукumatning тадқиқот, ривожланиш салоҳиятини кучайтиради.

Ўзаро ахборот алмашиш механизми нинг яратилиши турли органлар бир хил

ахборот йигишининг олдини олади, бу эса сарфланаётган вақтни, инсон меҳнати ва молиявий ресурсларни тежашга олиб келади;

■ **тўртинчидан**, ваколатлар ва ресурсларни таҳсиловчилардан жойларда бевосита фаолият юритаётган ижро-чиларга бериши воситаси сифатида, яъни бошқарувни марказизлаштириш шакли;

■ **бешинчидан**, давлат бошқаруви органлари томонидан бизнес ва фуқароларга кўрсатилаётган давлат хизмати сифатини ошириши воситаси сифатида. Электрон каналлар орқали бизнес-муҳит ва фуқаролар билан алокা қилаётган давлат органлари нафакат хизмат кўрсатиш оперативлигини оширишлари, балки коррупцияни анча қисқартишлари мумкин.

Мазкур афзалликлар ривожланган давлатларни АКТ давлат бошқаруви органлари фаолиятининг барча соҳаларига ёйиш бўйича кенг кўламли тадбирларни амалга оширишга, яъни электрон хукumatни яратишга унади.

Электрон хукumat яратишда энг илгарилаб кетган давлат бу АҚШ ва Буюк Британиядир, иқтисоди ўтиш палласида турган давлатлар орасида эса энг яхши натижага Эстонияда эришилган.³⁸ Бу давлатлар тажрибасининг кўрсатишича, электрон хукumat жорий қилиш - давлат бошқаруви органлари фаолияти самарадорлигини ошириш, улар фаолияти очик-оидинлигини таъминлаш, фуқаролар учун кўл етарлиликка эришиш, шунингдек, марказизлаштириш ва давлат ҳокимияти органлари фаолияти мониторингини амалга ошириш йўлларидан биридир.

Қайд этиш керакки, электрон хукumat бу мақсадга етишнинг бирдан-бир йўли эмас, аммо уларнинг кенг кўламда жорий килиниши ва барқарорлигини таъминлаши мумкин.

Электрон хукumatни жорий этишнинг тўғридан-тўғри самараси хукumat ишининг янада унумдорлигига эришиш, давлат харидлари, солиқлар ва бож тўловларини йиғиш каби соҳаларда фуқаролар, айникса, олис ва овлоқ өрларда яшаётганлар билан очик-оидин ва давомли алоқада бўлиш асосида бу соҳаларда харажатни сезиларли даражада камайтириши кабиларни ичига олади.

Электрон хукumatning билвосита самараси эса қарорлар қабул қилишда шаффоффлик ва ҳисботлилик, коррупцияга қарши

³⁸ Тури давлатлар электрон хукumat яратишнинг тури босқичларида туришибди. Бу ҳақида Иқтисодий тадқиқотлар марказининг «Ўзбекистоннинг ахборот дунёсига тайёргарлигини баҳолаш» маърузасига қаранг, 2002 й., ноябрь.

Электрон хукumatни жорий этишнинг тўғридан-тўғри самараси хукumat ишининг янада унумдорлигига эришиш, давлат харидлари, солиқлар ва бож тўловларини йиғиш каби соҳаларда фуқаролар, айникса, олис ва овлоқ өрларда яшаётганлар билан очик-оидин ва давомли алоқада бўлиш асосида бу соҳаларда харажатни сезиларли даражада камайтириши кабиларни ичига олади

5.1 ЖАДВАЛ

Электрон ҳукумат барпо этишининг ижтимоий қалтис жиҳатлари

Қалтис жиҳатлар	Қалтис жиҳатларни камайтириш механизмлари
Давлат бошқарув тизими учун	
1. Ахборот тармоқлари орқали маҳфий маълумотларнинг чиқиб кетиши	1. Хафсизлик тизимлари яратиш (кўшимча қалтислик – молиявий харажатларнинг ортиши)
2. Давлат органлари ахборот тизимлари фаолияти барқарорлигини бузувчи вируслар томонидан шикастланиш	2. Хафсизлик тизимлари яратиш (кўшимча қалтислик – молиявий харажатларнинг ортиши)
3. Қимматбаҳо техника ва технологиялардан унумсиз фойдаланиш	3.1. Давлат бошқарув функциялари олдиндан (электрон ҳукумат жорий қилингунга кадар) оптималлаштириш 3.2. Давлат хизматчилари малакасини ошириш 3.3. Замонавий компютер технологиялари ва дастурлар яратиш
4. Давлат бошқарув турли даражалари техник ва технологик жиҳозланиши даражасидаги узилиш сабабли вертикал бўйича (марказ-минтака) қабул қилинаётган карорлар даражаси ва сифатининг пасайши	4. Турли бошқарув даражалари техник жиҳозланишини синхронлаштириш (кўшимча қалтислик – бир вақтдаги юкори харажатлар)
Давлат хизматчилари учун қалтисликлар	
1. Фойдаланилаётган ташкилий техниканинг давлат хизматчилари соглиғига салбий таъсири	1. Ишчилар меҳнатини қўриклиш ва соглиғини муҳофаза килиш бўйича кўшимча чоралар
2. Ҳамкаслар ва ахоли билан шахсий мулоқот малакасининг бой берилиши	2. Психологик тренинглар
Жамият учун қалтисликлар	
1. Бизнес фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш имкониятларининг кенгайиши (энг кўп хатар давлат органларининг корхоналар фаолиятига фаол аралашувида ҳосил бўлади)	1. Корхоналарни текширишни қонуний чеклаш ва уларнинг хўжалик фаолиятига ноконуний аралашишни таъкиқлаш
2. Фуқароларнинг ҳаётини ахборот жиҳатидан назорат қилиш имкониятларининг кенгайиши, фуқаролар ва умуман жамият ҳаётига аралашуви	2. Ахборот технологияларидан фуқароларнинг хусусий ҳаётига аралашиша фойдаланишни қонун томонидан жиноий жавобгарликка тортишгача таъкиқлаш
3. Жамиятнинг электрон ҳукумат ва хавфсизлик тизимлари яратиш учун кўшимча харажатлари	3.1. Давлат бошқарув функцияларини олдиндан оптималлаштириш хисобига харажатларнинг қисман камайиши 3.2. Электрон ҳукумат жорий этилгандан кейин давлат бошқарув тизими харажатларининг камайиши 3.3. Электрон ҳукуматни жорий этишдан ҳосил бўладиган ижтимоий фойдалар
4. Ахборот тармоқларига ижтимоий манфаатларга катта зарар еткизиши мумкин бўлган ёлгон маълумотларни киритиш (жамият учун оғир оқибатларга олиб келувчи ёлгон маълумотларни тарқатиш)	4. Жамиятга катта зарар еткизиши мумкин бўлган ёлгон маълумотларга қарши тез жавоб бериш тизимларини яратиш
5. АКТдан бузгунчи ва террористик кучлар фойдаланган ҳолда жамиятга салбий таъсири кўламларининг ортиши	5. Ахборот майдонини назорат қилиш бўйича хавфсиз тизимларни яратиш
6. Жамиятнинг электр ва коммуникация тармоқлари барқарор ишлашига боғлик бўлиб қолиши (уларнинг оммавий ишдан чиқиши жамиятнинг молиявий-иктисодий ҳаёти тўхташига олиб келиши мумкин)	6. Резерв тармоқлар, қувватлар, хавфсизлик тизимлари ва х. яратиш.

Электрон ҳукумат методларини тўғри жорий қилиши орқали давлат бошқарув структурасида бўши бўғинларни аниқлаши, ортиқча функция ва тузилмаларни «қидириб топиш» ҳамда бартараф этиш мумкин бўлади. Образли қилиб айтганда, электрон ҳукумат давлат бошқарувидан кечеётган барча ички жараёнларни акс эттирувчи кўзгудир.

АКТдан давлат бошқарувидан фойдаланиш принциплари. Тажрибанинг кўрсатишича, АКТни жорий этиш билан бирга кечадиган маъмурий ислохотнинг асосий принциплари куйидагилар бўлиши керак:

■ ҳукуматнинг АКТдан давлат ва жамият алоқалари тизимини назорат қилиш учун эмас, балки вақтида ва мақбул тарзда тартибга солишда фойдаланиши: чунки назорат килгандан кўра, жараённинг олдини олган маъқул;

■ фуқаролар ва жамиятнинг хусусий ҳаётига аралашмаслик. АКТнинг жорий этилиши хусусий мулкнинг сақланиши ва хавфсизлигини таъминлаши керак;

■ бошқарув тизими ва функцияларини олдиндан ислоҳ қилиш, бунда АКТ давлат бошқарув тизимининг бир қисми бўлиб, унинг самарали ва оптимал фаолият юритиши учун хизмат килади;

■ давлат бошқарув тизимини марказлизаштириш, шу жумладан, ахборот технологияларидан фойдаланиш орқали марказлизаштиришга бўлган кучли сиёсий ирода;

- АКТ фойдаланиш учун меъёрий-хукукий асослар, инсон ресурсларини тайёрлаш ва молия ресурсларини топиш, маъмурларга АКТдан фойдаланишда халакит берадиган психологик тўсиқларни бартараф этиш;
- жамиятга давлат хизмати кўрсатишида АКТдан кенг фойдаланиш, хукумат, фуқаролар ва бизнес ўртасида икки томонлама алоқани йўлга қўйиш;

5.2. ЎЗБЕКИСТОНДА АКТ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТИЗИМИГА ЖОРӢЙ ЭТИШ

Мавжуд вазият ва асосий муаммолар.

Электрон хукуматнинг таркибий кисми бўлган АКТнинг жорӣ этилиши ҳам хукумат, ҳам жамият томонидан маълум даражада тайёргарликни талаб қиласди. Хукумат ва жамиятнинг «электрон хукумат» жорӣ қилишини бошлашга тайёрлик даражасини билиш учун қўйидаги оддий саволларга жавоб бериш керак:

- жамият ахборий жамият куриш учун АКТни жорӣ этиш зарурлигини тушуниб етганми? У ўзгаришларга тайёрми?
- хукумат «электрон хукумат»га айланishi учун етарли сиёсий иродага эгами?
- электрон хукумат тизимидан фойдаланишдаги қалтисликларни бартараф этиш учун хавфсизлик тизимлари яратилганими?
- ахборий жамиятнинг барпо этилиши минтақавий, субминтақавий ва халқаро ҳамкорликка қай тарзда кўмаклашади, марказлизлашиб жараёнларини тезластирадими?
- хукумат муассасаларининг фуқаролар билан қайси муносабатларини электрон тижорат фаолияти шаклларига айлантириши мумкин? Бу ойдин бўлмаган давлат буюртмалари бериш тартибини шаффо давлат электрон буюртмалари тартибига алмаштиришни ҳам кўзда тутади;
- жамиятда электрон техникадан фойдаланиш эҳтиёжи қанчалик, бу эҳтиёж жамият кўпчилик аъзоларининг компьютер саводхонлигига эришиши учун етарли рағбат уйғотадими?
- компьютер техникаси ва ахборот технологиялари ракобатли бозорини яратиш учун етарли шарт-шароит борми? Жамиятнинг техник жиҳозланиши етарли даражадами?

2001 йилда илк маротаба Ўзбекистоннинг АКТни кенг жорӣ этишга тайёргарлигини баҳолаш амалга оширилган эди ва у мазкур муаммони янада чукурроқ таҳлил этиш учун асос бўлди.³⁹ Бу тадқикотлар мамлакатда АКТ ривожлантириш давлат дастури, АКТ ривожи билан боғлиқ бўлган

Электрон хукумат барпо этишнинг қалтисликлини таҳлили. Шу билан бирга, электрон хукумат имкониятларининг чуқур таҳлили ва бу соҳада мавжуд халқаро тажрибани умумлаштириш шуни кўрсатадики, унинг жорӣ қилиниши ижтимоий нуқтаи назардан беъзи қалтисликларни келтириб чиқариши мумкин. Унинг асосийлари жадвалда акс этган (5.1 жадвал).

бирқанча янги қарорларни ўзида жамлаган конунлар чиқариш йўлида ўзига хос дебо-ча бўлиб хизмат қилди.⁴⁰

Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

- 2006 йилнинг 1 январига қадар барча божхона тўловларидан тўлиқ озод қилиш орқали компьютер техникаси ва унинг тузувчи қисмларини олиб келиш учун кулай божхона режимини яратиш;
- барча турдаги ўқув муассасалари – мактаб, коллеж, лицейлар ва ОЎЮни компьютер техникаси билан босқичмабосқич жиҳозлаш учун бюджет маблағи ажратиш;
- маҳаллий дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқарувчилар учун кулай солиқ ва божхона режимларини яратиш, уларни вазирлик ва муассасалар учун локал электрон тармоқлар, веб сайтлар ҳамда бошқа дастурлар яратиш бўйича буюртмалар бериш орқали қўллаб-қувватлаш, шунингдек, дастур маҳсулотларини экспорт килишга кўмаклашиш;
- давлат электрон маълумот ресурслари ва ахборотлар базаларини яратиш;
- электрон хужжат алмашув, электрон тижорат, электрон имзо кабилар учун конуний базалар яратиш.

Давлат бошқарув органларининг компьютер техникаси билан таъминланганлик даражаси 65%ни ташкил этади, давлат бошқаруви ходимларининг 85%ни компьютер техникасидан фойдаланиш малакасига эга. Давлат бошқарув органлари марказий аппаратининг 83%ни локал хисоблаш марказларига эга. Шу билан бирга қоғозсиз (электрон) хужжат алмашиш улуши ҳозирча муассасалар ичida 25%дан

Электрон хукуматнинг таркибий қисми бўлган АКТ жорӣ этилиши ҳам хукумат, ҳам жамият томонидан маълум даражада тайёргарликни талаб қиласди

39 Иктисолий тадқикотлар марказининг «Ўзбекистоннинг ахборот дунёсига тайёргарлигини баҳолаш» маъруzasи, 2002 й. ноябрь.

40 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил, 30 майдаги ПФ-3080 сонли «Компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорӣ этишини янада ривожлантириш тўғрисида» фармони, Вазирлар Махкамасининг 2002 йил 6 июндаги 200 сонли «Компьютерлаштириши янада ривожлантириш ва ахборот коммуникация технологияларини татбик этиш чора-тадбирлари тўғрисида» карори.

ошмайди, муассасалар орасида эса 7%ни ташкил қилади.

Банк, шунингдек солик ва божхона тизимининг электрон тармоқларини электрон тизимлар орқали давлат иқтисодий сиёсатини амалга оширувчи органлар орасида Ўзбекистондаги энг яхши мисоллар сифатида келтириш мумкин.

Бугунги кунда АКТни давлат бошқарувига жорий этиш йўлидаги асосий муаммо, бу жараённи амалга ошириш бўйича ягона мувофиқлаштирилган иқтисодий, техник ва технологик стратегиянинг мавжуд эмаслигидир.

Ва энг асосийси, давлат хизматининг кенг доираси, шу жумладан, бу сиёсатни бевосита белгиловчилар орасида электрон хукumat нима учун кераклигининг умумий мағкураси ишлаб чиқилмаган ва у нималар беришини тушуниш этишмайди.

Натижада, давлат бошқаруви органларининг компьютер техникаси (маънан тез эскирувчи) билан тўлиқ жихозланишининг ўзи бошқарув тизимида чуқур сифат ўзгаришига олиб келмаяпти.

Электрон хукumatни жорий қилиш стратегияси қўйидагиларни кўзда тутивчи бир-бири билан ўзаро боғлик чоратадбирлардан иборат бўлиши керак:

1. Электрон маъмурят ва мувофиқлаштирилган ўзаро боғлик ахборот маълумот базалари («G to G»)ни жорий қилиш орқали давлат бошқаруви (муассасалар ичida ва муасасаларо) жараёнларини яхшилаш;

2. Электрон бошқарув ва электрон хизмат имкониятлари («G to C» ва «G to B»)ни тақдим этиш орқали фуқаролар билан ўзаро алоқани яхшилаш.

Мазкур вазифаларни ҳал этиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Компьютерлаштиришин янада ривожлантириш ва АКТ технологияларини жорий қилиш тўғрисида»ги Фармонидан келиб чиқкан ҳолда Ўзбекистонда 2010 йилгача бўлган даврда компьютерлаштириш ва АКТ ривожлантириш Дастури ишлаб чиқилди. Унда қўйидаги талаблар қўйилган:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида кафолатланган ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш бўйича ахборот хавфсизлигини таъминлаш масалаларини тартибга солувчи АКТ соҳаси маъмурний-ҳуқуқий базасини шакллантириш.

Ислоҳот АКТ тармоқлари фаолиятини самарали тартибга солиб, ахборот, электрон тижорат, ахборот хавфсизлиги ва шахснинг электрон идентификациясидан очик фойдаланиш имкониятини таъ-

минловчи ҳуқуқий ва меъёрий актларга асосланган бўлиши керак. Ҳуқуқий ва меъёрий актлар субъектларининг «марказ-мintaқалар», «марказ-тармоқлар» кесимидағи ўзаро муносабатларини самарали тартибга солиши керак. Шу муносабат билан бирқанча янги қонун мажмуалари, шу жумладан, «Компьютер жиноятлари ҳақида», «Электрон тўловлар ҳақида», «Давлат электрон хизмати ҳақида» каби конунлар ишлаб чиқилиши лозим.

2. Ҳўжалик юритувчи субъектлар ва фуқароларга умумфойдаланишдаги давлат ахборот ресурсларидан фойдаланиш имконини бериш.

Буни амалга ошириш учун биринчи навбатда, орган ва муассасаларнинг функционал фаолиятларини таҳлил қилиб чиқиш, электрон хужжат алмашинувининг муассасалар ичida ва муасасалараро ахборот тузилмаларини шакллантириш зарур. Ушбу вазифаларни амалга оширишдаги энг қийин жиҳат - муассасаларнинг хукumat хужжатлари ва муассасалараро ахборот алмашинув протоколларининг таркибий стандартларни ишлаб чиқиш, ягона, интеграллашган ахборот алмашинуви тармоқларини яратишдан иборат. Фуқаролар билан бевосита алоқага киришишни талаб қиласидан аксар хукumat хизмати турларини электрон воситалар ёрдамида хизмат кўрсатишга ўтказиш имкониятини охиригача ишлаб чиқиш лозим (коммунал хизмат учун йиғим, солик декларацияларини топшириш, пенсия тўловлари ва х.к.).

3. Аҳолининг кенг қатламлари, шунингдек, давлат хизматчиларини АКТ воситалари билан ишлашга пухта тайёрлаш учун шароит яратиш;

Бу вазифаларни ҳал қилишда ахборот олиш ва тарқатиш бўйича конституцияий ҳуқуқларини билиш даражасини ошириш, давлат ахборотини олиш имкониятини кўпайтириш ва хукumat фаолиятининг ижтимоий назоратини кенг йўлга кўйиш бўйича тадбирлар ўтказиш зарур.

4. Ҳам муассасалар ичida, ҳам муассасалараро замонавий АКТдан фойдаланиш асосида давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ўзаро алоқаси самардорлигини ошириш.

Электрон хукumat воситаларини жорий этиш жараённида зарур АКТ қимматбаҳолигини хисобга олиб, уларни қайси тармоққа тегишлилигига караб эмас, балки функционал, яъни зарурлигига караб жорий этиш мақсадга мувофиқ. Бунда, биринчи навбатда, АКТ воситалари ва электрон хукumat методларини қўллаш

билин мурожаатлар сонини камайтириш имконини берувчи вазифа ёки хизматларни танлаш лозим бўлади.

Бунга мисол сифатида:

- интернет ва электрон почта орқали тендер ахборотларини тарқатиш ва олиш;
- олис туманларнинг жамоат жойларида хукумат ахборотларини эркин олиш пунктларини ўрнатиш. Бу ерда парламент қонунлари, хукумат қарорлари ва фармойишлари, вазирлик муассасаларнинг қарорлари ҳамда инструкциялари бўлиши лозим. Бу хизмат катта шаҳарлар ва яқин туманларда хусусий тармоқ томонидан кўрсатилиши мумкин бўлса-да, улар учун барча жойлarda пункктлар очиш ўзини оқламаслигини хисобга олсан, бунга эришиш қийин. Ушбу хизматни кўрсатиш харажатларини камайтириш учун мавжуд инфратузилмани (банклар, почта бўлимлари) ишлатиш ва фойдаланувчидан минимал даражада ҳақ олиш мақсадга мувофиқ.
- қонунлойихалари ва хукуматнинг муҳим қарорларини очик муҳокама қилиш. Бунда манфаатдор вазирлик ва органларнинг жавоблари ва тавсияларини умумжамоат эътиборига ҳавола этиш тўғри бўлади.
- Интернет орқали турли лицензия ва сертификатлар бериш. Бу исталган вактда сўров қайси даражада ва кимнинг кўлидалигини кузатиш имкониятини беради.

5. АКТ воситаларини кенг қўллашга асосланган таълим соҳасини такомиллаштириш хисобига қадрлар тайёрлаш даражасини ошириш.

АКТ соҳасидаги таълим ривожланиши муаммоларининг комплекс ҳал этилиши қадрлар таркибини юкори малакали мутахассислар билан тўлдириш, ходимларнинг касб даражасини оширишни таъминлайди.

6. Давлат ҳокимияти ва бошқарувчи органлари ишини янада такомиллаштириш учун ягона ахборот ва телекоммуникация тизимини шакллантириш.

Ахборот-коммуникация технологияларини давлат бошқарувига жорий этиш дастурига мувофиқ, 2010 йилга келиб давлат бошқаруви ва ҳокимлиги органларининг компьютер техникаси билан жиҳозланганлик даражаси 100%, муассасалар ичida қоғозсиз хужжат алмашиш

улуши 70%га, муассасаларо алмашиш эса 40%га етиши керак.

Техник жиҳатдан, электрон хукуматни ривожлантириш учун қониқарли нарх ва яхши хизмат кўрсатиш даражасида фаолият юритувчи телематик платформа ва етарли малакага эга ходимлар зарур. Бундай шароитда Ўзбекистонда электрон хукуматни кенг жорий этиш йўлидаги асосий тўсик - жамоат бошқарувидаги чекланганлик бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда бутун мамлакатни қамраб олган тармоқлар йўқ эмас, аммо улар бирбири билан боғланмаган ва ўз-ўзича фаолият юритади. Қолаверса, бу ишга жалб этилган агентликларнинг камтаргина бюджетлари алоқа ва замонавий технологиялар дастурларини жорий қилиш бўйича харажатларни тўлашга имкон бермайди. Шу сабабли одатда АКТни жорий қилиш тарқоқ характерда бўлиб, электрон хукумат барпо этишини таъминлайди.

Бундан ташқари, Интернетнинг тарқалганлиги ва жамоатчиликнинг Интернет пунктларидан фойдаланиш имконияти чекланганлиги масаласи ҳам бор. Фуқаролар, гурухлар ва компаниялар турли давлат агентликлари билан онлайн алоқага киришиш имкониятига эга бўлиши керак. Бу жиҳатдан яхши кўрсаткичларга эга эмаслигимиз, мамлакатда электрон хукуматни барпо этиш харакатлари шиддатини пасайтиряпти.

Юкорида қайд қилинган камчиликларни бартараф этиш электрон хукуматни барпо этиш стратегиясини амалга оширишда ўтказилаётган ислохотнинг устивор йўналишлардан бири бўлмоғи зарур. Қарорларни маҳаллий даражада қабул қилиш самаралироқ бўлса-да, зарур салоҳиятнинг йўқлиги, фаолиятни кузатиб бориш қийинлиги аксар масалаларда марказлашган бошқарув методларининг кўп тарқалишига сабаб бўляпти. Шу билан бирга, бошқарувнинг барча даражаларида фаолият очик-ойдинлигини таъминловчи электрон хукумат методларидан фойдаланиш марказлизлаштириш жараёнини янада реал ва амалга оширса бўладиган воқеликка айлантиради ва шу орқали жамият бошқарув таркибининг самарадорлигини ошира бориб, барқарор инсон тараққиётини таъминлайди.

Ахборот-коммуникация технологияларини давлат бошқарувига жорий этиши дастурига мувофиқ, 2010 йилга келиб давлат бошқаруви ва ҳокимлиги органларининг компьютер техникаси билан жиҳозланганлик даражаси 100%, муассасалар ичida қоғозсиз хужжат алмашиш улуши 70%га, муассасаларо алмашиш эса 40%га етиши керак

Бошқарувнинг барча даражаларида фаолият очик-ойдинлигини таъминловчи электрон хукумат методларидан фойдаланиш марказлизлаштириш жараёнини янада реал ва амалга оширса бўладиган воқеликка айлантиради ва шу орқали жамият бошқарув таркибининг самарадорлигини ошира бориб, барқарор инсон тараққиётини таъминлайди

ТЕХНИКАВИЙ ИЗОХЛАР

Инсон тараққиёти индексларининг ҳисоб-китоби

Инсон салоҳияти ривожи индекси (ИСРИ) ахолининг турмуш даражасини тавсифлайдиган интеграл кўрсаткич бўлиб, 1990 йилдан бери БМТД томонидан тайёрланади ва Инсон тараққиёти тўғрисида ҳар йилги маърузада эълон қилинади.

ИСРИ ҳисоб-китоблари дунёнинг аксар давлатларига оид батафсил маълумотларга таянади ва қиёсий баҳо бериш учун яқидил эътироф этилган кўрсаткич саналади.

ИСРИ катталиклари ҳар бир конкрет мамлакатга татбиқан 0 дан 1 га қадар миқёсда ўзгариб, мамлакат эришиш бўлган энг катта кўрсаткич – «1» сари босиб ўтган йўлни ифодалайди.

ИСРИ инсон тараққиёти соҳасида уч асосий имконият соҳасида эришилган натижаларни акс эттиради:

- тугилган чоридан бошлаб ўлчанадиган умр давомийлиги сифатида узок ва соғлом ҳаёт кечириш;
- катта ёшли ахолининг саводхонлик даражаси (салмоғи 2/3) ва ўкув муассасаларига кирганларнинг ялпи коэффициенти (салмоғи 1/3).
- Аҳоли жон бошига реал ЯИМ негизида ўлчанадиган муносиб турмуш тарзи миллӣ валютанинг АҚШ долларига қиёсан харид қуввати паритети бўйича.

ИСРИни аниқлаш учун ҳар бири 0 дан 1 га қадар бўлган катталиқда ўлчанадиган бу соҳаларнинг ҳар бирини кўйидаги умумий формула бўйича олдиндан ҳисоблаб чиқиш керак:

<i>XIning faktik қиймати - XIning min. қиймати</i>	<i>XIning maks.қиймати - XIning min. қиймати</i>
<i>бўйича</i> индекс =	

ЯИМ индекси аҳоли жон бошига ЯИМнинг (АҚШ долларидаги ҲҚП) аниқ кўрсаткичидан фойдаланиб ҳисобланади, зеро инсон салоҳиятининг муносиб даражада ривожлантириш учун беҳисоб даромад шарт эмас. Шунинг учун даромад логарифми кўлланади. Бинобарин, ЯИМ индексининг формуласи қуйидаги шаклда бўлади:

$$\text{ЯИМ индекси} = \frac{\log(X\text{Ining faktik қиймати}) - \log(X\text{Ining min. қиймати})}{\log(X\text{Ining макс.қиймати}) - \log(X\text{Ining min. қиймати})}$$

Шундан сўнг ИСРИ куйидаги унсурларнинг ўртача арифметик қиймати тарзида ҳисоблаб чиқилади:

$$\text{ИСРИ} = 1/3 (\text{Кутилаётган умр давомийлиги индекси}) + 1/3 (\text{Саводхонлик даражаси индекси}) + 1/3 (\text{ЯИМ индекси}).$$

Кўрсаткич	Максимал қиймат	Минимал қиймат
Кутилаётган умр давомийлиги индекси (ёш)	85	25
Катта ёшли ахолининг саводхонлик даражаси (%да)	100	0
Ўқувчиларнинг ялпи адади (%да)	100	0
Аҳоли жон бошига ЯИМ (АҚШ \$га кўра ҲҚП)	40 000	100

Аёллар имкониятини ошириш кўрсаткичи (АИОК)

Аёллар имкониятини ҳисобга олишга йўналтирилган АИОК аёллар ва эркаклар орасида уч муҳим соҳада тенгсизлик борлигини акс эттириш имконини беради:

- сиёсий соҳада қарорлар қабул қилишда иштироки ҳамда ваколатлари бўйича, бу аёллар ва эркаклардан иборат қонунчилик органларида уларнинг ўрни нисбатига кўра ўлчанади;
- иқтисодий соҳада қарорлар қабул қилишда иштироки ҳамда ваколатлари бўйича, бу икки хил кўрсаткич: қонун чиқарувчи, юқори мансабдор ва бошқарувчи лавозимидағилар орасида аёллар ва эркакларнинг фоиз нисбати ҳамда мутахассис ва техник ходим лавозимидағилар орасида аёллар ва эркакларнинг фоиз нисбати бўйича ўлчанади;
- аёллар ва эркаклар олган даромадларнинг такрибий кўрсаткичлари (АҚШ \$ идаги ҲҚПда) билан ўлчанадиган иқтисодий ресурсларни тасарруф қилишдаги ваколатлари бўйича.

Бу уч унсурнинг ҳар бири учун аҳоли сонидан олинган ўртача қийматдан иборат бўладиган тенг тақсимлашдаги муқобил фоиз (ТТМФ) ҳисоблаб чиқилади, бу қуйидаги умумий формулага кўра аниқланади:

$$\text{ТТМФ} = [(аҳоли марқибида аёллар улуши (аёллар учун индекс -1)] + [(аҳоли марқибида эркаклар улуши (эркаклар учун индекс -1)] - 1$$

Сиёсий ва иқтисодий соҳаларга оид қарорлар қабул қилишда иштирок этиш ҳамда ваколатни баҳолаш учун ТТМФ олинган қийматни 50 га тақсимлаш орқали индексланади.

Бундай индекслашнинг мазмуни шуки, аёллар билан эркаклар тенг ҳуқуққа эга бўладиган идеал жамиятда АИОК

50 фоизга тенг бўларди, яъни ҳар бир ўзгаришда аёлларнинг улуши эркаклар улуши билан тенглашарди.

АИОКнинг даромад кўрсаткичи ҳар бир индивиднинг даромад топишга қобилиятини кўрсатади. У ресурсларни тасарруф қилишда аёллар билан эркаклар вазиятидаги тафовутларни ҳисобга олиш учун қўлланади.

Жинсий белгиларга кўра тафриқ этилган ҳолда даромад ҳакида маълумот олиш амри маҳол, бинобарин аёллар ва эркаклар топган даромаднинг тақрибий қиймати ҳисобга олинади.

Аёллар ва эркаклар учун топган даромад ҳисоб-китоби (АҚШ \$ идаги ХҚПда) қўйидаги маълумотлардан фойдаланиб амалга оширилади:

- қишлоқ ҳўжалигидан бошқа тармоқдаги аёлларнинг иш ҳаққи билан қишлоқ ҳўжалигидан бошқа тармоқдаги эркакларнинг иш ҳаққи ўртасидаги нисбатдан (Иш ҳаққи нисбати бўйича маълумот йўқ бўлса, кўрсаткич 75% қилиб олинади);
- иқтисодий фаол аҳоли орасида аёллар ва эркаклар улудидан;
- аёл ва эркак аҳолининг умумий сонидан;
- Аҳоли жон бошига ЯИМдан (АҚШ \$ идаги ХҚПда).
- АИОК ўрта арифметик қиймат сифатида ТТМФнинг уч индекслаштирилган қийматидан ҳисоблаб чиқарилади:

$AIOK = \frac{1}{3} TTMF\text{нинг парламентдаги вакиллиги даражаси бўйича} + \frac{1}{3} TTMF\text{нинг иқтисодий иштироки} + \frac{1}{3}$

ХҚП бўйича ЯИМ ҳисоб-китоби методикаси

1995-2000 йиллар бўйича аҳоли жон бошига АҚШ \$ идаги ХҚПда реал ЯИМ кўрсаткичлари Ю.К.Шокаманов томонидан «Қозогистонда инсон тараққиёти тамойиллари» китобида 1996 йил бўйича миллий валютанинг харид қуввати паритетини ЯИМнинг халқаро қиёсий натижаларини глобал экстраполяция қилиш методи асосида ҳисоблаб чиқилган актуаллаштирилган маълумотлар бўйича маърузада қабул қилинган. Олма-ота, Қозогистон Республикаси Статистика агентлиги, 2 б.

2001 йил бўйича аҳоли жон бошига АҚШ \$ идаги ХҚПда реал ЯИМ кўрсаткичи 2003 йил бўйича Инсон тараққиёти тўғрисидаги маъруза маълумотларига кўра олинди. Минск, Юнипак. 238 б.

2002-2003 йиллар бўйича аҳоли жон бошига АҚШ \$ идаги ХҚП бўйича ЯИМ муаллиф томонидан 2001 йилги аҳоли жон бошига реал ЯИМ (\$ ХҚП) ни негиз баҳолардаги аҳоли жон бошига реал ЯИМнинг тегишли йиллардаги ўсиш суръатига кўпайтириш орқали ҳисоблаб чиқилган.

Миллий валютанинг харид қуввати паритети (ХҚП)ни глобал экстраполяция қилиш методига мувофиқ, ХҚП охирги негиз йил ЯИМи даражасида қиёсланадиган, ЯММ-нинг мубҳам нарх дефлятори сифатида фойдаланиладиган мамлакатлардаги инфляциянинг нисбий суръати ёрдамида экстраполяция қилинади. Европа қиёслаш дастури доираси (ЕҚД)да ЯММ учун негиз ХҚП ҳар бир мамлакатдаги инфляция суръатлари нисбати асосида негиз қилиб олинган мамлакатнинг тегишли кўрсаткичига экстраполяция қилиниши мумкин. Масалан, **В** мамлакатнинг бир йиллик ХҚП ($t+1$)ни ҳисоблаб чиқиш учун **В** мамлакатнинг негиз қилиб олинган йил (t)даги ХҚП бир йиллик ($t+1$) инфляция

даражасига кўпайтирилиб, натижани негиз **А** мамлакатнинг инфляция даражасига тақсимлаш керак.

СТАТИСТИК АТАМАЛАР ИЗОҲИ

Катта ёшли аҳолининг саводхонлик даражаси – ёши 15да ва ундан ошган, ўқиб тушунадиган ҳамда ўзининг кундалик ҳаётига оид қиска ва содда матн ёза оладиган аҳолининг фоизи.

Аҳоли зичлиги – минтақа аҳолиси умумий сонининг минтақа майдонига тақсими.

Ўртача ўқиш даври – 25 ёшдаги ва ундан катталар ўқиган йилларнинг ўртача сони.

Болаларни жалб этиш - мактабгача тарбия муассасаларида болаларнинг шу ёшдаги болалар умумий сонига кўра фоизда ўлчанадиган қиймати. Мактабгача тарбия муассасаларига қатнайдиган болалар сонининг 1-6 ёшли болалар умумий сонидаги нисбати мактабда ўқийдиган 6 яшар болалар сонига солишириб, демографик статистика маълумоти сифатида аниқланади.

ХҚП (аҳоли жон бошига реал ЯИМ, харид қобилиятининг паритети) – маҳаллий нархларни АҚШ долларига ўтказиш учун расмий алмаштириш курсини кўллайдиган метод валютанинг ҳақиқий харид қувватини тўла англатмайди. БМТнинг халқаро қиёслаш лойиҳаси (ХҚЛ) аҳоли жон бошига реал ЯИМни қиёслаш методикасини ишлаб чиқди. Унинг негизида АҚШ доллари билан ифодаланган харид қобилияти кўрсаткичи (ХҚК) туради.

Тоза ичимлик сувининг яқинлиги – аҳолининг тоза ичимлик сувидан, бунга тозаланган оқар сувлар ёки ифлосланмаган булоқлар, кудук ва коризлар ҳам киради, бемалол фойдаланадиган қисми нисбати.

Ишчи кучининг алмашиниви индекси – 15-59 ёшдаги аҳолининг учдан бирига нисбатан 15 ёшгacha бўлган аҳолининг нисбати.

Ялпи ички маҳсулот – ЯИМ – муайян мамлакат иқтисодиёти ўз резидентлари ва норезидентлари томонидан улар қаерда жойлашганидан қатъи назар, ички ҳамда ташқи эҳтиёжларни қондириш мақсадида охирги фойдаланувчи учун товар ва хизматларнинг умумий ишлаб чиқарилиши.

Соғлиқни сақлаш харажатлари - шифохоналар, соғлиқни сақлаш марказлари ва клиникалар, тиббий суғурта дастурлари ва оиласи режалаштириш харажатлари.

Соғлиқни сақлаш муассасаларининг яқинлиги – тегишли маҳаллий тиббий муассасага пиёда ёки маҳаллий транспорт воситаларида бир соат ичидан етиб бора оладиган аҳолининг фоизи.

Кутилаётган умр давомийлиги – чақалоқ бутун умри давомида ўлим даражаси унинг туғилган онига мувофиқ бўлганида яшаши мумкин бўлган йилларининг ўртача сони.

Муайян ёшга кирган шахсларнинг кутилаётган умр давомийлиги – муайян ёшдаги шахслар ўлимнинг ҳозирги даражаси сақланиб қолган ҳолда бундан кейин яна қанча яшаши мумкинлигининг ўртача муддати. Кутилаётган умр давомийлиги кўрсаткичи ўлимнинг ҳозирги даражасини энг аниқ ифодалайди ва аҳолининг ёш таркибининг таъсирини бундан истисно қиласди.

Доимий ахоли – хатлаш пайтида муайян ҳудудда доимий яшайдиган ахоли; бунга вақтинча ҳозир бўлмаганлар ҳам киради.

Ахоли сонининг ўзгариши суръати – ахоли сони ўсиши қаторининг икки изчил даражаси нисбати.

Оналар ўлими коэффициенти – бир йил ичida ҳар 100 000 тирик туғиши ичидан ҳомиладорлик ёки туғруқ сабабли ўлган аёллар сони.

Гўдаклар ўлими коэффициенти – бир ёшгача бўлган гўдаклар ўлими эҳтимоли кўрсаткичи. Ҳар 1000 тирик туғилган гўдак орасидан бир ёшга етмай нобуд бўлганлари сони.

Хукумат харажати – мамлакат марказий ҳокимиётининг агентлиги ёки воситаси бўлган барча хукумат муассасалари ва ташкилотларининг харажати. Улар жорий харажатлар, капитал сарфлар, ривожланиш харажатлари, марказий ҳокимиёт органларига қарашли маҳкамалар харажатларидан иборат. Аммо маҳаллий, хусусий ва хукуқни химоя қилиш харажатлари бунга кирмайди.

Туғилишнинг умумий коэффициенти – ҳар минг киши ҳисобига бир йилда туғилганлар сони.

Ўлимнинг умумий коэффициенти – ҳар минг киши ҳисобига бир йилдаги ўлимлар сони.

5 ёшгача бўлган болалар ўлими коэффициенти – туғилганидан беш ёшгача бўлган гўдаклар ўлими кўрсаткичи. Бир йил ичida ҳар 1000 нафар тирик туғилган болага нисбатан ўлимлар сонини акс эттиради.

Гендер омилини ҳисобга олган ҳолда тараққиёт индекси – инсон салоҳияти ривожланиш индексининг уч асосий ўйналиши – соғлом ҳаёт тарзи асосида узоқ умр кўриш, билимлар ва ҳаёт даражасининг мослиги – бўйича эришилган ўртача натижаларни белгиловчи таркибий ин-

декс бўлиб, у эркаклар ва аёллар аҳволи ўтасидаги диспропорцияларни ҳисобга олиш учун тўғирланган.

Иқтисодий фаол ахоли – ўз меҳнати билан конкрет ҳисобга олинган муайян вақт ичida Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг миллый ҳисоблари ва баланслари доирасида белгиланган иқтисодий маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқарадиган ҳар икки жинсга мансуб жами ахоли,

Меҳнат органларида расман ҳисобга олинган ишсизлар – ишсиз, иш қидираётган ва меҳнат органларида белгиганган тартибда ишсиз деган расмий мақом олган шахслар.

Таълим харажатлари – мактабгача тарбия, мактаб, ўрта маҳсус, касб-хунар ўкув юртлари, олий ўкув юртлари ва бошқа касбий тайёргарлик муассасаларининг таъминоти, раҳбарлиги, инспекцияси ва унга ёрдам бериш учун сарфланадиган, шунингдек белгиланган тартибда меҳнат муассасаларида ишсиз деган расмий мақом олганлар учун харажатлар.

Ишсизлик даражаси – ишсизлар сонининг иқтисодий фаол ахоли сонига қиёси сифатида аниқланади.

Қайд қилинган жиноят – ички ишлар органлари томонидан аниқланган ва ҳисобга олинган, жиноят қонунларида кўзда тутилган ижтимоий хавфли қилмиш.

Асосий капиталга инвестиция – барча турдаги қурилиш ишлари харажатлари; ускуналарни монтаж қилиш харажатлари; ускуналарни сотиб олиш харажатлари (монтаж қилинадиган ва қилинмайдиган); қурилишнинг ҳисоб баҳосига қўшиладиган асбоб ва хўжалик жиҳозлари сотиб олиш харажатлари; бошқа капитал юмушлар ва харажатлар. Асосий капиталга инвестиция киритиш кўламига оид маълумот илгари бошқа корхона ва ташкилотларнинг асосий фондида ҳисобланган ускуна ва биноларни сотиб олиш харажатисиз келтирилади.

СТАТИСТИК ЖАДВАЛЛАР

1 ЖАДВАЛ. ИНСОН САЛОХИЯТИ РИВОЖИ ИНДЕКСИ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Тугилишда кутилаётган умр давомийлиги (ёш)	69,1	69,2	70,1	69,9	71,1	70,8	71,3	71,2	71,6
Катта ёшли ахолининг саводхонлик даражаси (фоизда)	98,96	99,06	99,13	99,15	99,16	99,17	99,18*	99,19	99,20
Таълим муддати (йил)	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	11,5	11,6	11,6
Саводхонлик кўрсаткичи	0,990	0,991	0,991	0,992	0,992	0,992	0,992	0,992	0,992
Таълим кўрсаткичи	0,76	0,76	0,76	0,76	0,76	0,76	0,77	0,77	0,77
Таълим даражаси	2,74	2,74	2,74	2,74	2,74	2,74	2,74	2,74	2,76
Аҳоли жон бошига ЯИМ (ХХҚП \$)*	1973	2004	2105	2188	2301	2422	2460	2532,8	2616,2
Кутилаётган умр давомийлиги индекси	0,735	0,737	0,752	0,748	0,768	0,763	0,772	0,770	0,777
Эришилган саводхонлик даражаси индекси	0,913	0,913	0,913	0,913	0,913	0,913	0,913	0,913	0,917
ЯИМ индекси	0,498	0,500	0,508	0,515	0,523	0,532	0,535	0,540	0,545
Аёллар имкониятлари кенгайиши кўрсаткичлари (АИКК)	0,351	0,368	0,371	0,364	0,373	0,382	0,378	0,380	0,411
Инсон салоҳияти ривожланиши индекси кўрсаткичи (ИСРИ)	0,715	0,717	0,724	0,725	0,735	0,736	0,740	0,741	0,747
Аҳоли жон бошига ЯИМ минус ИСРИ шкаласи бўйича даража	—	—	13	—	19	—	21	—	—
Мамлакатнинг Инсон тараққиёти тўғрисида хисобот бўйича ўрни	104	—	92	106	—	—	101	—	—

* 1995 йилдан бошлаб 2000 йилгача – жорий нархларда миллий ваютанинг сотиб олиш қуввати паритетлари бўйича долзарб маълумотлар (Қозогистонда инсон тараққиёти, Олмаота, 2001 й., 92 б.). 2001 й. учун – 2003 йилги Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза, 238 б; 2002–2003 йй. – бизнинг хисоб-китобларимиз.

2 ЖАДВАЛ. ГУМАНИТАР РИВОЖЛАНИШ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Олим ва техниклар (10 000 кишига)	12,3	12,2	11,0	11,0	11,0	11,2	10,9	11,3	10,9
Ўкув юртларига киргандар сони (7-22 ёшдагилар фоиз ҳисобида)	76,0	76,0	76,0	76,0	76,0	76,0	76,7	77,3	77,3
ОЎЮ кириш бўйича умумий кўрсаткич 1 000 кишига	8,4	7,1	6,7	6,6	6,8	7,4	8,2	9,1	9,9
доимий ахолига нисбатан фоизда	0,8	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8	0,9	1,0
шу жумладан аёллар	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
Кундалик газеталар (100 кишига нусха сони)	7	6	7	7	8	7	8	9	8
Телевизор билан таъминланганлик(1 000 кишига)	103	91	84	73	61	50	39	34	33
Радиоприемниклар сони (1 000 кишига)	122	106	94	81	65	53	43	39	39

3 ЖАДВАЛ. ИНСОНИЯТ ТАЛОФОТЛАРИ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ишсизликнинг умумий даражаси (фоизда)	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3
Йўл-транспорт фалокатлари (100 000 кишига):									
Ҳалок бўлганлар	8,4	8,6	8,8	8,6	8,6	8,6	8,6	8,2	8,0
жароҳатланганлар	50,3	48,9	48,2	48,7	48,9	47,4	47,3	45,2	44,5
Олтингурут ва азот буглари (NO_2 кг ва аҳоли жон бошига SO_2)	21,0	20,6	20,3	18,2	18,2	16,7	14,3	14,0	13,1
кайд қилинган жиноятлар (100 000 кишига):	29,4	28,4	28,3	28,7	30,9	29,9	29,7	30,4	31,2
қасддан ўлдириш ва қасддан ўлдиришга сункасд	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
қасддан оғир тан жароҳати етказишлар	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,4	0,5	0,4
Эркаклар томонидан қилинган қасддан ўлдиришлар *	3,5	3,7	3,0	3,2	3,1	3,0	2,8	3,4	3,0
Мурожаат қилинган зўрлашлар *	2,5	2,6	2,1	2,2	2,3	1,7	1,9	1,9	2,1

* 100 000 аҳолига.

4 ЖАДВАЛ. ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Таълимга сарфланган умумий харажатлар (ЯИМ фоизи ҳисобида)	7,2	7,4	6,8	6,9	7,1	7,1	7,0	6,8	7,0
Соғликини сақлашга сарфланган умумий харажат (ЯИМ фоизи ҳисобида)	4,1	4,4	3,9	3,5	3,6	3,5	3,5	3,2	3,3
Аҳоли жон бошига реал ЯИМ($\text{XXKП} \$$) *	1973	2004	2105	2188	2301	2422	2460 ^B	2532,8	2616,2
Давлат таълим харажати (ЯИМ фоизи ҳисобида)	7,4	7,7	7,3	7,4	7,5	6,7	6,8	6,7	6,4
Давлат соғликини сақлаш харажати (ЯИМ фоизи ҳисобида)	3,6	3,5	3,1	2,9	2,8	2,5	2,5	2,4	2,4

* 1995 йилдан бошлиб 2000 йилгача – жорий нархларда миллӣ вайтанинг сотиб олиш қуввати паритетлари бўйича долзарб маълумотлар (Қозогистонда инсон тараққиёті, Олмаота, 2001 й., 92 б.). 2001 й. учун – 2003 йилги Инсон тараққиёт тўғрисида маъруза, 238 б; 2002–2003 йй. – бизнинг ҳисоб-китобларимиз.

5 ЖАДВАЛ. АЁЛЛАР ВА ЭРКАКЛАР ОРАСИДАГИ ФАРҚЛАР (ЭРКАКЛАР КЎРСАТКИЧИДАН ФОИЗ ҲИСОБИДА)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Кутилаётган умр давомийлиги	108,0	108,1	107,6	107,1	107,1	107,0	106,8	106,7	106,3
Аҳоли	101,4	101,3	101,1	101,0	100,8	100,7	100,6	100,5	100,3
Ўқиш муддати	92,4	91,7	90,9	90,2	90,2	95,7	95,7	95,8	95,8
Ўрта ўқув юртларига кириш	91,2	87,2	78,7	96,6	91,2	93,6	87,9	87,7	86,1
Тугалланган ўрта маълумот	90,1	85,9	87,0	87,2	91,6	94,0	85,7	82,5	93,2
Стационар ўқишига кириш	96,1	95,4	96,6	96,5	95,6	95,3	94,3	93,9	93,1
Тугалланган олий маълумот (ОЎЮ)	63,7	65,0	61,0	61,6	63,7	64,2	55,3	59,5	66,8
Ишчи кучи	74,7	77,8	78,7	79,1	79,2	78,9	78,7	78,6	78,6
Ишсизлик	2,0м.	2,5м.	1,9м.	2,2м.	2,6м.	2,1м.	1,8м.	2,0м.	1,7м.
Гендер омилини ҳисобга олган ҳолда тараққиёт индекси*	0,704	0,705	0,714	0,717	0,727	0,733	0,736	0,738	0,743

* Статистик атамалар изоҳига қаранг.

6. ЖАДВАЛ. АЁЛЛАРНИНГ АҲВОЛИ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Тугилганда кутилаётган умр давомийлиги	71,7	71,9	72,6	72,3	73,5	73,2	73,6	73,5	73,8
Илк турмушга чиқаётгандаги ўртача ёши (ёш)	20,2	20,6	21,4	21,0	21,0	21,4	21,5	21,6	21,8
Оналар ўлими даражаси (100 000 тирик тугилганларга)	18,9	20,7	28,5	28,6	31,2	34,5	33,5	26,9	29,9
Ўрта ўқув юртларига кириш(ўқишига киргандарнинг умумий сонига нисбатан фоиз ҳисобида)	43,0	46,5	49,7	49,1	47,7	48,3	46,8	46,7	47,1
Тугалланган ўрта маълумотга эгалар (ўрта таълимни тутгатганлар умумий сонида аёллар фоиз ҳисобида)	47,6	46,2	46,5	49,3	49,7	48,4	46,2	45,2	48,3
ОЎЮ стационар ўқишига кириш (талабалар умумий сонига нисбатан фоиз ҳисобида)	41,9	42,8	41,0	37,1	38,6	38,9	39,6	39,7	38,8
Аёл ишчи кучи (умумий ишчи кучига нисбатан фоиз ҳисобида)	42,8	43,8	44,0	44,2	44,2	44,1	44,0	44,0	44,0

7 ЖАДВАЛ. ШАҲАР ВА ҚИШЛОҚЛАРНИНГ ДЕМОГРАФИК МАЪЛУМОТЛАРИ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Йил охирида доимий аҳоли (млн. киши)									
жами	22,9	23,4	23,8	24,2	24,5	24,8	25,1	25,4	25,7
шахар	8,8	8,9	9,0	9,1	9,2	9,2	9,3	9,3	9,4
қишлоқ	14,1	14,5	14,8	15,1	15,3	15,6	15,8	16,1	16,3
Аҳоли йиллик ўсиш даражаси (фоизда)									
жами	2,0	1,9	1,8	1,5	1,5	1,3	1,2	1,2	1,1
шахар	1,1	1,3	1,3	1,0	0,9	0,7	0,7	0,6	0,3
қишлоқ	2,5	2,3	2,1	1,8	1,8	1,7	1,5	1,6	1,5
Оиласининг ўртача катталиги									
жами	5,4	5,4	5,5	5,6	5,5	5,4	5,3	5,1	5,1
шахар	5,2	5,0	4,7	4,7	4,6	4,6	4,6	4,4	4,3
қишлоқ	5,6	5,9	6,0	6,1	6,1	6,0	5,9	5,8	5,7
Контрацептивлардан фойдаланиш даражаси (фоизда)	38,2	42,7	45,1	57,8	56,1	58,5	55,0	56,4	60,0
Мехнатга лаёкатли ёшдагилардан катта аҳоли (фоизда)									
жами	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6	7,3	7,2	7,2	7,1
шахар	9,5	9,4	9,4	9,4	9,2	9,0	9,0	8,9	8,9
қишлоқ	6,5	6,5	6,5	6,5	6,4	6,3	6,2	6,2	6,1
60-64 ёшларида қутилаётган умр давомийлиги									
жами	17,0	17,0	17,5	17,1	17,8	17,3	17,6	17,1	17,2
шахар	16,7	16,6	17,1	17,1	17,6	17,2	17,5	17,0	17,3
қишлоқ	17,3	17,3	17,8	17,1	17,9	17,3	17,6	17,3	17,2
Аёллар									
жами	18,2	18,1	18,6	18,1	18,9	18,3	18,6	18,3	18,3
шахар	18,4	18,2	18,7	18,5	19,1	18,7	19,0	18,6	19,0
қишлоқ	18,1	18,2	18,6	17,7	18,7	18,0	18,3	18,0	17,8
Эркаклар									
жами	15,5	15,5	16,1	15,8	16,4	16,0	16,3	15,9	16,0
шахар	14,5	14,6	15,1	15,2	15,6	15,3	15,6	15,1	15,3
қишлоқ	16,3	16,3	16,9	16,2	17,1	16,5	16,8	16,5	16,5

8 ЖАДВАЛ. УРБАНИЗАЦИЯ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Йил охирида шахар аҳолиси (аҳоли умумий сонига нисбатан фоиз хисобида)									
	38,3	38,0	37,8	37,6	37,4	37,2	37,0	36,7	36,5
Шахар аҳолисининг йиллик ўсиши (беш йилликда фоиз хисобида)									
	1,1	1,0	1,1	1,1	1,1	1,1	0,9	0,8	0,6
Млн.дан ортиқ аҳоли яшайдиган шахар аҳолиси, фоизда қўйидагиларга нисбатан:									
умумий аҳолига	9,1	9,0	8,9	8,9	8,7	8,6	8,5	8,4	8,3
шахар аҳолисига	23,9	23,8	23,6	23,6	23,4	23,2	23,0	22,9	22,7
Энг катта шаҳарлар аҳолиси (аҳолиси 100 минг ва ундан кўп бўлган шаҳарлар), фоизда қўйидагиларга нисбатан:									
умумий аҳолига	22,3	22,1	21,9	21,8	21,6	20,1	21,2	21,0	20,9
шахар аҳолисига	58,3	58,1	57,9	57,9	57,8	54,0	57,4	57,3	57,3

9 ЖАДВАЛ. ТИББИЁТ ВА СОГЛИҚНИ САҚЛАШ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Көнг таркалган касалліктерден вафот этиш (конайланиш тизими) (вафот эттәнләр умумий сонига нисбатан фоизда)									
жами	46,5	46,7	47,2	50,0	50,6	52,6	53,4	54,8	54,7
шахар	50,3	50,0	51,0	52,7	53,4	54,8	54,9	56,1	55,8
қишлоқ	43,5	44,0	44,2	47,8	48,4	50,8	52,1	53,8	53,8
Хавфли ўсмалардан вафот этиш (вафот эттәнләр умумий миңдоридан фоизда)									
жами	6,9	6,8	6,8	6,8	7,3	7,1	7,1	6,9	7,0
шахар	9,5	9,1	9,1	9,1	9,4	8,8	8,7	8,6	8,6
қишлоқ	4,8	4,9	4,9	4,9	5,6	5,6	5,7	5,5	5,7
Қайд этилган алкоголь истеъмоли (аҳоли жон бошига, л.)	0,7	0,8	0,6	1,2	1,0	1,3	1,4	1,4	1,2
1 врачага түгри келадиган одам сони	298	302	328	296	302	305	309	314	318
10 000 аҳолига касалхона ўринлари сони	79,0	72,5	65,9	58,2	56,4	55,9	55,8	57,8	57,4
Ҳомиладор ва түккан аёллар учун ўринлар сони	43,2	47,7	47,0	45,3	42,6	40,5	39,6	38,1	35,7
Ҳар 10 000 аёлга									
Соғлиқни саклашга давлат харажати (умумдавлат харажатидан фоиз хисобида)	11,2	9,7	9,5	8,9	9,1	8,7	9,6	9,4	9,6
Соғлиқни саклашга давлат харажати (ЯИМ фоиз хисобида)	3,6	3,5	3,1	2,9	2,8	2,5	2,5	2,4	2,4
Соғлиқни саклашга умумий харажатлар (ЯИМ фоиз хисобида)	4,1	4,4	3,9	3,5	3,6	3,5	3,5	3,2	3,3

10 ЖАДВАЛ. ТАЪЛИМ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ўкув юртларига кириш күрсаткычлари (7-22 ёшдаги аҳолига нисбатан фоизда)									
жами	76,0	76,0	76,0	76,0	76,0	76,0	76,7	77,3	77,3
Таълимнинг ўртача давомийлиги, жами (йил)	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	11,4	11,5	11,6	11,6
Аёллар	11,0	11,0	11,0	11,0	11,0	11,1	11,2	11,3	11,3
Эркаклар	11,9	12,0	12,1	12,2	12,2	11,6	11,7	11,8	11,8
Тугалланган ўрта таълим (таълимнинг ушбу даражасига ўқишига киргандарнинг ушбу даражани битиригандар сонига нисбати, фоизда)	111,9	111,3	110,4	108,4	107,9	114,8	113,9	121,0	107,9
Ўрта ўкув юртлари битириувчилари (битириув ёшидаги аҳолига нисбатан)	105,8	107,8	104,6	107,8	116,7	93,7	102,5	–*	71,1
Тугалланган ўрта-техник маълумот (мактаб, КХТҮЮ ва коллеж ўқувчилари сонига нисбатан фоизда)	44,0	43,6	43,9	41,5	41,9	41,4	42,9	–*	43,3
Ўкув юртларида ўқишини давом эттираётган 19 ёшлилар сони (фоизда)	24,9	20,8	17,6	17,3	18,7	23,4	19,0	18,2	18,5
ОЎЮ кундузги бўлимига ўқишига кириш (барча таълим турларига нисбатдан фоизда)	85,8	86,4	85,1	84,2	84,8	91,2	89,4	84,0	78,5
ОЎЮ битириувчилари сони (битириув ёшидаги (22 ёш) аҳолига нисбатан фоизда)	13,0	12,2	10,5	8,7	8,2	7,0	7,7	8,4	9,2
Таълимга сарфланган давлат харажати (ЯИМ фоизда)	7,4	7,7	7,3	7,4	7,5	6,7	6,8	6,7	6,4
Таълимга сарфланган давлат харажати (умумдавлат харажатидан фоизда)	22,8	21,1	22,6	22,3	24,2	23,2	25,5	26,0	26,2
Давлат бюджети хисобига олий таълим харажати (таълимга харажатлардан фоизда)	8,6	8,3	5,4	7,0	6,6	7,0	6,8	6,7	6,5

* Таълим ислоҳотлари билан изоҳланган таълим даражаларидағи кўчишлар билан боғлиқ солиштириб бўлмайдиган маълумотлар.

11 ЖАДВАЛ. БАНДЛИК

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ишчи кучи (жами ахолига нисбатан фоизда)									
жами	37,4	37,1	37,0	36,9	36,7	36,6	36,7	37,1	37,6
шахар	17,3	17,8	17,7	17,6	17,9	17,0	16,4	16,6	16,8
кишлек	20,1	19,3	19,3	19,3	18,8	19,6	20,3	20,5	20,8
Бандлар (бандлар умумий сонидан фоизда):									
кишлек ва ўрмон хўжалигига									
жами	41,2	40,9	40,7	39,4	36,2	34,4	33,5	32,6	31,9
шахар	1,4	1,5	1,5	1,5	1,4	1,5	1,2	1,1	1,2
кишлек	39,8	39,4	39,2	37,9	34,8	32,9	32,3	31,5	30,7
Саноатда									
жами	12,9	12,9	12,8	12,7	12,6	12,7	12,7	12,7	12,8
шахар	11,4	11,5	11,4	11,3	11,3	10,7	10,2	10,2	10,3
кишлек	1,5	1,4	1,4	1,4	1,3	2,0	2,5	2,5	2,5
Ноишлабчариш соҳасида									
жами	26,1	26,6	26,9	26,9	29,1	30,4	30,7	31,3	31,8
шахар	18,8	19,9	20,2	20,1	20,4	18,5	18,5	18,7	18,9
кишлек	7,3	6,7	6,7	6,8	8,7	11,9	12,2	12,6	12,9
Ишчи кучининг алмашинув индекси (фоизда)									
жами	237	234	229	223	215	206	197	188	180
шахар	189	186	183	179	173	166	159	152	146
кишлек	271	267	261	253	243	233	222	211	201
Касаба ўюшмалаларида қатнашувчи ишчилар фоизи	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Хафтасига иш соати сони (ишлаб чиқаришда)	40	40	40	40	40	40	40	40	40

12 ЖАДВАЛ. ИШСИЗЛИК

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Расмий мақомга эга бўлган ишсизлар (минг киши)									
жами	25,4	27,5	28,8	33,3	39,1	35,4	37,5	34,8	32,2
шахар	10,3	12,1	8,5	11,4	14,3	14,0	11,5	11,9	9,5
кишлек	15,1	15,4	20,3	21,9	24,8	21,4	26,0	22,9	22,7
Ишсизлик даражаси, жами(фоизда)									
жами	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3
шахар	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2
кишлек	0,3	0,3	0,4	0,5	0,5	0,4	0,5	0,4	0,4
Ишсизликнинг ҳудудлар бўйича ҳар хиллиги (энг ёмон 25 фоизни энг яхши 25 фоиз билан қиёслаганда)	11,2	7,0	9,4	9,8	8,0	5,7	5,7	5,2	7,5
Ишсизларнинг жорий йилда ўрта ва олий ўқув юртларини битирғанлар сонига нисбати	1,8	2,0	2,2	1,9	2,5	2,4	1,8	4,0	2,3
Шу жумладан:									
аёллар	2,9	3,7	3,6	3,4	4,5	3,1	2,8	6,8	2,6
эркаклар	1,1	1,1	1,4	1,2	1,2	1,7	1,1	2,5	2,0
Узок муддатли ишсизлик ҳолати (жамига нисбатан фоизда)									
6-12 ой	9,2	19,3	5,7	10,4	8,8	8,2	12,3	11,4	5,7
12 ойдан ортиқ	4,9	3,3	2,2	2,8	3,5	3,1	1,6	3,0	2,8

13 ЖАДВАЛ. ДАРОМАДЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ҲИСОБИ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Якуний ЯИМ (млрд. сўм)	302,8	559,1	976,8	1416,2	2128,7	3255,6	4925,3	7450,2	9664,1
Кишлоқ хўйлик ишлаб чиқариши (ЯИМ фоиз ҳисобида)	28,0	22,4	28,3	26,8	29,0	30,1	30,0	30,1	28,8
Саноат (ЯИМ фоиз ҳисобида)	17,1	17,8	15,6	14,9	14,3	14,2	14,1	14,5	15,0
Хизматлар (ЯИМ фоиз ҳисобида)	34,4	36,8	36,2	36,2	36,3	37,0	38,0	38,2	38,1
Хусусий истеъмол (ЯИМ фоиз ҳисобида)	50,6	55,2	60,8	59,6	62,1	61,9	61,5	59,6	54,8
Давлат истеъмоли (ЯИМ фоиз ҳисобида)	22,3	22,1	20,5	20,5	20,6	18,7	18,5	18,0	18,5
Умумий ички сармоя (ЯИМ фоиз ҳисобида)	24,2	23,0	18,9	20,9	17,1	19,6	21,1	21,8	20,8
Умумий ички жамгармалар (ЯИМ фоиз ҳисобида)	27,1	22,7	18,7	19,9	17,3	19,4	20,0	22,4	26,7
Солиқлардан даромад (ЯИМ фоиз ҳисобида)	27,3	27,7	26,0	27,9	25,9	23,3	21,0	22,5	22,5
Давлат бюджети харажатлари (ЯИМ фоиз ҳисобида)	32,6	36,4	32,5	33,0	31,0	29,0	26,7	25,8	24,6
Экспорт (ЯИМ фоиз ҳисобида)	31,6	34,2	29,8	25,0	21,8	26,5	30,8	31,6	37,4
Импорт (ЯИМ фоиз ҳисобида)	28,7	34,5	30,0	26,0	21,6	26,7	31,9	31,0	31,5

14 ЖАДВАЛ. ТАБИЙ РЕСУРСЛАР БАЛАНСИ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ахоли зичлиги (йил охирига; 1кв. км киши)	51,4	52,4	53,4	54,0	54,8	55,5	56,2	56,9	57,5
Хайдаладиган ерлар (умумий ер майдонига нисбатан фоиз ҳисобида)	9,2	9,2	9,2	9,2	9,1	9,1	9,1	9,1	9,1
Ўрмонлар ва ёш ўрмон майдонлари (умумий ер майдонига нисбатан фоиз ҳисобида)	2,8	3,0	3,0	3,2	3,2	3,1	3,1	5,1	6,1
Сугориладиган ерлар (хайдаладиган ерлар фоизи)	81,6	81,6	81,5	81,4	81,6	81,6	81,6	81,6	81,6

15 ЖАДВАЛ. ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ЯИМ йиллик ўсиши (фоизда)	-0,9	1,7	5,2	4,3	4,3	3,8	4,2	4,2	4,4
Ахоли жон бошига ЯИМ (фоизда йиллик ўсиш)	-2,7	-0,2	3,3	2,6	2,8	2,4	2,9	2,7	3,2
Солиқлардан даромадлар (ЯИМ фоизда)	27,3	27,7	26,0	27,9	25,9	23,3	21,0	22,5	22,5
Тўғридан-тўғри солиқлар (барча солиқларга нисбатан фоизда)	42,0	44,7	43,2	35,2	34,7	33,4	34,9	30,1	28,4
Умумий бюджет камомади (ЯИМ фоизда)	2,7	1,9	0,7	0,5	0,6	0,7	0,3	0,2	0,4
Экспорт (ЯИМ фоизда)	31,6	34,2	29,8	25,0	21,8	26,5	30,8	31,6	37,4

16 ЖАДВАЛ. КОММУНИКАЦИЯ

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Телевизор билан таъминланганлик (хар 1 000 кишига)	103	91	84	73	61	50	39	34	33
Кинотеатрларга ташрифлар сони (ахоли жон бошига)	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Кундалик газеталар (100 кишига нусха сони)	7	6	7	7	8	7	8	9	8
Нашр килинган китоблар сони (хар 100 000 кишига)	5,2	4,3	4,8	4,1	3,6	4,2	4,3	3,8	3,5
Шахсий автомобили бор одамлар (хар 100 кишига)	3,5	3,4	3,5	3,7	3,8	3,9	4,0	4,0	4,0
Телефон аппарати (хар 100 кишига), дона.	6,7	6,5	6,4	6,3	6,4	6,5	6,5	6,5	6,5
Телефон аппаратлари (хар 100 кишлоқ ахолисига), дона	2,2	2,0	1,9	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6
Посилкалар, почта (хар 100 кишига)	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,2	0,2
Халқаро ва шаҳарлараро телефон сўзлашувлари (ахоли жон бошига)	2,5	2,5	3,1	3,3	4,1	5,2	5,7	6,5	7,0
Жўнатилган хатлар сони (ахоли жон бошига)	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5

17 ЖАДВАЛ. ШАҲАР БИЛАН ҚИШЛОҚ ОРАСИДАГИ ФАРҚ

	1997			1998			1999		
	жами	шахар	қишлоқ	жами	шахар	қишлоқ	жами	шахар	қишлоқ
Тугилганда кутилаётган умр давомийлиги (йил)	70,1	69,6	70,7	69,9	69,9	70,1	71,1	70,6	71,6
Таълим давомийлиги (йил)	11,4	13,9	9,9	11,4	13,9	9,8	11,4	14,0	9,2
Саводхонлик даражаси	99,1	99,7	98,7	99,2	99,7	98,8	99,2	99,7	98,8
Саводхонлик кўрсаткичлари	0,991	0,997	0,987	0,992	0,997	0,988	0,992	0,997	0,988
Таълим даражалари	2,74	2,92	2,63	2,74	2,92	2,63	2,74	2,88	2,59
Бошлангич, ўрта ва олий таълим муассасаларида таълим олаётган ўқувчилар ялпи улуши индекси	70,6	80,4	65,7	70,6	80,4	65,7	70,6	80,4	65,7
Эришилган таълим даражаси индекси	0,913	0,973	0,877	0,913	0,973	0,877	0,913	0,960	0,863
Аҳоли жон бошига реал ЯИМ (ППС \$)	2105	—	—	2188	—	—	2301	—	—
Кутилаётган умр давомийлиги индекси	0,752	0,775	0,738	0,748	0,776	0,743	0,768	0,778	0,742

17 ЖАДВАЛНИНГ ДАВОМИ

	2000			2001			2002			2003		
	жами	шахар	қишлоқ	жами	шахар	қишлоқ	жами	шахар	қишлоқ	жами	шахар	қишлоқ
Тугилганда кутилаётган умр давомийлиги (йил)	70,8	70,2	71,2	71,3	70,7	71,7	71,2	70,5	71,7	71,6	71,1	71,9
Таълим давомийлиги (йил)	11,4	11,8	11,0	11,5	11,8	11,2	11,6	12,0	11,2	11,6	12,0	11,3
Саводхонлик даражаси	99,2	99,7	98,8	99,2	99,7	98,8	99,2	99,7	98,8	99,2	99,7	98,8
Саводхонлик кўрсаткичлари	0,992	0,997	0,988	0,992	0,997	0,988	0,992	0,997	0,988	0,992	0,997	0,988
Таълим даражалари	2,74	2,82	2,70	2,74	2,83	2,70	2,74	2,83	2,70	2,76	2,79	2,73
Бошлангич, ўрта ва олий таълим муассасаларида таълим олаётган ўқувчилар ялпи улуши индекси	76,0	82,5	72,7	76,0	83,4	72,2	76,0	83,8	72,2	77,3	80,0	75,3
Эришилган таълим даражаси индекси	0,913	0,940	0,901	0,913	0,943	0,899	0,913	0,944	0,899	0,919	0,931	0,909
Аҳоли жон бошига реал ЯИМ (ППС \$)	2422	—	—	2460	—	—	2532,8	—	—	2616,2	—	—
Кутилаётган умр давомийлиги индекси	0,763	0,753	0,770	0,772	0,762	0,778	0,770	0,758	0,778	0,777	0,768	0,782

18 ЖАДВАЛ. ҚИШЛОҚ ВА ШАҲАР ЖОЙЛАРИ ОРАСИДАГИ НОМУТАНОСИБЛИК (100 – ҚИШЛОҚ ВА ШАҲАР ЖОЙЛАРИ ОРАСИДАГИ ПАРИТЕТ)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Доимий аҳоли	160,2	162,1	163,7	165,0	166,4	168,1	169,7	171,3	173,1
Аҳолининг ўсиш даражаси	227,3	176,9	161,5	163,6	200,0	242,9	214,3	266,7	500,0
Кутилаётган умр давомийлиги	101,3	101,9	101,6	100,3	101,4	101,4	101,4	101,7	101,1
Оиланинг ўртача катталиги	107,7	118,0	127,7	129,8	129,8	130,4	127,0	132,2	130,8
Ишчи кучи	115,5	108,9	109,0	109,0	104,9	115,6	123,8	123,5	123,5
Мехнатга лаёкатли ёшдан ўтган аҳоли	111,1	112,4	113,5	114,5	116,2	117,4	118,2	119,4	120,0
Кенг тарқалган қасалликлардан вафот этиш (конайланиш тизими)	68,8	65,8	65,0	71,7	67,2	67,6	68,4	63,7	70,6
Халокатли ўсмалардан вафот этиш	39,9	40,2	41,0	42,7	44,3	46,5	47,3	42,6	48,9
60-64 ёшларда кутилаётган умр давомийлиги	103,6	104,2	104,1	100,2	101,7	100,6	100,6	101,8	99,1
Бандлар умумий сонида (шахар ва қишлоқ жойларда) бандлар сони	115,4	108,8	108,8	108,8	104,7	115,5	123,5	123,3	123,3
Ишсизлик даражаси	126,1	116,9	2м.	177,6	165,4	131,5	183,7	155,0	192,0
Турар жойлар билан таъминланганлик даражаси:									
Водопровод суви билан таъминланганлик даражаси	46,9	45,4	58,8	58,4	68,9	73,7	76,9	78,3	89,1
Канализация билан таъминланганлик даражаси	10,6	9,0	9,0	8,6	8,7	8,9	8,4	8,1	9,0

Эслатма: Маълумотлар индекси 100 тенг бўлган ўртacha шахар жойлари даражасига нисбатан ифодаланган. Сон канчалик кичик бўлса, номутаносиблик шунча катта, сон 100 канча якин бўлса, 100 ошувчи номутаносиблик шунча кичик бўлади. Бу қишлоқ жойларидаги ўртача даража, шахар жойларидаги даражадан баландлигини кўрсатади.

19 ЖАДВАЛ. ҲУДУДЛАР БҮЙИЧА АХОЛИ ЖОН БОШИГА ЯИМ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҲАЖМИ

Ахоли жон бошига реал ЯИМ

	(ХСОКП \$)				Республикадаги ўртача кўрсаткичга нисбатан фоизда			
	2000	2001	2002	2003*	2000	2001	2002	2003
Ўзбекистон Республикаси**	2422,0	2460,0	2532,8	2616,2	1,00	1,00	1,00	1,00
Шимолий Ўзбекистон	1627,6	1493,2	1464,0	1394,4	0,672	0,607	0,578	0,533
Коракалпогистон	1324,8	1237,4	1192,9	1046,5	0,547	0,503	0,471	0,400
Хоразм	1969,1	1781,0	1767,9	1781,6	0,813	0,724	0,698	0,681
Марказий Ўзбекистон	2206,4	2233,7	2292,2	2320,6	0,911	0,908	0,905	0,887
Бухоро	2666,6	2666,6	2598,7	2767,9	1,101	1,084	1,026	1,058
Жиззах	1552,5	1655,6	1773,0	1831,3	0,641	0,673	0,700	0,700
Навоий	3419,9	3537,5	4103,1	4405,7	1,412	1,438	1,620	1,684
Самарқанд	1799,5	1768,7	1803,4	1750,2	0,743	0,719	0,712	0,669
Сирдарё	2412,3	2509,2	2279,5	1967,4	0,996	1,020	0,900	0,752
Жанубий Ўзбекистон	1872,2	1968,0	2008,5	1993,5	0,773	0,800	0,793	0,762
Кашкадарё	1981,2	2076,2	2120,0	2051,1	0,818	0,844	0,837	0,784
Сурхондарё	1736,6	1830,2	1869,2	1920,3	0,717	0,744	0,738	0,734
Шарқий Ўзбекистон	2487,4	2477,2	2439,1	2498,5	1,027	1,007	0,963	0,955
Андижон	2019,9	2140,2	2076,9	2004,0	0,834	0,870	0,820	0,766
Наманган	1625,2	1567,0	1570,3	1431,1	0,671	0,637	0,620	0,547
Фарғона	2557,6	2273,0	2271,9	2051,1	1,056	0,924	0,897	0,784
Тошкент	2724,8	2755,2	2770,9	2713,0	1,125	1,120	1,094	1,037
Тошкент шаҳри	3393,2	3601,4	3482,6	4371,7	1,401	1,464	1,375	1,671

* Олдиндан олинган маълумотлар

** Ҳудудлар бўйича тақсимланмаган маълумотларни ҳам кўшган ҳолда: Ўзбекэнерго; ташки савдо; жамоа характеристидаги давлат хизматлари кўрсатувчи тармоклар; импортга соликлар бўйича, ККС ҳам кўшган ҳолда; маҳсулотларга субсидиялар бўйича.

АСОСИЙ ЖАДВАЛЛАРГА ИЛОВАЛАР

1. ДЕМОГРАФИЯ ВА АХОЛИ БАНДЛИГИ

20 ЖАДВАЛ. ҲУДУДЛАР БҮЙИЧА ИНСОН САЛОХИЯТИ РИВОЖЛАНИШИ ИНДЕКСИ

	Кутилаётган умр давомийлиги		Кутилаётган умр давомийлиги индекси		ЯИМ индекси			
	2002	2003	2002	2003	2000	2001	2002	2003*
Ўзбекистон Республикаси	71,2	71,6	0,770	0,777	0,532	0,535	0,540	0,545
Коракалпогистон Республикаси	68,2	69,3	0,720	0,738	0,431	0,420	0,414	0,392
вилоятлар:								
Андижон	71,3	71,5	0,772	0,775	0,502	0,511	0,506	0,500
Бухоро	72,8	72,7	0,797	0,795	0,548	0,548	0,544	0,554
Жиззах	73,6	74,3	0,810	0,822	0,541	0,547	0,480	0,485
Кашкадарё	73,1	74,0	0,802	0,817	0,482	0,506	0,509	0,504
Навоий	71,0	71,8	0,767	0,780	0,532	0,595	0,620	0,632
Наманган	71,9	71,8	0,782	0,780	0,465	0,459	0,460	0,444
Самарқанд	71,2	71,9	0,770	0,782	0,482	0,480	0,483	0,478
Сурхондарё	73,6	73,4	0,810	0,807	0,477	0,485	0,489	0,493
Сирдарё	69,3	69,5	0,738	0,742	0,531	0,538	0,522	0,497
Тошкент	70,2	70,5	0,753	0,758	0,551	0,553	0,554	0,551
Фарғона	72,0	72,1	0,783	0,785	0,541	0,522	0,521	0,504
Хоразм	71,4	71,3	0,773	0,772	0,497	0,481	0,479	0,481
Тошкент шаҳри	69,6	70,1	0,743	0,752	0,588	0,598	0,593	0,631

* Олдиндан олинган маълумотлар

20 ЖАДВАЛ. ҲУДУДЛАР БҮЙИЧА ИНСОН САЛОҲИЯТИ РИВОЖЛАНИШ ИНДЕКСИ

	Таълим даражаси				ИСРИ			
	2000	2001	2002	2003	2000	2001	2002	2003
Ўзбекистон Республикаси	2,74	2,74	2,74	2,76	0,736	0,740	0,741	0,747
Қоракалпогистон Республикаси	2,73	2,74	2,73	2,73	0,690	0,684	0,681	0,680
вилоятлар:								
Андижон	2,74	2,74	2,74	2,75	0,727	0,732	0,730	0,730
Бухоро	2,74	2,72	2,72	2,73	0,748	0,750	0,749	0,753
Жиззах	2,75	2,72	2,72	2,72	0,755	0,754	0,732	0,738
Қашқадарё	2,75	2,74	2,74	2,75	0,733	0,740	0,741	0,746
Навоий	2,77	2,76	2,78	2,79	0,737	0,761	0,771	0,781
Наманган	2,73	2,74	2,73	2,75	0,715	0,718	0,718	0,714
Самарқанд	2,75	2,75	2,74	2,75	0,720	0,722	0,722	0,725
Сурхондарё	2,72	2,74	2,74	2,75	0,725	0,736	0,737	0,739
Сирдарё	2,68	2,69	2,68	2,69	0,716	0,724	0,718	0,712
Тошкент	2,68	2,68	2,68	2,68	0,732	0,733	0,729	0,734
Фарғона	2,76	2,76	2,77	2,78	0,744	0,741	0,742	0,738
Хоразм	2,75	2,75	2,74	2,76	0,724	0,723	0,722	0,725
Тошкент шаҳри	2,86	2,89	2,92	2,96	0,763	0,769	0,770	0,790

21 ЖАДВАЛ. ҲУДУДЛАР БҮЙИЧА АҲОЛИ ЗИЧЛИГИ ВА ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИ ФОИЗИ (ЙИЛ БОШИГА КЕЛИБ)

	2001		2002		2003		2004	
	аҳоли зич- лиги (кв. км киши)	умумий сонга нишбатан қишлоқ аҳолиси % хисобида						
Ўзбекистон Республикаси	55,5	62,8	56,2	63,0	56,9	63,3	57,5	63,5
Қоракалпогистон Республикаси	9,2	51,6	9,3	51,1	9,3	51,0	9,4	51,3
вилоятлар:								
Андижон	529,2	70,0	536,5	70,0	544,2	70,1	551,2	70,2
Бухоро	35,8	69,2	36,2	69,5	36,7	69,8	37,1	70,0
Жиззах	47,0	69,9	47,7	70,0	48,3	70,2	48,9	70,1
Қашқадарё	77,5	74,7	78,9	74,9	80,3	75,1	81,8	75,2
Навоий	7,2	59,7	7,2	59,9	7,2	60,1	7,3	60,2
Наманган	264,8	62,5	268,7	62,5	272,9	62,5	275,3	62,5
Самарқанд	161,8	73,2	164,2	73,5	166,5	73,8	168,7	74,1
Сурхондарё	88,3	80,3	89,8	80,4	91,5	80,5	92,9	80,6
Сирдарё	152,0	68,0	153,7	68,2	155,3	68,5	156,3	68,6
Тошкент	291,1	59,9	292,3	60,1	293,8	60,3	294,8	60,5
Фарғона	404,4	71,1	409,2	71,2	414,6	71,4	419,6	71,6
Хоразм	221,3	76,5	224,9	76,8	228,4	77,1	231,6	77,4

22 ЖАДВАЛ. 2004 ЙИЛ 1 ЯНВАРЬ ҲОЛАТИГА КЎРА 15 ЁШДАН КАТТА ВА МЕҲНАТГА ЛАЁҚАТЛИ БЎЛГАН АҲОЛИ СОНИ (МИНГ КИШИ)

	Жами			Шахар			Қишлоқ		
	ҳар икки жинс	аёллар	эрка- клар	ҳар икки жинс	аёллар	эрка- клар	ҳар икки жинс	аёллар	эрка- клар
15 ёш ва ундан катта аҳоли сони	16892,9	8571,7	8321,2	6624,1	3391,0	3233,1	10268,8	5180,7	5088,1
Саводхонлик даражаси (саводсиз аҳоли ялпи со- нининг 16 ёш ва ундан катта аҳоли сонига нисбатан салмоги, фарқ 100 % бошлиб)	99,20	99,53	98,89	99,25	99,68	98,87	99,18	99,46	98,91
Саводхонлик кўрсаткичи	0,992	0,995	0,989	0,993	0,997	0,989	0,992	0,995	0,989

23 ЖАДВАЛ. ОИЛАНИНГ ЎРТАЧА КАТТАЛИГИ (КИШИ)

	2000			2001			2002			2003		
	жами	шахар	қишлоқ									
Ўзбекистон Республикаси	5,4	4,6	6,0	5,3	4,6	5,9	5,1	4,4	5,8	5,1	4,3	5,7
Қорақалпогистон Республикаси	6,3	5,9	6,7	6,1	5,9	6,3	5,9	5,6	6,2	5,8	5,6	6,1
вилоятлар:												
Андижон	5,6	5,2	5,9	5,7	5,4	5,8	5,6	5,1	5,8	5,3	4,5	5,7
Бухоро	5,3	4,7	5,6	5,0	4,5	5,3	4,7	3,9	5,2	5,0	4,5	5,3
Жиззах	6,2	5,1	6,8	6,0	5,4	6,3	6,0	5,1	6,5	5,9	5,3	6,2
Қашқадарё	5,7	5,3	5,9	5,5	4,8	5,9	5,6	5,1	5,9	5,4	5,0	5,5
Навоий	4,7	4,2	5,3	4,4	4,0	4,9	4,5	4,1	5,0	4,5	3,7	5,1
Наманган	5,9	6,1	5,9	5,9	6,1	5,7	5,7	5,8	5,7	5,6	5,6	5,5
Самарканд	5,6	4,6	6,3	5,3	4,5	5,9	4,9	3,5	5,8	4,9	4,0	5,4
Сурхондарё	6,2	5,2	6,5	6,2	5,9	6,3	5,9	5,7	6,0	5,8	5,0	6,0
Сирдарё	5,3	4,4	5,8	5,4	4,5	6,0	5,5	4,9	5,8	5,3	4,3	5,9
Тошкент	4,6	3,4	5,9	4,8	3,8	5,9	4,7	3,7	5,7	5,0	4,0	6,0
Фарғона	5,4	4,4	5,9	5,4	4,5	5,9	5,2	4,5	5,5	5,3	4,2	5,8
Хоразм	5,9	5,7	6,0	6,0	5,0	6,3	5,6	4,5	5,9	5,3	4,7	5,5
Тошкент шаҳри	4,0	4,0	—	4,1	4,1	—	3,8	3,8	—	3,7	3,7	—

24 ЖАДВАЛ. ТУФИЛГАНДА КУТИЛАЁТГАН УМР ДАВОМИЙЛИГИ (ЁШ)

	2000		2001		2002		2003	
	жами	шахар	жами	шахар	жами	шахар	жами	шахар
Барча аҳоли								
хар икки жинс		70,8		71,3		71,2		71,6
аёллар		73,2		73,6		73,5		73,8
эркаклар		68,4		68,9		68,9		69,4
Шаҳар аҳолиси								
хар икки жинс		70,2		70,7		70,5		71,1
аёллар		73,5		74,0		73,6		74,3
эркаклар		66,8		67,3		67,3		67,9
Қишлоқ аҳолиси								
хар икки жинс		71,2		71,7		71,7		71,9
аёллар		72,9		73,3		73,3		73,4
эркаклар		69,6		70,1		70,2		70,5

25 ЖАДВАЛ. ҲУДУДЛАР БЎЙИЧА ТУФИЛИШ ВА ВАФОТ ЭТИШ УМУМИЙ КООЭФИЦИЕНТЛАРИ

	1000 аҳолига түгилганлар сони			1000 аҳолига вафот этганлар сони		
	жами	шахар	қишлоқ	жами	шахар	қишлоқ
Ўзбекистон Республикаси						
2000	21,3	17,7	23,5	5,5	6,6	4,8
2001	20,4	17,1	22,4	5,3	6,4	4,6
2002	21,0	17,4	23,1	5,4	6,6	4,7
2003	19,8	16,5	21,7	5,3	6,4	4,7
Қорақалпогистон Республикаси						
2000	24,0	22,1	25,8	5,6	5,7	5,5
2001	21,7	19,5	23,8	5,9	6,0	5,7
2002	21,8	19,4	24,1	5,9	6,0	5,9
2003	20,6	18,4	22,8	5,6	5,6	5,5
Андижон						
2000	19,9	19,5	20,1	5,2	6,3	4,8
2001	19,6	19,4	19,8	5,0	6,1	4,5
2002	20,3	18,5	21,0	5,2	6,3	4,7
2003	18,7	16,8	19,5	5,2	5,9	4,8
Бухоро						
2000	20,0	15,9	21,8	4,7	5,1	4,5
2001	20,2	15,5	22,3	4,5	5,2	4,3
2002	20,1	15,6	22,0	4,6	5,3	4,3
2003	18,8	15,8	20,2	4,6	5,4	4,3

25 ЖАДВАЛНИНГ ДАВОМИ

	1000 ахолига түғилганлар сони			1000 ахолига вафот этгандар сони		
	жами	шахар	кишлек	жами	шахар	кишлек
Жиззах						
2000	24,3	18,9	26,7	4,4	4,2	4,4
2001	23,5	18,3	25,8	4,3	4,2	4,4
2002	23,4	17,7	25,8	4,4	4,3	4,4
2003	21,8	17,5	23,6	4,2	4,0	4,3
Кашкадарё						
2000	26,3	21,3	28,0	4,4	4,6	4,3
2001	24,2	19,8	25,7	4,4	4,5	4,4
2002	23,9	19,3	25,4	4,4	4,6	4,3
2003	23,5	19,3	24,9	4,1	4,4	4,0
Навоий						
2000	19,4	16,8	21,1	5,3	6,0	4,9
2001	19,1	16,4	20,9	5,1	5,5	4,8
2002	19,5	17,2	21,0	5,3	5,9	4,8
2003	18,9	17,0	20,2	5,0	5,6	4,6
Наманган						
2000	21,0	20,6	21,2	5,1	5,5	4,8
2001	20,6	23,7	18,8	4,7	5,3	4,4
2002	21,4	23,1	20,4	4,9	5,5	4,5
2003	20,0	20,2	19,8	5,0	5,4	4,7
Самарқанд						
2000	22,7	16,6	25,0	5,3	6,2	4,9
2001	22,5	15,8	25,0	5,0	6,1	4,6
2002	22,9	16,6	25,2	5,1	6,2	4,8
2003	21,4	15,3	23,6	4,9	4,6	5,8
Сурхондарё						
2000	25,5	19,3	27,1	4,6	4,7	4,6
2001	22,8	17,9	24,0	4,3	4,5	4,3
2002	24,4	18,0	25,9	4,3	4,6	4,2
2003	22,5	17,6	23,7	4,3	4,5	4,3
Сирдарё						
2000	22,0	19,0	23,5	5,4	7,0	4,7
2001	21,4	19,2	22,4	5,3	6,9	4,6
2002	22,8	20,5	24,0	5,3	6,7	4,7
2003	20,5	18,5	21,4	5,2	7,0	4,4
Тошкент						
2000	18,5	16,2	20,0	6,4	8,0	5,4
2001	18,0	15,4	19,8	6,3	7,7	5,3
2002	18,7	16,1	20,5	6,5	7,8	5,6
2003	17,9	15,2	19,6	6,4	7,7	5,5
Фарғона						
2000	19,7	17,3	20,8	5,3	6,4	4,9
2001	18,8	15,8	20,0	5,0	6,1	4,6
2002	20,0	16,9	21,3	5,2	6,3	4,7
2003	18,8	15,7	20,0	5,2	6,2	4,8
Хоразм						
2000	24,0	19,9	25,3	5,2	6,3	4,8
2001	22,3	18,1	23,6	4,9	6,0	4,5
2002	22,5	18,5	23,7	4,9	6,4	4,4
2003	20,8	17,4	21,9	5,0	5,9	4,7
Тошкент шаҳри						
2000	14,5	14,5	—	8,5	8,5	—
2001	14,0	14,0	—	8,2	8,2	—
2002	14,7	14,7	—	8,6	8,6	—
2003	14,5	14,5	—	8,3	8,3	—

26 ЖАДВАЛ. ХУДУДЛАР БҮЙИЧА ИШСИЗЛИК ДАРАЖАСИ*

	2000			2001			2002			2003		
	жами	шахар	кишлөк									
Ўзбекистон Республикаси	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3	0,5	0,4	0,3	0,4	0,3	0,2	0,4
Қорақалпогистон Республикаси	1,7	1,9	1,4	1,7	1,6	1,7	1,5	1,5	1,4	1,1	1,2	1,0
Андижон	0,3	0,1	0,4	0,3	0,1	0,4	0,3	0,1	0,4	0,2	—	0,2
Бухоро	0,3	0,1	0,3	0,3	0,1	0,4	0,1	0,1	0,2	0,1	—	0,1
Жиззах	0,3	0,1	0,4	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4	0,2	0,1	0,2
Қашқадарё	0,3	0,2	0,3	0,3	—	0,4	0,2	—	0,3	0,2	—	0,3
Навоий	1,0	0,6	1,3	0,5	0,4	0,7	0,6	0,4	0,8	0,6	0,4	0,7
Наманган	0,5	0,3	0,6	0,3	0,2	0,4	0,3	0,1	0,4	0,4	0,2	0,6
Самарқанд	0,4	0,3	0,5	0,5	0,2	0,6	0,5	0,3	0,6	0,3	0,1	0,5
Сурхондарё	0,2	—	0,2	0,2	—	0,2	0,2	0,1	0,2	0,3	0,1	0,4
Сирдарё	0,4	0,3	0,4	0,7	0,5	0,8	0,4	0,2	0,5	0,4	0,4	0,4
Тошкент	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Фарғона	0,2	0,1	0,3	0,3	0,2	0,4	0,2	0,1	0,3	0,1	0,1	0,2
Хоразм	0,5	0,7	0,4	0,8	0,2	1,1	1,0	0,9	1,0	1,3	0,2	1,8
Тошкент шаҳри	0,3	0,3	—	0,3	0,3	—	0,2	0,2	—	0,2	0,2	—

* Расмий рўйхатга олинган ишсизлик

27 ЖАДВАЛ. ШАҲАР ВА КИШЛОҚДА БАНДЛАР ЯЛПИ САЛМОҒИНИНГ БАНД БЎЛГАНЛАР УМУМИЙ СОНИДАГИ УЛУШИ

	2000			2001			2002			2003		
	жами	шахар	кишлөк									
Ўзбекистон Республикаси	100,0	46,4	53,6	100,0	44,7	55,3	100,0	44,8	55,2	100,0	44,8	55,2
Қорақалпогистон Республикаси	100,0	54,2	45,8	100,0	52,1	47,9	100,0	51,8	48,2	100,0	51,8	48,2
Андижон	100,0	39,1	60,9	100,0	34,5	65,5	100,0	35,0	65,0	100,0	35,0	65,0
Бухоро	100,0	41,5	58,5	100,0	38,2	61,8	100,0	37,1	62,9	100,0	37,1	62,9
Жиззах	100,0	38,3	61,6	100,0	38,0	62,0	100,0	39,0	61,0	100,0	39,1	60,9
Қашқадарё	100,0	26,6	73,4	100,0	27,7	72,3	100,0	30,0	70,0	100,0	30,0	70,0
Навоий	100,0	51,2	48,8	100,0	50,3	49,7	100,0	47,9	52,1	100,0	47,9	52,1
Наманган	100,0	42,2	57,8	100,0	41,5	58,5	100,0	43,0	57,0	100,0	43,0	57,0
Самарқанд	100,0	38,5	61,5	100,0	37,0	63,0	100,0	36,7	63,3	100,0	36,7	63,3
Сурхондарё	100,0	28,5	71,5	100,0	28,1	71,9	100,0	28,4	71,6	100,0	28,4	71,6
Сирдарё	100,0	38,1	61,9	100,0	38,4	61,6	100,0	36,6	63,4	100,0	36,6	63,4
Тошкент	100,0	49,0	51,0	100,0	47,7	52,3	100,0	49,5	50,5	100,0	49,5	50,5
Фарғона	100,0	39,5	60,5	100,0	36,0	64,0	100,0	33,5	66,5	100,0	33,5	66,5
Хоразм	100,0	31,3	68,7	100,0	27,7	72,3	100,0	28,4	71,6	100,0	28,4	71,6

II. ИҚТИСОДИЁТ

28 ЖАДВАЛ. ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТ ТУЗИЛИШИ (ФОИЗДА)

	2000			2001			2002			2003		
	жами	шахар	кишлөк	жами	шахар	кишлөк	жами	шахар	кишлөк	жами	шахар	кишлөк
ЯИМ – жами				100,0			100,0			100,0		
Қўшимча қиймат				87,5			88,1			87,9		
шу жумладан:												
саноат				14,2			14,1			14,5		
кишлөк хўжалиги				30,1			30,0			30,1		
курилиш				6,0			5,8			4,9		
хизматлар соҳаси				37,0			38,0			38,2		
улардан:												
савдо				9,7			10,4			9,9		
транспорт ва алоқа				7,7			7,5			8,2		
бошқа тармоқлар				19,8			20,3			20,3		
Соф соликлар, шу жумладан, импортга соликни ҳам қўшган				12,5			11,9			12,1		
холда												
Ташки савдо оборотининг ЯИМ нисбати				45,4			57,0			59,3		
Шу жумладан:												
экспорт				24,0			29,9			31,2		
импорт				21,4			27,1			28,1		

29 ЖАДВАЛ. 2003 ЙИЛДА ЯЛПИ ХУДУДИЙ МАХСУЛОТ ҲАЖМИДА ЎРТА ВА КИЧИК ТАДБИРКОРЛИКНИНГ УЛУШИ (ЯИМ НИСБАТАН ФОИЗДА)

	Жами	Шу жумладан:	
		Кичик ва ўрта корхоналар	Якка тартибдаги бизнес
Ўзбекистон Республикаси	35,5	16,4	19,1
Қоракалпогистон Республикаси	35,5	18,0	17,5
Андижон	39,4	14,0	25,4
Бухоро	39,8	19,0	20,8
Жиззах	56,9	29,2	27,7
Қашқадарё	34,9	16,0	18,9
Навоий	22,1	8,8	13,3
Наманган	44,4	17,2	27,2
Самарқанд	48,9	17,1	31,8
Сурхондарё	44,5	19,2	25,3
Сирдарё	47,8	21,8	26,0
Тошкент	38,2	16,2	22,0
Фарғона	42,1	19,2	22,9
Хоразм	40,5	15,8	24,7
Тошкент шаҳри	46,6	29,8	16,8

30. БАНДЛАР СОНИНИНГ ТАРМОҚЛАР БЎЙИЧА КИЧИК, ЎРТА КОРХОНАЛАР ВА МИКРОФИРМАЛАР ОРАСИДА ТАҚСИМЛАНИШИ (2003 ЙИЛ)

	минг киши	Якунга нисбатан фоизда	2002 йилга нисбатан фоизда
Жами	1075,0	100,0	119,4
улардан:			
саноат	137,0	12,7	102,4
қишлоқ хўжалиги	608,7	56,6	134,2
Саноат	59,6	5,5	97,8
транспорт	10,0	0,9	104,3
Савдо ва умумий овқатланиш	94,4	8,8	99,0

31 ЖАДВАЛ. ЯНГИ ХУСУСИЙ ТАРМОҚ ВА НОРАСМИЙ ТАРМОҚ

	2000	2001	2002	2003
Бандлар умумий сонида янги хусусий тармокда банд бўлганлар сони улушки(фоизда)	47,8	49,8	51,4	53,6
Бандлар умумий сонида норасмий тармокда банд бўлганлар сони улушки (фоизда)	41,3	44,5	46,2	48,6
ЯИМда норасмий тармокнинг улушки (фоизда)	32,7	32,2	32,1	31,0

32 ЖАДВАЛ. ИҚТИСОД ТАРМОҚЛАРИ ВА МАНБАЛАР БЎЙИЧА САРМОЯЛАР ТУЗИЛИШИ (ФОИЗДА)

	2000	2001	2002	2003
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0
Шу жумладан:				
Ишлаб чиқаришга мўлжалланган	57,5	63,1	59,5	65,1
Улардан:				
Саноат	29,7	38,9	32,9	28,4
Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги	5,7	5,5	6,7	4,4
Ноишлабчиришга мўлжалланган	42,5	36,9	40,5	34,9
Давлат бюджетидан ўзлаштирилган	29,2	21,5	23,9	17,7

33 ЖАДВАЛ. ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ ЙЎНАЛИШДАГИ ОБЪЕКТЛАРНИ ФОЙДАЛАНИШГА ТОПШИРИШ

	Умумтълим мактаблари (минг ўқувчи ўрнига)	Мактабгача таълим-тарбия муассасалари (минг ўрин)	Касалхоналар (минг ўрин)	Поликлиникалар (бир сменага минг ташриф ҳисобида)	Клублар ва маданият уйлари (минг ўрнига)
2000					
жами	17,3	—	0,7	8,3	0,2
шахар	0,1	—	0,4	0,5	—
кишлоп	17,2	—	0,3	7,8	0,2
2001					
жами	26,9	—	0,8	13,5	—
шахар	1,6	—	0,4	0,4	—
кишлоп	25,3	—	0,4	13,1	—
2002					
жами	19,3	0,1	0,3	16,8	0,4
шахар	1,6	—	0,1	0,2	—
кишлоп	17,7	0,1	0,2	16,6	0,4
2003					
жами	22,1	—	0,2	15,5	...
шахар	1,9	—	—	1,0	...
кишлоп	20,2	—	0,2	14,5	...

III. ТАЪЛИМ

34 ЖАДВАЛ. БОЛАЛАРНИНГ МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МУАСАСАЛАРИ БИЛАН ҚАМРАБ ОЛИНГАНЛИГИ (ТЕГИШЛИ ЁШДАГИ БОЛАЛАР ФОИЗИ)

	2000	2001	2002	2003
Жами	18,2	19,4	19,9	19,2
Шахар	35,3	36,0	35,5	35,3
Кишлоп	10,6	12,0	12,9	12,1

35 ЖАДВАЛ. ЎРТА ВА ОЛИЙ ЎҚУВ ЙОРТЛАРИГА ҚАБУЛ ҚИЛИНГАНЛАР СОНИ

	2000	2001	2002	2003
ЎМЎЮда ўқиётгандар сони, минг киши.	324,1	446,1	545,9	684,0
Аёллар сони, фоизда	49,0	47,1	46,1	46,3
ОЎЮ талабалари сони, минг киши	183,6	207,2	232,3	254,4
Аёллар сони, фоизда	37,8	38,7	38,9	38,8

IV. СОГЛИҚНИ САҚЛАШ

36. БИР НАФАР ВРАЧ, ҲАМШИРА ВА КАСАЛХОНА ЎРНИГА ТЎҒРИ КЕЛАДИГАН ШАХСЛАР СОНИ

	1 врача				1 ҳамширага				1 касалхона ўрнига			
	2000	2001	2002	2003	2000	2001	20002	2003	2000	2001	2002	2003
Ўзбекистон Республикаси	305	309	314	318	96	95	96	96	179	179	173	174
Қоракалпогистон Республикаси	347	350	353	357	95	93	93	96	212	211	171	167
Андижон	321	326	331	330	96	97	99	99	158	162	162	164
Бухоро	313	303	300	281	82	83	83	81	202	208	213	215
Жиззах	431	437	463	463	108	107	110	109	198	201	204	205
Кашкадарё	363	376	389	390	100	98	98	97	203	198	179	179
Навоий	330	332	333	335	93	91	90	90	214	209	190	191
Наманган	343	354	359	365	99	100	99	96	168	170	151	151
Самарқанд	308	312	317	319	114	114	118	118	181	185	190	190
Сурхондарё	393	400	417	420	111	108	108	106	233	207	211	213
Сирдарё	361	365	391	404	83	85	84	85	155	153	151	155
Тошкент	389	398	409	411	96	98	101	102	212	214	215	220
Фарғона	397	407	407	409	90	89	86	85	163	166	167	170
Хоразм	337	342	348	343	103	103	102	102	199	196	183	184
Тошкент шаҳри	125	124	125	133	76	77	77	79	121	121	116	117

37 ЖАДВАЛ. ХУДУДЛАР ВА САБАБЛАР БЎЙИЧА ЎЛИМ КОЭФФИЦИЕНТИ

	2000				2001			
	Барча сабаблар	қон айланиш тизими касалли-класи	хавфли ўсмалар туфайли	нафас олиш аъзолари касалли-класи	Барча сабаблар	қон айланиш тизими касалли-класи	хавфли ўсмалар туфайли	нафас олиш аъзолари касалли-класи
Ўзбекистон Республикаси	548,0	288,5	38,8	63,5	528,9	282,3	37,4	55,1
Қоракалпогистон Республикаси	559,6	180,9	40,0	120,1	586,0	191,8	44,4	107,5
Андижон	521,6	293,6	30,8	63,7	495,5	276,9	27,1	61,6
Бухоро	469,7	263,2	31,7	42,5	454,6	257,5	30,5	38,6
Жиззах	435,8	190,7	30,0	61,3	434,1	190,7	29,6	57,9
Қашқадарё	439,6	204,7	22,3	74,6	443,0	212,6	21,4	69,5
Навоий	534,7	267,3	50,0	43,8	510,7	254,3	49,8	38,9
Наманган	508,0	266,8	27,8	91,2	474,0	256,4	25,8	63,6
Самарқанд	527,0	285,1	32,7	63,0	499,7	280,5	28,8	53,5
Сурхондарё	464,2	220,1	25,4	74,5	443,8	219,8	27,5	60,5
Сирдарё	542,4	276,6	44,6	40,0	530,7	276,5	35,3	36,2
Тошкент	644,6	363,5	49,4	42,8	625,6	358,8	48,7	35,5
Фарғона	534,4	279,7	30,9	55,3	504,2	274,9	31,4	43,0
Хоразм	520,0	291,4	29,9	77,4	488,6	286,9	28,6	69,1
Тошкент шаҳри	845,1	522,8	97,7	32,2	819,6	495,3	94,1	35,3

37 ЖАДВАЛНИНГ ДАВОМИ

	2002				2003			
	Барча сабаблар	қон айланиш тизими касалли-класи	хавфли ўсмалар туфайли	нафас олиш аъзолари касалли-класи	Барча сабаблар	қон айланиш тизими касалли-класи	хавфли ўсмалар туфайли	нафас олиш аъзолари касалли-класи
Ўзбекистон Республикаси	540,2	296,3	37,3	54,5	529,7	289,7	37,2	49,0
Қоракалпогистон Республикаси	591,2	213,8	34,0	122,7	557,0	188,9	39,6	114,9
Андижон	519,1	299,6	30,8	52,4	517,1	246,9	34,2	42,1
Бухоро	458,4	258,0	33,8	37,6	463,2	261,6	32,4	42,9
Жиззах	440,1	207,6	32,2	50,5	423,2	204,9	30,6	46,9
Қашқадарё	435,4	231,2	17,4	59,9	411,8	225,0	20,6	43,0
Навоий	525,2	268,9	51,0	33,7	499,9	261,6	46,7	32,9
Наманган	489,0	287,2	26,6	60,6	497,6	300,8	28,0	56,6
Самарқанд	513,0	284,3	25,8	56,9	489,9	263,3	27,8	50,4
Сурхондарё	428,6	216,8	23,5	52,2	434,4	234,7	23,3	50,4
Сирдарё	530,5	282,6	43,8	40,8	519,4	286,6	36,4	38,7
Тошкент	650,2	366,2	50,1	45,7	641,4	379,3	48,3	37,7
Фарғона	516,9	294,4	32,9	44,3	519,7	306,8	29,6	43,8
Хоразм	489,5	286,9	30,8	59,7	497,8	296,4	27,7	46,7
Тошкент шаҳри	863,8	523,9	97,1	40,2	832,9	492,7	95,8	40,0

38 ЖАДВАЛ. ЧАҚАЛОҚЛАР ЎЛИМИ КОЭФФИЦИЕНТИ (1000 ТУГИЛГАН ЧАҚАЛОҚ ИЧИДА 1 ЁШГА ЕТМАЙ ВАФОТ ЭТГАНЛАР СОНИ)

	2000			2001			2002			2003		
	жами	шахар	қишлоқ									
Ўзбекистон Республикаси	18,9	22,4	17,3	18,3	21,2	17,0	16,7	19,9	15,3	16,4	20,5	14,5
Қарақалпогистон Республикаси	20,5	23,0	18,5	22,3	26,2	19,3	19,9	24,0	16,7	18,3	20,1	16,9
Андижон	15,2	22,4	12,1	15,1	21,0	12,6	13,6	18,3	11,7	13,8	18,9	11,9
Бухоро	19,0	23,3	17,6	18,0	23,0	16,5	15,1	20,3	13,5	14,9	22,0	12,5
Жиззах	16,2	18,7	15,5	17,0	18,8	16,5	13,9	14,7	13,7	13,9	18,3	12,5
Қашқадарё	19,0	20,1	18,7	18,8	19,3	18,6	17,2	18,4	16,9	14,7	16,7	14,1
Навоий	18,4	25,0	14,8	17,4	21,2	15,5	14,1	16,6	12,7	15,7	20,5	13,0
Наманган	18,8	26,7	14,2	17,9	20,2	16,2	16,8	20,6	14,2	15,8	20,1	13,1
Самарқанд	16,0	17,1	15,8	15,9	18,6	15,3	15,1	17,0	14,6	13,7	14,6	13,5
Сурхондарё	20,7	24,9	19,9	18,5	22,0	17,8	15,8	20,0	15,1	14,7	18,5	14,0
Сирдарё	20,4	21,5	20,0	19,7	19,1	19,9	18,0	18,6	17,8	17,9	18,5	17,7
Тошкент	19,6	20,2	19,3	17,1	17,6	16,9	16,8	17,5	16,4	15,2	16,6	14,5
Фарғона	19,3	21,0	18,7	19,9	21,0	19,5	18,2	18,7	18,0	20,0	24,6	18,5
Хоразм	24,6	46,0	19,4	19,9	32,8	16,8	19,3	31,8	16,4	18,9	26,1	17,2
Тошкент шаҳри	19,5	19,5	-	20,8	20,8	-	20,9	20,9	-	24,9	24,9	-

V. ЭКОЛОГИЯ

39 ЖАДВАЛ. АТМОСФЕРАГА ЧИҚАРИЛГАН ЗАРАРЛИ МОДДАЛАР (ЙИЛИГА МИНГ ТОННА)

	2000	2001	2002	2003
Тошкент	12,7	10,9	10,5	11,6
Андижон	9,7	8,7	9,5	8,9
Навоий	28,1	27,9	23,5	24,2
Самарқанд	7,0	6,6	5,9	5,5
Олмалик	99,3	98,8	97,3	99,3
Ангрен	116,3	91,7	101,8	93,1
Бекабод	7,2	13,0	13,4	9,1
Чирчик	5,7	5,2	4,9	4,1
Кўкон	3,7	3,8	3,3	3,4
Фарғона	47,1	44,1	46,6	41,5
Марғилон	0,1	0,1	0,1	0,1
Нукус	4,1	4,4	3,1	2,8
Урганч	3,7	6,8	6,6	6,1
Бухоро	3,3	3,1	2,1	1,8
Жиззах	0,8	0,8	0,8	0,7
Карши	2,4	2,2	1,7	5,7
Наманган	3,4	4,5	4,1	4,0
Термиз	0,6	1,0	0,3	1,6
Гулистан	0,7	0,6	0,6	0,6

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

ҚОНУНЧИЛИК ХУЖЖАТЛАРИ

- Законы Республики Узбекистан «О дехканском хозяйстве» № 604-І от 30 апреля 1998 г.; «О фермерском хозяйстве» № 602-І от 30 апреля 1998 г.; «О гарантиях свободы предпринимательской деятельности» № 69-ІІ от 25 мая 2002 г.; «О частном предприятии» № 558-ІІ от 11 декабря 2003 г.
- Закон Республики Узбекистан «Об органах самоуправления граждан» (новая редакция) № 758-І от 14 апреля 1999 г.
- Закон Республики Узбекистан «О негосударственных некоммерческих организациях» № 763-І от 14 апреля 1999 г.
- Указы Президента Республики Узбекистан «О совершенствовании системы республиканских органов государственного управления» № УП-3358 от 9 декабря 2003 г.; «О совершенствовании системы органов хозяйственного управления» № УП-3366 от 22 декабря 2003 г.
- Указ Президента Республики Узбекистан «О дальнейшем развитии компьютеризации и внедрении информационно-коммуникационных технологий» № УП-3080 от 30 мая 2002 г.; Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию компьютеризации и внедрении информационно-коммуникационных технологий» № 200 от 6 июня 2002 г.
- Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан «О программе разгосударствления и приватизации предприятий на 2003–2004 годы» № 185 от 17 апреля 2003 г.; «О мерах по совершенствованию корпоративного управления приватизированными предприятиями» № 189 от 19 апреля 2003 г.
- Государственная общенациональная программа развития школьного образования на 2004–2009 гг.
- Национальная программа по подготовке кадров.

АДАБИЁТЛАР

- Деловая среда в Узбекистане глазами представителей малого и среднего бизнеса/По итогам 2003 года. — Т., Постоянное представительство ВБ в Узбекистане.
- Литвак Дж., Ахмад Дж., Берд Р. Пересмотр вопросов децентрализации в развивающихся странах//Всемирный банк. — Вашингтон, 2003.
- Отчет по результатам исследования в Джизакской области Республики Узбекистан//Региональный компонент обширной среднесрочной стратегии повышения уровня жизни населения Узбекистана. — ПРООН и Центр социальных исследований «ТАHLIL», 2003.
- Перестройка государственных структур: методы и подходы//ПРООН. — Нью-Йорк, 2002.
- Пособие в помощь лидерам махаллей и организаций общинного типа в Узбекистане. Истории успеха//Ассоциация деловых женщин Узбекистана совместно с общественным объединением «Хамкор-Консалтинг» при финансовой поддержке Всемирного банка по проекту «Группа по развитию самостоятельности сообществ». — Т., 2003.
- Правовой статус и функции местного самоуправления в Республике Узбекистан//Доклад в рамках проекта «Создание сетей для преобразования местного самоуправления»/Инициатива ИВБ/ЛГИ/ПРООН для Центральной Азии, 2000.
- Сайдова Г. Децентрализация как предпосылка местного самоуправления//На пути к Хартии ООН о местном самоуправлении граждан: требования XXI века. Материалы международной конференции, проведенной 29 ноября 2000 г. Фондом Конрада Аденауэра совместно со швейцарским Агентством по развитию и сотрудничеству и Международным центром переподготовки журналистов. — Т., 2001. С. 12.
- Социальное партнерство — механизмы сотрудничества, опыт и перспективы//Материалы практической конференции при содействии Комитета Олий Мажлиса Республики Узбекистан по демократическим институтам, негосударственным организациям и органам самоуправления граждан, др. — Т., 2002.

- Социальный мониторинг «Инноченти», 2004 год//Экономический рост и детская бедность в странах ЦВЕ/СНГ и государствах Балтии/ — Флоренция, ЮНИСЕФ, 2004.
- Узбекистан. Оценка уровня жизни населения//Всемирный банк, 2003. — Вашингтон, 2003. Т. 1.
- Финансовая жизнеспособность местных органов управлений Узбекистана//Доклад в рамках проекта «Создание сетей для преобразования местного самоуправления»/ Инициатива ИВБ/ЛГИ/ПРООН для Центральной Азии, 2002.
- Хоффшульте Генрих А.//На пути к Хартии ООН о местном самоуправлении граждан: требования XXI века/Материалы международной конференции, проведенной 29 ноября 2000 г. Фондом Конрада Аденауэра совместно со швейцарским Агентством по развитию и сотрудничеству и Международным центром переподготовки журналистов. — Т., 2001. С. 62–63.
- Цели развития тысячелетия в Узбекистане. — Т., Система ООН, АБР в Узбекистане, 2004.
- Реформа государственной службы — опыт переходных стран//Материалы регионального «круглого стола»/Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы, Программа развития ООН — региональное бюро по Европе и СНГ. Алматы, 16–17 ноября 2000 г. — Алматы, 2000.
- Оценка готовности Узбекистана к информационному миру//Доклад Центра экономических исследований, 2002/11.
- Местные бюджеты в условиях либерализации: укрепление доходной базы и совершенствование взаимоотношений с центральным бюджетом//Доклад Центра экономических исследований, 2003/04.
- Реорганизация кооперативных (широкатных) сельскохозяйственных предприятий в фермерские хозяйства//Доклад Центра экономических исследований, 2004/02.
- Есинтугелов А. Е. Основные направления развития и размещения производительных сил Казахстана. — Алматы, 2002.
- Мунтяну И., Попа В. Разработка новых правил игры в старых условиях//OSI/LGI. — Будапешт, 2001.
- Полинев А. О. Межрегиональная экономическая дифференциация//УРСС. — М., 2003. С.10.
- Шамхалов Ф. Теория государственного управления. — М.: Экономика, 2002.
- Шокаманов Ю. К. Тенденции человеческого развития в Казахстане. — Алматы, Агентство Республики Казахстан по статистике, 2003.
- Эрнандо де Сото. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире? — М.: Олимп-Бизнес, 2001.
- Абатуров В., Намозов О., Ибрагимов Н. Глобальные цели тысячелетия и Узбекистан//Экономическое обозрение. 2004. № 10. С. 3–10.
- Биденкопф К. Федерализм и социально-экономическое развитие//Мировая экономика и международные отношения. — М., 2001. № 7. С. 40–43.
- Дэви К. Здравоохранение и реформа местных органов власти: как найти правильный баланс//Государственное управление в переходных экономиках. 2003. Весна. С. 13–16.
- Доклад о развитии человека. Культурная свобода в современном многообразном мире. 2004//Весь Мир: пер. с англ. — М., 2004. С. 166–167.
- Доклад о человеческом развитии, Узбекистан. 1996. — Т., 1996. С. 15.
- Обследование бюджетов домашних хозяйств//Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. — Т., 2002.
- Общественное слушание по проблемам оказания бесплатных медицинских услуг населению в Республике Узбекистан. — Т., 2004 г. 26 июня.
- Ahmad E. Financing Decentralized Expenditures. An International Comparison of Grants//IMF, 1997.
- Bahl R. Implementation rules for Fiscal decentralization. — Atlanta, 1999.
- Davey K. Fiscal autonomy and efficiency. Reforms in the former Soviet Union//OSI/LGI. — Budapest, 2002.
- Decentralization and poverty in developing countries: exploring the impact. Is there a coherent link between decentralization and poverty reduction? — www.eldis.org
- Oates W. E. The Political Economy of Fiscal Federalism//Lexington Books, 1977.
- Robert E., Serdar Y. Intergovernmental relations: Issues in Public Policy, 1999.
- World Population Aging 1950–2050//United Nations. — New York, 2002.

